

Univerzita Karlova v Praze

Husitská teologická fakulta

Doktorská disertační práce

Nabatejské náboženství v proměnách

Transformation of the Nabataean Religion

Doktorský studijní program: Teologie

Studijní obor: Husitská teologie

Školitel:
Prof.PhDr. Blahoslav Hruška, DrSc.
Prof.PhDr. Luboš Kropáček, CSc.

Autor:
Mgr. Miroslava Stupková

Praha, 2008

Poděkování autora

Děkuji za cenné rady, odborné připomínky a dlouholeté vedení panu prof. PhDr. B. Hruškovi, Dr.Sc. a panu ThDr. J. Gebeltovi, Th.D.

„Prohlašuji, že jsem tuto doktorskou disertační práci s názvem **Nabatejské náboženství v proměnách** napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 10. 12. 2008

Miroslava Stupková

OBSAH

1. ÚVOD.....	8
2. VYMEZENÍ POJMU „NABATEJSKÝ“	
2.1. Původ Nabatejců.....	20
2.2. Cesta k usídlení.....	24
2.3. Vymezení pojmu „nabatejský“	27
3. PRAMENY	
3.1. Nabatejský jazyk a písmo.....	31
3.2. Primární prameny.....	33
3.2.1. Epigrafický materiál.....	33
3.2.2. Papyry.....	36
3.2.3. Onomastický materiál.....	37
3.2.4. Archeologický materiál.....	37
3.2.5. Nabatejská keramika.....	38
3.2.6. Ikonografický materiál.....	39
3.2.7. Numizmatický materiál.....	40
3.3. Sekundární prameny.....	41
3.3.1. Řecké a latinské prameny.....	42
3.3.2. Křesťanské prameny.....	45
3.3.3. Arabské prameny.....	46
4. PŘEHLED NABATEJSKÉ HISTORIE	
4.1. Rané období nabatejské historie (konec 4. – poč. 2. stol. př. n. l.).....	48
<i>Exkurz:</i> Petra – hlavní město Nabatejského království.....	51
4.2. Období prvních nabatejských králů, vznik Nabatejského království	

(pol. 2.stol. př. n. l. – ca. 50 př. n. l.).....	52
4.3. Vrcholné (klasické) období Nabatejského království (ca. 50 př. n. l. - 70 n. l.).....	58
4.4. Konec Nabatejského království a vznik Provincie Arábie (konec 1. stol. n. l. - 3. stol. n.l.).....	64
<i>Exkurz: obchod a hospodářství Nabatejců</i>	70
5. CHARAKTER NABATEJSKÉHO NÁBOŽENSTVÍ	
5.1. Raná fáze nabatejského náboženství.....	74
5.1.1. Obecná charakteristika.....	74
5.1.2. Nabatejská božstva v rané fázi nabatejského náboženství.....	77
5.1.3. Náboženské praktiky v rané fázi nabatejského náboženství.....	83
5.2. Klasická fáze nabatejského náboženství.....	92
5.2.1. Obecná charakteristika.....	92
5.2.2. Nabatejská božstva v klasické fázi nabatejského náboženství.....	98
5.2.3. Náboženské praktiky v klasické fázi nabatejského náboženství.....	108
5.3. Pozdní fáze nabatejského náboženství.....	118
5.3.1. Obecná charakteristika.....	118
5.3.2. Nabatejská božstva v pozdní fázi nabatejského náboženství.....	124
5.3.3. Náboženské praktiky v pozdní fázi nabatejského náboženství.....	130
5.4. Závěr kapitoly.....	135
6. NABATEJCI V BYZANTSKÉ ŘÍŠI	
6.1. Teologické pozadí.....	139
6.2. Kultura křesťanské Provincie Arábie.....	143

7. NABATEJCI V ISLÁMSKÉM SVĚTĚ.....	147
8. DĚJINY BĀDÁNÍ.....	152
<i>Exkurz: Alois Musil</i>	154
9. ZĀVĚR.....	157
JMENNÝ REJSTRĪK.....	163
SEZNAM LITERATURY.....	170
SEZNAM PŘĪLOH.....	199
ZUSAMMENFASSUNG.....	203
PŘĪLOHY.....	206

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

<i>ADAJ</i>	<i>Annual of the Department of Antiquities of Jordan</i>
<i>AP</i>	<i>Aram periodical</i>
<i>APEF</i>	<i>Annual of the Palestine Exploration Fund</i>
<i>AW</i>	<i>Antike Welt</i>
<i>BASOR</i>	<i>Bulletin of the American Schoul of Oriental Research</i>
<i>BIAUL</i>	<i>Bullettin of the Institute of Archaeology of the University of London</i>
<i>IEJ</i>	<i>Israel Exploration Journal</i>
<i>JAOS</i>	<i>Journal of the American Oriental Society</i>
<i>RB</i>	<i>Revue biblique</i>
<i>SHAJ</i>	<i>Studies in the History and Archaeology of Jordan</i>
<i>ZDPV</i>	<i>Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins</i>

1. ÚVOD

Na území dnešního Jordánska se od 4. stol. př. n. l. do počátku 2. stol. n. l. rozkládalo Nabatejské království. Obyvatelé tohoto státního útvaru jsou nazýváni Nabatejci, podle jména arabského kmene či skupiny kmenů, které tvořily ve složení obyvatel hlavní etnickou část. Tento v české odborné literatuře málo zmiňovaný národ byl po několik století na přelomu letopočtu obchodní velmocí Blízkého Východu a vynikal též v zemědělství v oblasti polopouště. Nabatejci obývali oblast, která na základě svého geografického umístění hrála v politickém dění Blízkého Východu vždy klíčovou roli. Ovládali území od jižní Sýrie po Sinaj a od Mrtvého moře po severozápadní část Arabského poloostrova, tedy území stěžejní pro přepravu obchodního zboží mezi Levantou a Indií. Zajišťováním karavanních stezek vedoucích přes jejich území nashromáždili ve svých rukách obrovský hmotný potenciál. Díky tomuto bohatství dokázali Nabatejci vybudovat vysoce vyspělou kulturu s rozvinutým hospodářským, politickým, vojenským, kulturním a náboženským systémem. To jim umožnilo zapojit se do politického dění starověkého Předního Východu. Vzestup Nabatejského království byl nakonec v r. 106 n. l. ukončen anexí k Římské říši, ve které se postupně rozmělnila osobitost nabatejské kultury a Nabatejci splynuli s ostatními národy východních provincií.

Historie obyvatel Nabatejského království však přesahuje výše vymezenou časovou hranici, a to jak do prehistorie, tak do období křesťanské a muslimské expanze v oblasti Nabatei. Cílem mé práce je popsat proměny náboženských představ a kultu Nabatejců od prvních historických zmínek o tomto národu až po jeho zánik a začlenění do Římské říše. Nabatejské náboženství, tzn. náboženství, jež lze

jednoznačně vymezit vůči náboženství sousedních národů a je tedy možno je označit jako „nabatejské“, prošlo v závislosti na politických, hospodářských a kulturních událostech specifickým vývojem. Mísí se v něm prvky arabského pouštního náboženství s řeckým a římským náboženským světem, arabská anikonická tradice s helénistickým antropomorfním pojetím božstev, staré židovské zvyky s kulturou středomoří a egyptské a syrské kulturní vlivy s helénistickými. V tomto kontextu vyvstává řada otázek, na něž se pokusím v této práci nalézt odpověď. Byli Nabatejci schopni zachovat si v dominantním helénistickém prostředí své vlastní náboženské představy a praktiky? Jakou měrou přejímali cizí náboženské prvky a začleňovali je do vlastního náboženského systému? Bylo jejich charakterovým rysem proměňovat cizí náboženské prvky ve vlastní nebo to byl projev politické loajality? Existuje vůbec čistě nabatejské náboženství, nebo se jedná o komplex náboženských představ různých etnik žijících v různých částech Nabatejského království? Je možné charakterizovat některý fenomén nabatejského náboženství jako čistě nabatejský? Zodpovězením těchto otázek bych ráda objasnila základní povahu nabatejského náboženství, o níž existují mezi zahraničními badateli různé teorie. Považuji tento krok za zásadní pro zodpovězení dalších dílčích otázek souvisejících s nabatejským náboženským systémem (např. problém osobního uctívání božstev, náboženské reformy za vlády Rabila II. atd.). Poznatky o náboženství Nabatejců i o Nabatejcích samotných nejsou ještě s konečnou platností zpracovány a vyhodnoceny. Nedostatek pramenné literatury neumožňuje rekonstrukci komplexního náboženského světa, např. co se týká nabatejské mytologie, obrazu světa, rituálů, svátků, nauky apod. O mnoha aspektech jejich kultury se mezi orientalisty, historiky, lingvisty a

religionisty stále vedou diskuze. Pokusím se tuto pluralitu názorů reflektovat a přinést vlastní pohled do dané problematiky.

Podrobné zpracování historie, kultury a náboženství Nabatejců v české odborné literatuře dosud neexistuje. Krátké pojednání lze nalézt pouze u M. Biče¹, A. Musila² a J. Bednaříkové, Z. Měřinského, A. Homoly³. Jinak je tomu v zahraničí, kde zájem veřejnosti o staroorientální kultury v posledních letech značně vzrostl a Nabatejci nejsou výjimkou. Původní zahraniční literatura k tématu nabatejské kultury se týkala převážně archeologických průzkumů, které v oblasti Předního Východu prováděli francouzští, němečtí a angličtí badatelé, např. R. E. Brünnow a A. von Domszewski,⁴ G. Dalman,⁵ a také Čech Alois Musil.⁶ Od 60. let minulého století byl shromážděn soubor poznatků o dějinách, kultuře a archeologii v oblasti Nabatej zasluhou J. Starckyho⁷, P. C. Hammonda,⁸ M. Lindnera⁹ a A. Negeva.¹⁰ Systematickou rekonstrukcí dějin a náboženství Nabatejců

¹ BIČ, Miloš. *Stopami dávných věků: Mezi Tigridem a Nilem*. Praha: Vyšehrad, 1979.

² MUSIL, Alois. *Za Mrtvým mořem*. Praha: „Novina“, 1931.

³ BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila, MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk, HOMOLA, Aleš. *Stěhování národů a východ Evropy. Byzanc, Slované, Arabové*. Praha: Vyšehrad, 2006.

⁴ BRÜNNOW, Rudolf Ernst, von DOMASZEWSKI, Alfred. *Die Provincia Arabia*. 3 sv., Strassburg s. n., 1904 – 1909.

⁵ DALMAN, Gustav. *Petra und seine Felsheiligtümer*. Leipzig Hinrichs, 1908; *Neue Petra-Forschungen und der Heiligen Felsen von Jerusalem*. Leipzig: Hinrichs, 1912.

⁶ MUSIL, Alois. *The Northern Heğāz: A Topographical Itinerary*. New York: American Geographical Society Oriental Studies and Explorations 1, 1926; *Arabia Deserta*. New York: American Geographical Society Oriental Studies and Explorations 2, 1927.

⁷ STARCKY, Jean. Pétra et la Nabatène. In PIROT, Louise et al. *Dictionnaire de la Bible*. Suppl. 7. Paris: Letouzey et Ané, 1966. s. 886 – 1017.

⁸ HAMMOND, Philips C. *The Nabataeans – Their History, Culture and Archeology, Studies in Mediterranean Archeology*. Studies in Mediterranean Archeology. Č. 37. Gothenburg: Aström., 1973.

⁹ LINDNER, Manfred (ed.). *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*. München - Bad Windsheim: Delp, 1986.

¹⁰ NEGEV, Avraham. *Tempel, Kirchen und Zisternen. Ausgrabungen in der Wüste Negev. Die Kultur der Nabatäer*. Stuttgart: Calwer, 1983.

se zabýval M. Lindner,¹¹ R. Wenning,¹² U. Levy.¹³ V různých oblastech Nabatejské říše probíhaly v nedávné době čilé archeologické výzkumy, jejichž výsledky týkající se vykopávek, nálezů a papyrů jsou průběžně zveřejňovány v monografických zprávách.¹⁴ Ve své práci reflektují nejnovější religionistické diskuze předložené především J. F. Healeyem,¹⁵ R. Wenningem¹⁶ a podněty uvedené ve sborníku U. Hübnera, E. A. Knaufa a R. Wenninga.¹⁷ Velmi důležitou publikací k tématu nabatejské historie je sbírka pramenné literatury s překladem a komentářem, jíž sestavili U. Hakl,

¹¹ LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München - Bad Windsheim: Delp, 1997.

¹² WENNING, Robert. *Die Nabatäer – Denkmäler und Geschichte. eine Bestandesaufnahme des Archäologischen Befundes*. Freiburg (Schweiz): Universitätsverlag - Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987.

¹³ LEVY, Udi. *Die Nabatäer. Versunkene Kultur am Rande des Heiligen Landes*. Stuttgart: Verl. Urachhaus, 1996.

¹⁴ Výsledky archeologických vykopávek zveřejnili např. HAMMOND, Philips C. Petra: History of Excavation. In MYERS, Eric M. (ed.). *Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Sv. 4. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997. s. 303 – 306; FIEMA, Zbigniew T. et al. *The Petra Church*. Amman: American Center of Oriental Research, 2001. McKENZIE, Judith. *The architecture of Petra*. Oxford: Oxford University Press, 1990; WEBER, Thomas, WENNING, Robert (ed.). *Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm. Antike Welt. Sonderheft*. Mainz am Rhein: Verl. Philips von Zabern, 1997; AMADASI GUZZO, Maria G., SCHNEIDER, Equini E. *Petra*. München: Hirmer Verlag, 1997. Nápisy a papyry publikovali např. FIEMA, Zbigniew T., FRÖSEN, Jaakko (ed.). *The Petra Papyry I*. Amman: American Center of Oriental Research, 2002; YARDENI, Ada. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material. A: The Documents, B: Translation, Palaeography, Concordance*. Jerusalem: Hebrew University, 2000.

¹⁵ HEALEY, John F. *The Religion of the Nabataeans*. Leiden - Boston - Köln: Brill, 2001.

¹⁶ WENNING, Robert. Bemerkungen zur Gesellschaft und Religion der Nabatäer. In ALBERTZ, Rainer (ed.). *Religion und Gesellschaft. Studien zu ihrer Wechselbeziehung in den Kulturen des Antiken Vorderen Orients I. Alter Orient und Altes Testament*. Sv. 248. Münster: Ugarit-Verlag, 1997, s. 177 – 201.

¹⁷ HÜBNER, Ulrich, KNAUF, Ernst A., WENNING, Robert (ed.). *Nach Petra und ins Königreich der Nabatäer. Notizen von Reisegefährten. Für M. LINDNER zum 80. Geburtstag*. Bonner Biblische Beiträge, sv. 118. Bodenheim: Philo, 1998.

H. Jenni a Ch. Schneider.¹⁸ Tato publikace obsahuje kompletní výčet antických zpráv o Nabatejcích a vlastních nabatejských nápisů s komentářem. Jak je vidět, nabatejské problematice je v zahraničí věnována značná pozornost a badatelé se snaží o co nejkompresnější přístup. Kusé zmínky o Nabatejcích v českých publikacích jsou poměrně staré a neaktualizované dle nejnovějších výzkumů. Díky svým stipendijním pobytům na zahraničních univerzitách (univerzita v Heidelbergu a v Jeně) jsem měla možnost se seznámit se soudobými výsledky bádání v této oblasti a použít je v předkládané práci. Mým záměrem je zprostředkovat nový pohled na nabatejské náboženství a nabatejskou kulturu vůbec.

Výchozím bodem této práce je vymezení pojmu „Nabatejci/nabatejský“. Považuji za důležité nejdříve určit, koho a od jaké doby jsme oprávněni tímto pojmem označovat. Téma souvisí s určením původu etnika, jež tvořilo základ pozdějšího nabatejského státu. Nejranější fázi nabatejské historie se pokoušelo zmapovat mnoho badatelů, přesto však nebyl stanoven jednoznačný závěr. V první kapitole proto shrnuji diskuzi o původu Nabatejců a jejich rané historii a na jejím základě předkládám vymezení pojmu „Nabatejci/nabatejský“, s nímž pak pracuji v dalším textu.

Podrobnému shrnutí pramenné literatury věnuji třetí kapitolu. V souvislosti s primární literaturou z oblasti Nabatejského království pojednávám v této kapitole nejdříve o nabatejském jazyku a písmu. Zatímco mluveným jazykem většiny obyvatel nabatejského státu byla arabština, v psaném styku používali Nabatejci aramejštinu, psanou ve vlastním nabatejském písmu. Tato nabatejská diglosie spolu s vyvinutím vlastního nabatejského písma je určitým specifickým

¹⁸ HACKL, Ursula, JENNI, Hanna, SCHNEIDER Christoph. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*. Freiburg: Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.

jejich kultury. Nabatejské písmo se později rozšířilo i mimo hranice nabatejského státu a bylo používáno lidmi, kteří neměli k nabatejskému státu přímé vazby. Při studiu nabatejských textů je proto třeba věnovat pozornost kontextu, v němž texty vznikaly. Písemná literatura zanechaná samotnými Nabatejci je tvořena především velkým množstvím epigrafického materiálu z celého území Nabatejského království a často i mimo ně. Nápisy však poskytují jen omezené informace, proto musí být doplněny výsledky archeologických výzkumů, onomastickým a ikonografickým materiálem. Zmíněné primární prameny vypovídají především o náboženství a kultu Nabatejského království, méně již o nabatejské historii a hospodářství. O těchto oblastech je možno získat informace od antických spisovatelů písičích řecky, již často citují nedochovaná originální díla. Sekundární prameny sebou nesou riziko zavádějících a neobjektivních informací, s čímž je nutno při jejich zpracování počítat.

Čtvrtá kapitola podává přehled dějin nabatejského státu. V předkládané práci zaujímá pojednání o historii Nabatejců poměrně velkou část, což vyplývá ze skutečnosti, že historické zprávy vztahující se k nabatejskému státu tvoří největší část pramenného materiálu, a umožňují proto poměrně přesnou rekonstrukci dějinného vývoje Nabatejců. O původu Nabatejců a jejich usídlení v oblasti Negevu pojednávám v úvodu práce, proto dějiny Nabatejců popisují od doby, která je reflektována v pramenech, tzn. přibližně od konce 4. stol. př. n. l. První období nabatejských dějin označuji jako *rané období*, jež trvá do poč. 2. stol. př. n. l. Je specifické posilujícím postavením nabatejského státu, který vstupuje do válečných konfliktů s nástupci Alexandra Velkého a dostává se stále více pod řecký koloniální vliv, vytvářejícím ve spojení s orientálními tradicemi

novou syntézu, helénizmus. Navazujícím obdobím je *doba prvních nabatejských králů* (od pol. 2. stol. př. n. l. do ca. 50 př. n. l.) a *vrcholné období nabatejského království* (od ca. 50 př. n. l. do ca. 70 n. l.). Do těchto dvou období spadají četné konflikty mezi Nabatejci a Hasmóneovci, stejně jako největší územní, hospodářský, náboženský a kulturní rozkvět Nabatejského království. Poslední etapou ve vývoji nabatejské historie je *konec Nabatejského království a vznik Provincie Arábie* (konec 1. stol. n. l. až 3. stol. n. l.), kdy dochází za vlády posledního nabatejského krále k oživení nabatejského národnostního uvědomění a k materiálnímu rozkvětu a následně k připojení Nabatejského království k Římské říši.

Zásadní kapitolou této práce je 5. kapitola, pojednávající souhrnně o nabatejském náboženství. Vývoj nabatejských náboženských představ a kultu člením do tří období, jež téměř kopírují nabatejskou historii. Domnívám se, že každá z etap nabatejského náboženství je svým způsobem specifická a vztahuje se k politickému vývoji Nabatejského státu. Nejdříve vždy uvádím obecnou charakteristiku náboženského systému v daném dějinném období s přihlédnutím k novodobým výzkumům a teoriím, poté představuji nabatejský panteon dané doby a nakonec podobu kultického uctívání a praktik ve zmiňované fázi vývoje. *Raná fáze nabatejského náboženství* se týká období usazení nomádských kmenů a ustanovení nabatejského státu. Charakter náboženských představ a praktik je vytvářen konfrontací náboženského světa nomádů a asimilovaného usedlého obyvatelstva, tzn. konfrontací mezi uctíváním astrálních a ochranných božstev chovatelů dobytka, válečníků a obchodníků s převážně chtonickými božstvy zemědělců. V nabatejském panteonu a kultu tehdejších obyvatel nabatejského státu lze nalézt zástupce a prvky obou náboženských tradic, ale převládajícím prvkem jsou zatím božstva a

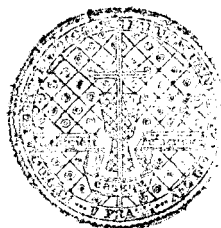
praktiky většinového arabského etnika. Nejvíce materiálu o náboženském světě Nabatejců se týká období vlády nabatejských králů (*klasická fáze nabatejského náboženství*). V tomto období také dochází k největší proměně náboženských představ a kultu Nabatejců. Astrální povaha nabatejských božstev ustupuje do pozadí, nabatejská božstva přejímají vlastnosti a atributy z cizích náboženských systémů, jsou přijímána nová božstva. Mění se způsob uctívání i zobrazování nabatejských božstev. Při vymezení obecné charakteristiky náboženství Nabatejců v této etapě dějin považují za nejdůležitější stanovit, do jaké míry docházelo k přejímání cizích náboženských vlivů, zda byly přejímány jen určité náboženské prvky a praktiky či zda docházelo k promíchání celých náboženských systémů, anebo vyskytují-li se zde oba jevy současně. Tento problém souvisí s použitím termínu „náboženský synkretismus“, často používanému k označení podobných jevů v době helénizmu na Předním Východě. *Za pozdní fázi nabatejského náboženství* považují období posledních nabatejských králů, především Rabila II. a dobu po anexi Nabatejského království k Římské říši zhruba do 3. stol. n. l. Pro náboženské myšlení Nabatejců je podstatná politicko-náboženská reforma, jíž se poslední nabatejský král snažil o nalezení rovnováhy mezi cizími a původními náboženskými prvky v nabatejském náboženském systému. Silný helénistický vliv přijímaný jeho předchůdci se Rabilos II. snažil zmírnit a omezit tím, že vyzdvihoval nabatejské a arabské komponenty v nabatejském náboženství a podporoval kult božstev spojovaných se státem a královským dvorem. Četné nápisy z doby jeho vlády vykazují specifickou formulaci, která byla ve shodě s náboženským vnímáním obyvatel tehdejšího helénistického Východu a pomáhala mu v jeho záměru o posílení pozice nabatejských božstev. Po jeho smrti však dochází pod

římskou nadvládou k oslabení výsadního postavení božstev spojovaných s Nabatejským královstvím, přestože jejich kult ještě nějaký čas přetrvává. Náboženský svět Nabatejců se zcela přizpůsobuje náboženským představám a praktikám Římské říše. Pozdní fáze nabatejského náboženství končí příchodem křesťanských misionářů, kdy již definitivně zaniká osobité nabatejské náboženství a Nabatejci přijímají křesťanskou víru.

Téměř nezmapovanou oblastí nabatejské historie je období křesťanské byzantské misie v oblasti Nabatei a příchod islámu. Proto jsem se v následující kapitole pokusila o částečnou rekonstrukci církevních dějin spojených s oblastí bývalého Nabatejského království. Mezi majoritu Nabatejců, která zůstala částí usazené populace v Arábii, přinesli Byzantinci nové sociální, kulturní a náboženské rozdělení. Oblast Nabatei zažívá nový rozkvět, nyní spojený s poutními místy vztahujícími se k novozákonním událostem a místům působení starozákonních proroků a patriarchů. Bývalé hlavní nabatejské město Petra, uctívané od dob Edómského osídlení jako místo pohřbení Mojžíšova bratra Árona, se stává biskupským městem, jehož církevní představitelé se účastní prvních ekumenických koncilů a zapojují se do křesťanských disputací a sporů. Trvalý úpadek politické, kulturní a náboženské historie na území bývalého nabatejského teritoria nastává s příchodem islámu. Nabatejci již ztratili již svou sociální, kulturní a náboženskou identitu a splynuli s ostatními národy v regionu, někteří se navrátili k životu kočujících obchodníků. V souvislosti s křížáckými výpravami nabývá bývalé hlavní nabatejské město Petra díky své strategické poloze výhodné pro vojenské výpady opět na významu. Poté, co křížáci opustili zdejší skalní pevnost, zůstává Petra opuštěna až do doby příchodu novodobých cestovatelů a badatelů. Historický přehled

oblasti bývalého nabatejského vlivu a hlavního města Petry ukončuji krátkou kapitolou o dějinách bádání.

Domnívám se, že na základě předkládané studie bude možné analyzovat a popsat vývoj nabatejských představ a praktik v souvislosti s politickými a kulturními dějinami Nabatejců a zodpovědět výše nastíněné otázky. Pokud to bylo možné, vycházela jsem při studiu nabatejské historie a náboženství z pramenné literatury (nápisy, papyry) a dochovaného pramenného materiálu (mince, archeologické nálezy). Svědectví primárních pramenů se týká ale jen části nabatejské kultury (především náboženských dějin, státního uspořádání, právních záležitostí a stavebních činností), a proto je nutné k podrobnému studiu nabatejské problematiky využívat sekundárních literárních památek (zpráv antických, arabských a byzantských dějepisců). Antické texty poskytují cenné informace především co se týká nabatejského hospodářství, ekonomiky a obchodu. Z oblasti moderních vědeckých výzkumů jsem volila nejnovější odborné publikace a snažila jsem se reflektovat moderní religionistické přístupy, jež přinášejí nový pohled na určité oblasti náboženských dějin Nabatejců (např. problematiku deifikace nabatejských králů, náboženskou reformu Rabila II., existenci „osobních“ božstev atd.). Na druhé straně je nutné podotknout, že určité dílčí oblasti nabatejských dějin a náboženství (např. určení původu Nabatejců a nabatejského náboženství) není možné doložit žádným pramenným materiálem, a mají proto pouze povahu hypotéz učiněných na základě srovnání a analogie s ucelenějšími náboženskými systémy předchůdců a současníků Nabatejců. Nedostatek dokumentace se týká např. mytologie, kosmologie, nauky, svátků, rituálů, funkce kněží, průběhu náboženských obřadů, posmrtného života apod. a také sociálního systému nabatejské

společnosti (např. postavení žen, otázka otroků, fungování královského dvora). Snažila jsem se vždy podložit uváděná fakta pramenným materiálem, jehož transkripci, překlad a komentář uvádím pro lepší kontinuitu textu v poznámkovém aparátu. Aby bylo zachováno jádro sdělení a vzhledem k omezenému rozsahu práce, neuvádím vždy celé znění pasáže nápisů, ale cituji jen podstatnou část textu. U každého nápisu uvádím autory a místa publikování, popř. autory komentáře. U opakujících se seriálových publikací používám všeobecně uznávané zkratky periodik.

Poznámky k přepisu aramejských textů a arabských termínů:

- pro aramejské texty jsem použila transkripci dle Hackl, U., Jenni, H., Schneider, Ch.¹⁹: ' b g d h w z ḥ ṭ j k l m n ṣ ṣ ' p ṣ q r š t.

'(alef, odsazení hlasu); ' (ajin, znělá hltanová hláska); w se vyslovuje jako v nebo u; ḥ odpovídá ch; ṭ je neznělé t na rozdíl od t, které je znělé (jako řecké th/θ); j odpovídá i,j nebo ij; ' (ajin) je znělá faryngála (hltanová hláska); p se vyslovuje jako f; ṣ je emfatické s; q je k (bez přídechu), kdežto k se vyslovuje s přídechem; š odpovídá š (ale v řečtině odpovídá σ).

- pro arabské názvy jsem použila transkripci dle Tauera a Kropáčka²⁰:

' (hamza); ' (ajin); dž (odborně přepisované ğ); h (zahrnuje přepis 2 fonémů: odborně přepisované ḥ - neznělé h a normálního h; ch (odborně přepisované ḥ); s,d,t,z (kromě obvyklých hlásek i

¹⁹ HACKL, Ursula, JENNI, Hanna, SCHNEIDER, Christoph. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*. Freiburg: Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.

²⁰ TAUER, Felix. *Svět islámu. Jeho dějiny a kultura*. Praha: Vyšehrad, 1984 a KROPÁČEK, Luboš. *Duchovní cesty islámu*. Praha: Vyšehrad, 2003.

odborně přepisované emfatické *š d t z*); *q* (zadní „k“); *th* (odborně přepisované *t*, neznělé angl. *th*); *dh* (odborně přepisované *d*, znělé angl. *th*); *gh* (odborně přepisované *ĝ*, franc. ráčkované *r*); *á, é, í, ú* (odborně přepisované *ā ē ī ū*).

Poznámky k přepisu vlastních jmen a geografických názvů:

- nabatejská jména božstev uvádím v překladu s vokalizací, aby byla vyslovitelná (např. Dúšará, Allát, al-‘Uzzá, Alkutbá, Šaj al-Kaum atd.)
- jména nabatejských králů uvádím v počtčténé formě, s odkazem na jejich aramejskou podobu (*ħrtt* –Ĥaretat, řec. Arétas, *‘bdt* – ‘Ubdat, řec. Obodas, *rb’l* – Rabb’el, řec. Rabilos, *mlkw* – Maliku, řec. Malichos).
- při přepisu řeckých osobních jmen jsem vycházela z *Encyklopedie antiky*.²¹ Jména řeckých božstev uvádím dle R. Hoška.²²
- místní názvy uvádím v počtčtělé, latinizované, popř. počtčténé formě, pokud se jedná o běžně používané názvy (např. Damašek, Gaza, Palmyra, Petra). U méně známých místních názvů ponechávám počtčtělou i arabskou formu (např. Hegra/Meda’in Saleh).

Poznámky k přepisu uváděných nápisů:

- [---] označuje mezeru
- [xy] poškozený či ne zcela čitelný text
- N. N. je zkratkou lat. *nomen nescio* (jméno neznám)

²¹ *Encyklopedie antiky*. Zprac. kol. za ved. L. Svobody. 1. vyd. Praha: Academia, 1973.

²² HOŠEK, Radislav. *Náboženství antického Řecka*. Edice Historica. Praha: Vyšehrad, 2004.

2. VYMEZENÍ POJMU „NABATEJSKÝ“

2.1. Původ Nabatejců

Otázka po původu Nabatejců není dosud s konečnou platností uzavřena, a to i přes stále přibývajících nové poznatky a výzkumy. Existují mnohé teorie o místě původu Nabatejců i o počátcích nabatejského národa, většinou však mají povahu hypotéz.²³ Většina badatelů považuje za nejstarší možnou zmínku o Nabatejcích záznam v análech asyrského krále Tiglatpilešara III. (745 – 727 př. n. l.), kde je uveden aramejský kmen *nabatu*.²⁴ To by odpovídalo i pozdějšímu označení Nabatejců v nabatejských nápisech, kde jsou uváděni jako *nbṭw (Nabaṭu)* (viz Příloha 6).²⁵ Za další možný nejranější záznam

²³ Např. německý teolog LEVY, U. (*Die Nabatäer. Versunkene Kultur am Rande des Heiligen Landes*, Stuttgart, 1996, s. 36) považuje za pravlast Nabatejců Sábu. Vychází z podobnosti obou kultur a opírá svoji hypotézu o svědectví z Bible Iz 1-7. Podobně KNIGHTS, C. H. (*The Rechabites and The Nabataeans. Journal of Semitic Studies*. Roč. 38, č. 2, 1993, s. 227 – 233) identifikuje Nabatejce na základě podobného životního stylu jako starozákonní Rekábejce z Jr 35, 6 - 10. BARLETT, John R. (*From Edomites to Nabataeans: The problem of continuity. Aram periodical*. Č. 2. Oxford, 1990, s. 25 – 34) je toho názoru, že se Nabatejci přetransformovali z původních obyvatel jižního Jordánska, Edomitů.

²⁴ MILIK, Józef T. *Origines des Nebatéennes. Studies in the History and Archaeology of Jordan*. Č. 1, Amman: Department of Antiquities, 1982, s. 261 – 265; GRAF, David F. *The Origin of the Nabateans. Aram Periodical*. Č. 2, 1990, s. 45 – 45; LINDNER, Manfred. *Die Geschichte der Nabatäer*. In LINDNER, M. (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer*, s. 39; HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 25; RETSÖ, Jan. *The Arabs in Antiquity. Their history from the Assyrians to the Umayyads*. London: Routledge Curzon, 2003, s. 379.

²⁵ Nejstarší nabatejský nápis, v němž jsou Nabatejci označeni jako *nbṭw*, pochází z 2. pol. 2. stol. př. n. l. Je publikován ve WOOLEY, Charles L., LAWRENCE, Thomas E. *The Wilderness of Zin. Annual of the Palestine Exploration Fund (1914-1915)*. Č. 3, London, 2003, s. 145n.; obr. 59; CANTINEAU, Jean. *Le Nabatéen 2: Choix des textes, lexique*. Paris: Leroux, 1932, s. 43n.; NEGEV, Avraham. *The Nabateans and the Provincia Arabia*. In TEMPORINI, Hildegard, HAASE, Wolfgang (ed.) *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Díl 2, sv. 8, Berlin - New York: de Gruyter, 1977, s. 545n., obr. 2; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 306, B: s. 99.

v historii Nabatejců je také někdy považován nápis z blízkosti oázy Tajmá pocházející ze 7. stol. př. n. l., jenž uvádí *nabajat (nbjt)* jako rebely poražené králem Aššurbanipalem (668 – 627 př. n. l.).²⁶ Jednalo se pravděpodobně o arabský kmen, který patřil do kmenového společenství Kédaru.²⁷ Toto spojenectví potvrzuje i starozákonní text Iz 60, 7, kde je tento arabský kmen označen jako *Nebajót*. Podle Gn 25, 13 pocházejí *nebajótští* od nejstaršího syna Izmaela jménem Nebajót, נביות, údajného praotce Nabatejců.²⁸ Ve vědeckých kruzích byla totožnost *nabajat/Nebajót* s pozdějšími Nabatejci nejdříve uznávaná jako pravděpodobná,²⁹ ale dnes je tento názor opět problematizován.

E. A. Knauf³⁰ poukazuje na hláskovou neshodu ve jménech *nabajat/Nebajót* a *nbṭw* (rozdíllost použití znělého a neznělého *t/t*), která podle jeho názoru dokládá, že se nejedná o tentýž národ.³¹ Hlavním historickým argumentem proti ztotožnění zmíněných *Nebajót* s Nabatejci (*nbṭw*) je podle Knaufa fakt, že v době redakce zmíněného biblického textu pocházející až z poexilní doby, žil již

²⁶ HEICHELHEIM, Fritz M. Geschichte Syriens und Palästinas von der Eroberung durch Kyros II. bis zur Besitznahme durch den Islam (547 vor Chr. – 641/2 nach Chr.). In SPULER, Bertold (ed.). *Handbuch der Orientalistik*. Dodatek 2, 4. oddíl. Leiden - Köln: Brill, 1966, s. 193; LAWLOR, John I. *The Nabataeans in Historical Perspective*. Grand Rapids, Michigan: Baker Book House, 1974, s. 29.

²⁷ WATTS, John D. W. Isaiah 1 – 33. In WATTS, John D. W. (ed.). *Word Biblical Commentary*. Sv. 24, Nashville: Nelson, 1985, s. 277 uvádí, že Kédar bylo místo východně od Palestiny, zřejmě v severní Arábii. Jednalo se o silný bojovný kmen, který obýval Asýrii za vlády Sennacheriba, Aššurbanipala a Esarhaddona. Ve Starém zákoně je Kédar zmíněn v Iz 21,16-17; 42,11; 60, 7; Jr 49, 28-32; Ez 27,21.

²⁸ MUSIL, A. *Arabia Deserta*, s. 492; KAMMERER, Albert. *Pétra et la Nabatène. L'Arabie Pétrée et les Arabes d'un ord dans leurs rapports avec la Syrie et la Palestine jusqu'à l'Islam*. Sv. 2. Paris: Geuthner, 1930, s. 22.

²⁹ Např. WESTERMANN, Claus. Genesis 12 - 36. In HERMANN, Siegfried (ed.). *Biblischer Kommentar - Altes Testament*. Sv. 2. Neukirchen - Vluyn: Neukirchener Verl., 1981, s. 487.

³⁰ KNAUF, Ernst A. Nabataean Origins. In MUAWIYA, Ibrahim M. (ed.). *Arabian Studies in Honour of Mahmud Ghul. Symposium at Yarmouk University December 8-11, 1984*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1989, s. 92nn.

³¹ KNAUF, E. A. Nabataean Origins, s. 92.

kmen známý pod označením Nabaṭu (Nabatejci) usazen v Edómu a redaktorům textu byl již tedy znám pod tímto označením.³²

O vzájemné spojitosti výše zmíněných *nabatu* z doby vlády Tiglatpilešara III., *nabajat* z nápisu z oázy Tajmá i biblickými *Nabajót* s Nabatejci je přesvědčen D. F. Graf.³³ Podle něj pocházel kmen *nabatu* původně z oblasti Mezopotámie, popř. ze severovýchodní Arábie.³⁴ Za doby vlády Aššurbanipala (668 – 627 př. n. l.) se mohl kmen *nabajat* jako spojenec Kédaru dostat až na hranice Sýrie a Moábu, odkud pak mohly pocházet arabské nápisy nalezené u oázy Tajmá, v nichž je zmíněna „válka proti Nabajat.“³⁵ Graf potvrzuje také jazykové a kulturní shody poukazující na příbuznost mezi babylonskou a severozápadně arabskou oblastí během novoasyrské doby.³⁶ Z filologického hlediska připouští i možnost hláskové změny ve vývoji aramejského jazyka a písma.³⁷ Starcky³⁸ oproti tomu považuje za pravlast Nabatejců jižní Arábii a Healey³⁹ usuzuje, že mohli přejít z okrajových pouštních oblastí do severní části dnešní Saudské Arábie. Tuto pluralitu názorů je možné vysvětlit také tím, že migrace arabských kmenů na území Arabského poloostrova souvisela s měnicími se přírodními podmínkami a probíhala prakticky neustále.⁴⁰

³² KNAUF, E. A. *Nabataean Origins*, s. 92nn.

³³ GRAF, D. F. *The Origin of the Nabateans*. *AP* 2, s. 45 – 75.

³⁴ Stejně tak MILIK, J. T. *Origines des Nebatéennes*, *SHAJ* 1, s. 261 – 265.

³⁵ GRAF, D. F. *The Origin of the Nabateans*, *AP* 2, s. 45.

³⁶ GRAF, D. F. *The Origin of the Nabateans*, *AP* 2, s. 60nn.

³⁷ GRAF, D. F. *The Origin of the Nabateans*, *AP* 2, s. 67n.; BARLETT, J. R. *From Edomites to Nabataeans*, *AP* 2, s. 25 – 34.

³⁸ STARCKY, Jean. *Pétra et la Nabatène*. In PIROT, Louise et al. *Dictionnaire de la Bible*. Suppl. 7. Paris: Letouzey et Ané, 1966, s. 900.

³⁹ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 25.

⁴⁰ Blíže viz BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila, MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk, HOMOLA, Aleš. *Stěhování národů a východ Evropy. Byzanc, Slované, Arabové*. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 312 – 315.

Jak z nastíněné diskuze vyplývá, zatím neexistuje jasné stanovisko, zda zmínky o *nabatu* z 8. stol. př. n. l. či *nabajat* ze 7. stol. př. n. l. jsou prvními zprávami v historii o národu Nabatejců. Místo jejich původu zůstává neobjasněno, stejně jako cesta, kterou se dostali do místa svého pozdějšího usídlení. Jediné, co lze jasně doložit, je etnická příslušnost nabatejského národa, již shodně dosvědčují antické sekundární prameny i novodobé výzkumy. Řečtí dějepisci nazývají Nabatejce Araby,⁴¹ i když použití tohoto označení v pramenech z římské éry na Středním Východě je sporné⁴² a žádný ze starověkých pramenů nepoužívá termín Arab v jeho pozdějším významu z islámského období. Pramenný materiál jasně dokládá, že arabský vliv je zřetelný v nabatejských nápisech, v nabatejských osobních jménech i v nabatejském náboženství. Řecké prameny dále informují o semi-nomádkém sociálním pozadí.⁴³ Lze proto usuzovat, že Nabatejci byli arabským kmenem nebo spíše seskupením kmenů žijících původně nomádkým či polonomádkým způsobem života

⁴¹ DIODÓROS SICILSKÝ. *Bibliotheca historica*, 2, 48, 1. Přel. G. Wirth (Knihy 1-3). *Griechische Weltgeschichte. Diodoros*. Díl 1. Stuttgart: Hiersemann, 1992; STRABÓN. *Geographika*, 16, 4, 2. Přel. W. Aly. *Strabons Geographika in 17 Bücher*. Sv. 4. Strabon von Ameseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika, Bonn: Habelt, 1957.

⁴² MÜLLER, Hans-Peter. Arabien und Izrael. In MÜLLER, Gerhard (ed.). *Theologische Realenzyklopädie*. Sv. 3, Berlin - NewYork: Walter de Gruyter, 1978, s. 571 - 572 uvádí, že pojem „Arab, Arábie“ pochází ze starohebrejského *'rab* (*arab*); *'rabi* od *'rabá* „poušť, step“ znamená „obyvatel pouště, beduín“. Aramejské *'rab* znamená „poušť“ a v jižní arabštině bylo v pozdější době rozšířeno o *'rbn* pro „beduíny“. V klasické arabštině se používá *'rabun* jako jméno národa. HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 25 uvádí, že v některých kontextech měl pojem „Arab“ velmi široký význam označující obyvatele na okraji úrodného púlměsice od Nabatei po Hatru a jindy měl velmi specifický význam označující konkrétní oblasti uvnitř zřízených státních útvarů.

⁴³ DIODÓROS. *Bibliotheca historica*, 19, 94, 1-19; 19, 100, 3. Přel. R. M. Geer. *Diodorus of Sicily*. Díl 10, knihy 19, 66 - 19, 100 a 20. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press; London: Heinemann, 1954; STRABÓN, *Geographika*, 16, 4, 26. Přel. W. Aly. *Strabons Geographika in 17 Bücher*. Sv. 4; PLINIUS STARŠÍ. *Naturalis historia*, 5, 65; 6, 144 - 146, 157. Přel. NĚMEČEK, František. *Plinius Starší. Kapitoly o přírodě: [Naturalis historia]*. Praha: Svoboda, 1974.

v poušti severozápadní Arábie. Tento názor sdílím s J. F. Healeyem,⁴⁴ R. Wenningem,⁴⁵ M. Evenarim,⁴⁶ M. Gawlikowskim,⁴⁷ J. Starckym,⁴⁸ A. Negevem⁴⁹ a dalšími. O tom, že Nabatejci byli zeměpisně spjati se severní Arábií, byl přesvědčen také český vědec pojednávající o Nabatejcích – Miloš Bič.⁵⁰ Jak ukáží následující kapitoly, zakořeněnost arabských zvyků a náboženských představ bude u Nabatejců patrná po celou dobu existence tohoto národa.

2.2. Cesta k usídlení

Jak jsem již uvedla, další nedořešenou otázkou v nejranější nabatejské historii zůstává, jakou cestou prošly kmeny tvořící pozdější nabatejský stát před svým ustanovením v jižním Jordánsku a Palestině. Jedná se o oblast přechodu mezi vnitřním obloukem „úrodného půlměsíce“ a arabskou pouští, kde se nacházel příznivý životní prostor pro nomádské kmeny, jež jsou už v asyrských a biblických pramenech zaznamenány podle vlastního označení jako „Arabové“.⁵¹ Žili zde jako beduíni ve stanech a živili se chovem velbloudů a drobného skotu nebo sídlili v oázách. Staroorientální prameny podávají jen omezený pohled na dějiny těchto nomádských kmenů, nejčastěji informují o střetech v hraničních oblastech.

⁴⁴ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 185.

⁴⁵ WENNING, Robert. Maskierte Götter? Anmerkungen zum Aufeinandertreffen von Ost und West am Beispiel der arabischen Nabatäer. In RUDOLF, Kurt, RINSCHADE, Gisbert (ed.). *Beiträge zur Religion - Umwelt - Forschung*. Geographia Religionum. Sv. 6. Berlin: Reimer, 1989, s. 244.

⁴⁶ EVENARI, Michael. Die Nabatäer im Negev. In LINDNER, M. (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer*, s. 162.

⁴⁷ GAWLIKOWSKI, Michel. Les dieux des Nabatéens. In TEMPORINI, H., HAASE, W. (ed.). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, s. 2659.

⁴⁸ STARCKY, J. Pétra et la Nabatène, s. 900 – 903.

⁴⁹ NEGEV, Avraham. Die Nabatäer. *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte*. Sondernummer 7. Kilsnacht: Reggi -Verl. 1976, s. 3.

⁵⁰ BIČ, M. *Stopami dávných věků: Mezi Tigridem a Nilem*, s. 227.

⁵¹ MÜLLER, H. - P. Arabien und Izrael, s. 571.

Nomádské kmeny jsou přitom zmiňovány obecně jako Arabové, ne podle jmen jednotlivých kmenů.⁵² Asyřané využívali tyto arabské kmeny k zajišťování systému cest, hlavně na jihu země k ochraně před Egyptany. Nakonec byli nomádi s ohledem na zvyšující se dálkovou přepravu ustanoveni k přepravě zboží mezi asyrskou říší a jižní Arábií, především kvůli svým znalostem topografie a zacházení s velbloudy.⁵³ Zmíněný životní styl nomádů se shoduje se stylem života pozdějších Nabatejců. Ale tento životní styl se týká většiny arabských kmenů žijících v oblasti pouště a polopouště na Předním Východě, proto nelze výše zmíněná fakta považovat za důkaz o původu Nabatejců v oblasti severozápadní Arábie. Jednou z alternativ, jak se mohly arabské kmeny dostat do oblasti svého pozdějšího usídlení je, že pronikly na přelomu 5. a 4. stol. př. n. l. z jihu, z oblasti Midianu, v době silícího egyptského odporu proti Perské říši. Zdejší arabské kmeny byly přirozenými spojenci Egyptanů a mohly tak snadno přijít k moci.⁵⁴ To, že se pak vydaly směrem na Edóm, bylo jen logickým vyústěním odchodu Edómitů.

Druhou možností je, že se tyto arabské kmeny přesunuly v době migrace arabského obyvatelstva (od 8. stol. př. n. l.) do úrodných oblastí Ammónu, Moábu a Edómu. Během 6. stol. př. n. l. vyvrcholil tento migrační příliv (také díky odvedení části židovského obyvatelstva do exilu), což mělo za následek zánik Edómského státu a přesun jeho obyvatelstva do jižní Palestiny, kde vznikl nový stát Idumejců. Každopádně archeologické vykopávky dokazují,⁵⁵ že od 6.

⁵² HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 13.

⁵³ Op. cit.

⁵⁴ Op. cit., s. 17.

⁵⁵ Rozsáhlé vykopávky v oblasti Transjordánska a Negevu podnikal především Nelson GLUECK. Výsledky jednotlivých nálezů zveřejnil v různých odborných časopisech, např. *The Annual of the American Schools of Oriental Research* z let

stol. př. n. l. dochází k novému osídlení Edómu. Nomádské a polonomádské kmeny přicházející do této oblasti, asimilovaly zřejmě zbytek původního obyvatelstva. Podle J. F. Healeyho⁵⁶ byly pod svrchovanost kmenů pozdějších Nabatejců včleněny i jiné národy, včetně aramejských obyvatel jižní Sýrie. Z této směsi různých etnických skupin vzniká během dalších dvou staletí nabatejský stát, později Nabatejské království, který se ve 4. stol. př. n. l. zapojuje do válečných sporů mezi Alexandrem Velikým (332 př. n. l.), Ptolemaiovcí (323 př. n. l.) a Seleukovci (312 př. n. l.). Důvody usazení původně nomádských kmenů a přechodu k usedlému způsobu života mohou být vysvětleny nejspíše na základě jejich obchodních zájmů. Oblastí Edómu procházela severní část Kadidlové stezky a i jiné karavanní cesty. Nabatejci byli zřejmě seznámeni s výhodami zajišťování těchto obchodních cest.

Zmíněné faktory mohly přimět předchůdce Nabatejců k tomu, aby přešli alespoň k částečně usedlému způsobu života. První doložitelná zpráva o Nabatejcích pochází z r. 311 př. n. l. od Diodóra Sicilského (19, 94 – 100, 3).⁵⁷ Opírá se o svědectví Jeronýma z Kardie, jenž potvrzuje, že na konci 4. stol. př. n. l. byl v oblasti Petry, pozdějšího hlavního města Nabatejského království, usazen národ nazývajícím se Nabatejci,⁵⁸ který ještě vykazoval prvky nomádismu,⁵⁹ ale byl již

1934, 1935, 1939, 1951 nebo *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* z let 1934, 1937, 1940, 1942, 1944, 1953 – 1959.

⁵⁶ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, 26.

⁵⁷ Určení roku dle HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 9. Rok 312 př. n. l. uvádí LINDNER, M. *Die Geschichte der Nabatäer*, s. 37, NEGEV, A. *Die Nabatäer. AW. Sondernummer 7*, s. 3; LEVY, U. *Die Nabatäer. Versunkene Kultur am Rande des Heiligen Landes*, s. 41.

⁵⁸ DIODÓROS SICILSKÝ. *Bibliotheca historica*, 2, 48, 1: „...oblasti položené na východ patří arabskému národu, který se nazývá Nabatejci,...“ (...τα μεν ούν προς την 'έω μέρη κατοικουσιν 'Αραβες 'ούς 'ονομάζουσι Ναβαταίους,...).

⁵⁹ DIODÓROS. *Bibliotheca historica*, 19, 94, 2n.: „...žili pod širým nebem a nazývali tuto oblast svojí vlastí, která je neobydlená a neoplývá ani řekami ani prameny, z nichž by se nepřátelské vojsko mohlo zásobit. Není u nich zvykem ani

poměrně dobře etablován a organizován, protože dokázal přemoci i řecké vojsko. Pro období 3. a 2. stol. př. n. l. postrádáme písemné prameny o vývoji a historii nabatejského státu. Z 2. pol. 1. stol. př. n. l. se dochovala písemná zpráva Strabóna, navazující na poznatky Athénodóra, v níž je doložen městský život Nabatejců v Petře a jejich politické uspořádání.⁶⁰ Nabízí se zde paušální závěr o jakémsi lineárním vývoji společnosti od primitivního nomádismu k vyspělejšímu usedlému způsobu života. Strabón však podává informace z centra nabatejské říše, z Petry, jež procházela specifickým vývojem coby obchodní, kulturní a náboženské centrum, a lišila se tedy od životního stylu Nabatejců v ostatních částech země. Předkládaná studie o náboženských představách a praktikách Nabatejců ukáže, že ve skutečnosti byly v nabatejském státě oba životní styly (polonomádský a zcela usedlý - helenizovaný) po celou dobu jeho trvání přítomné a navzájem propojené (viz Kap. 5).

2.3. Vymezení pojmu „nabatejský“

O „Nabatejcích“, tzn. obyvatelích státního útvaru, jenž je od 2. stol. př. n. l. do roku 106 n. l. označován jako Nabatejské království/Nabatea, můžeme hovořit přibližně od konce 4. stol. př. n. l., kdy jsou coby Nabatejci zmíněni ve zprávách řeckých dějepisců. Obyvatelstvo nabatejského státu bylo pravděpodobně etnickou

sít obilí, ani pěstovat nějaké druhy ovocných stromů, nepijí víno a nestaví domy.“ (...έχουσι τοίνυν τὸν βίον ὑπαιθριον, πατρίδα καλοῦντες τὴν αἰκίαν τὴν μήτε ποταμούς ἔχουσαν μήτε κρήνας δαψίλεις, ἔξ ὧν δυνατόν στρατόπεδον πολέμιον ὑδρεύσασθαι. Νόμος δ' ἔστιν αὐτοῖς μήτε σιτον σπεῖρειν μήτε φυτεύειν μήδεν φυτὸν καρποφόρον μήτε οἴνω χρῆσθαι μήτε οἰκίαν κατασκευάζειν).

⁶⁰ STRABÓN. *Geographika*, 16, 4, 21: „...Hlavní město Nabatejců je takzvaná Petra; ...Město je stále ovládáno mužem z královského rodu a král má svého přítele, jehož nazývá bratrem, a ten jej zastupuje...“ (...μητρόπολις δὲ τῶν Ναβαταίων ἔστιν ἡ Πέτρα καλουμένη·.....βασιλεύεται μὲν οὖν ὑπὸ τινος ἁεὶ τῶν ἐκ τοῦ βασιλικοῦ γένους ἔχει δ' ὁ βασιλεὺς ἐπίτροπον τῶν ἐταίρων τινὰ καλούμενον ἀδελφόν...).

směsicí beduínských arabských kmenů s původními aramejskými příslušníky Edómského státu. Většinu tvořili arabští přistěhovalci, jejichž zvyky a náboženské představy se staly dominantními, ačkoli přijali i prvky cizí tradice a začlenili je do vlastního životního stylu.

Více než etnická příslušnost spojovala obyvatele nabatejského státu příbuznost hospodářská, politická, lokální nebo náboženská. Teritoriální rozsah nabatejského státu (Příloha 1) je možné rozčlenit do tří kategorií:⁶¹ nabatejská státní oblast (tvořilo ji od konce 4. stol. př. n. l. Edómské pohoří až po jižní konec Mrtvého moře), oblast osídlení (od 2. stol. př. n. l. oblast Negevu až k Akabskému zálivu a oblast Hauránu na severu) a oblast patronace, kde měli Nabatejci své obchody a chovali svá stáda (od 1. pol. 1. stol. př. n. l. oblast Hidžázu a dočasně syrský Damašek). Termín „nabatejský“ se úzce vztahuje k popsané oblasti Nabatejského království, jež jako politický útvar zaniklo v r. 106 n. l., nejvíce pak k nabatejské státní oblasti. Odtud pochází nejvíce pramenného (epigrafického) materiálu. Oblast výskytu nabatejských nápisů však přesahuje jak vymezené území,⁶² tak dobu existence nabatejské státnosti.⁶³ Podle Healeyho⁶⁴ existují

⁶¹ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 46.

⁶² Nabatejské zasvěcovací nápisy se dochovaly daleko za hranicemi Nabatei, např. až v italské Puteoli (nápisy psané nabatejsky jsou uvedeny v *Corpus Inscriptionum Semiticarum*. Část 2: Inscriptiones Aramaicae. Paris, 1889 – 1954, s. 183n., č. 157; s. 185-187, č. 158; ROCHE, Marie-Jeanne. *Remarques sur les Nabatéens en Méditerranée*. *Semitica*. Č. 45. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 1996, s. 86 – 89, č. 15, 16; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 308, 310; B: s. 100, 101. Latinský nápis zasvěcený nabatejskému božstvu Dúšarovi uvádějí ROCHE, *Remarques sur les Nabatéens en Méditerranée*. *Semitica*. Č. 45. s. 89, č. 17; AMADASI GUZZO, Maria G., SCHNEIDER, Equini E. *Petra*, s. 79).

⁶³ Ještě dlouho po včlenění Nabatejského království do Římské říše vznikají nápisy, jež byly zhotovovány lidmi považujícími se za Nabatejce. Např. v nápisu z Palmyry z r. 132 n. l. označuje jeho zhotovitel sám sebe za „Nabatejce z kmene Rawáh“ (*nbj' rwhj'J*). Termín „Nabatejec“ se zde tedy již nevztahuje k Nabatejskému království, ale k nabatejské „národnosti“, kterou si dřívější obyvatelé nabatejského státu nadále udržovali (nápis je uveden v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 156n., č. 3973; *Répertoire d'épigraphie sémitique*.

dva ukazatele, které mohou být závazně použity k identifikaci Nabatejců, a jsou proto často považovány za typicky nabatejské – nabatejská keramika a písmo (blíže viz Kap. 3). „Nabatejská“ kultura nemizí hned po začlenění Nabatei do Římské říše, výroba kvalitní keramiky pokračuje dál a nabatejské písmo je nadále používáno v nápisech na poměrně rozsáhlém území (také lidmi, kteří neměli k nabatejskému státu a národu přímý vztah). Při zkoumání pramenných dokladů vztahujících se k Nabatejcům je proto vždy třeba rozlišovat, v jaké souvislosti, kdy a kým byl daný materiál zhotoven a zda jsme oprávněni jej označovat za „nabatejský.“

Podklady pro specifikaci náboženského vnímání Nabatejců pocházejí bohužel až z 1. stol. př. n. l. Lze však předpokládat, že Nabatejci měli vlastní uspořádání náboženského světa již od ustanovení nabatejského státu ve 4. stol. př. n. l., jež vycházelo z původní arabské tradice zakládajících beduínských kmenů a absorbovalo prvky náboženské tradice původního aramejského obyvatelstva. Po celou dobu existence nabatejského státu je zřetelný rozdíl v politické, kulturní a náboženské převaze Petry (nabatejské státní oblasti) nad oblastmi osídlení a patronace. Zakládající kmenové společenství fungovalo jako vládnoucí třída. Vyznačovalo se odlišnou lingvistickou a náboženskou tradicí⁶⁵ a bylo také otevřenější vlivům

Publ. par la Commission du Corpus inscriptionum semiticarum. Paris: Académie des Inscriptions des Belles-Lettres, Imprimerie Nationale, 1900 nn., č. 285, 815; COOKE, George A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions. Moabite, Hebrew, Phoenician, Aramaic, Nabataean, Palmyrene, Jewish*. Oxford: Clarendon, 1903, s. 303 – 305; LITTMANN, Enno. *Semitic Inscriptions. Publications of an American Archaeological Expedition to Syria in 1899 – 1900*. Sv. 4, New York: Century Co., 1905, s. 70 – 75, č. 6; HILLERS, Delbert R., CUSSINI, Eleonora. *Palmyrene Aramaic Texts*. Baltimore-London: Johns Hopkins Univ. Press, 1996, s. 75, PAT 0319/C3973.

⁶⁴ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 10.

⁶⁵ KNAUF, E. A. Die Herkunft der Nabatäer. In LINDNER, Manfred (ed.). *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*. München-Bad Windsheim: Delp, 1986, s. 74 – 86; DIJKSTRA, Klaas. *Life and Loyalty. A Study in the Socio-Religious*

okolních národů než vzdálená území. Naštěstí dostatek epigrafického a archeologického materiálu z centra Nabatejského království umožňuje určit vlastní „nabatejské“ uspořádání náboženských hodnot do r. 106 n. l. K údajům o náboženských představách a praktikách z oblastí nabatejského osídlení a patronace je třeba přistupovat s opatrností a se zřetelem na jejich původ a kontext. Zde je oprávněné opřít se především o sekundární literaturu. Speciální kapitolu tvoří zpracování materiálu z doby po zániku Nabatejského království. Nabatejské obyvatelstvo pomalu splývalo s ostatními národy Předního Východu a přejímalo římské náboženské vnímání, kulturu, styl života. Nabatejská identita byla potlačena (především také ztrátou vůdčí královské elity), ale nezanikla zcela, ještě dvě století poté se objevují v nápisech jména nabatejských božstev. Teprve s příchodem křesťanství do oblasti Nabatei mizí zcela povědomí o „nabatejském“ náboženství.

Culture of Syria and Mesopotamia in the Graeco - Roman Period Based on Epigraphical Evidence. Religions in the Graeco-Roman world. Leiden: Brill, 1995, s. 42 – 44.

3. PRAMENY

3.1. Nabatejský jazyk a písmo

V souvislosti s nabatejskými písemnými památkami považují za důležité pojednat na prvním místě o nabatejském jazyce a písmu, jež se stalo určujícím znakem nabatejské kultury. Je třeba rozlišovat, jakým jazykem mluvilo obyvatelstvo Nabatejského království a jakým jazykem a písmem jsou napsány nabatejské písemné památky, především epigrafický materiál.

Jazykem většiny obyvatel nabatejského státu byla raná forma severoarabštiny (mluvilo jí obyvatelstvo jižní a východní části říše a vládnoucí elita).⁶⁶ Protože v nabatejské době neexistovalo ještě arabské písmo, používali Nabatejci zpočátku v psaném jazyce aramejštinu, jen nepatrně ovlivněnou arabštinou, ačkoli psané aramejštině jejich arabština hláskově neodpovídala. Začali tedy pro aramejské písmo používat vlastní styl psaní, nabatejské písmo (Příloha 2).⁶⁷ Podobá se poexilní hebrejštině, s výjimkou toho, že písmena jsou mnohem vyšší a že některá z nich byla v nápisech na stavbách dokonce spojována.⁶⁸ Tento vývoj v psané formě aramejštiny nezavedli až Nabatejci, podobné tendence lze vystopovat např. v oáze Tajmá v 5. stol. př. n. l., kde aramejské písmo vykazuje vývoj až téměř k formě nabatejského písma, přičemž dále vzniká

⁶⁶ HEALEY, John F. Nabatean Religion. In LINDSAY, Jones (ed.). *Encyclopedia of Religion*. Sv. 9. Detroit - London: Macmillan Reference USA, 2005, s. 6385; CANTINEAU, Jean. *Le Nabatéen I: Notions générales, écriture, grammaire*. Paris: Leroux, 1930, s. 12. Nově popřeno MACDONALDEM, Michael C. A. Reflections on the Linguistic Map of Pre-islamic Arabia. *Arabian Archaeology and Epigraphy*. Roč. 11, č. 1, 2000, s. 28 – 79.

⁶⁷ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 19.

⁶⁸ CORNFELD, Gaalyahu. Nabataeans. In CORNFELD, Gaalyahu (ed.). *Pictorial Biblical Encyclopedia: a visual guide to the Old and New Testaments*. Tel Aviv: Hamikra Baolam Publishing House, 1964, s. 546.

vlastní psaná forma pro severozápadní arabštinu, z níž během 4. stol. př. n. l. vzniklo tzv. thamúdejské písmo.⁶⁹ Podobnou cestou vzniklo v Hauránu písmo safatejské (odvozené od jižní arabštiny) a v oáze Dedán/al-'Ulá písmo lihjánské.⁷⁰

Nabatejské písmo bylo široce rozšířené a používané. Lze je nalézt vyryté v kamenech, omítce, napsané na papyrech a keramice, v zapuštěném či vystupujícím reliéfu. Jeho užívání nekončí se zánikem Nabatejského království. Poslední datovaný nápis psaný nabatejským písmem pochází ze 4. stol. n.l. Nabatejská mluvená řeč, arabština, začala být psána až po zániku Nabatejského království, ale stále ještě v nabatejském písmu, protože vytvoření arabského písma bylo dokončeno teprve ve 3. stol. n. l.⁷¹

Není vždy jednoduché rozlišit, zda lidé, kteří nabatejské písmo používali, měli zároveň úzký vztah k Nabatejskému království. Někdy byly nápisy psány lidmi zcela odlišné tradice, ne každý, kdo psal nabatejským písmem, byl Nabatejec.⁷² Za Nabatejce byl považován jen autor nápisu, „pokud také uvedl nabatejské jméno božstva a osoby nebo nabatejskou tradiční formuly používanou pro nápisy, jako např. datování podle nabatejských králů.“⁷³ Problémem je, že nabatejská osobní jména nemohou platit za specificky nabatejská, protože byla rozšířena i u jiných kmenů (Safatejců,

⁶⁹ ROCHINSKI, Hans P. Sprachen, Schriften und Inschriften in Nordwestarabien. *Bonner Jahrbücher*. Č. 180. Rheinisches Landesmuseum Bonn (ed.) 1981, s. 168n.

⁷⁰ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 20 – 21; BEDNAŘÍKOVÁ, J., MĚŘÍNSKÝ, Z., HOMOLA, A. *Stěhování národů a východ Evropy. Byzanc, Slované, Arabové*, s. 314.

⁷¹ HEICHELHEIM, F. M. *Geschichte Syriens und Palästinas...*, s. 193.

⁷² HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 10.

⁷³ WENNING, Robert. Die Dekapolis und die Nabatäer. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*. Roč. 110, č. 1, 1994, s. 32; MILIK, Józef T. Une inscription bilingue nabatéenne et grecque à Pétra. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*. Č. 21, 1976, s. 145.

Thamúdejců aj.)⁷⁴, a uctívání nabatejských božstev nebylo omezeno hranicemi nabatejského státu.

3.2. Primární prameny

Do této skupiny patří původní prameny zanechané samotnými Nabatejci, jež jsou doloženy od 2. stol. př. n. l. do 3./4. stol. n. l. Jde především o epigrafický materiál (nápisy vytesané do kamenů a skal), několik sbírek papyrů, onomastické, archeologické, ikonografické a numizmatické památky. Největší část tvoří sbírka epigrafického materiálu z celého území Nabatejského království a často i mimo ně. Ale jak již bylo řečeno, jen část nápisů byla napsána skutečně samotnými Nabatejci. Mnoho nápisů navíc pochází z doby po zániku nabatejského státu, a mohou být tudíž použity jen jako sekundární pramen. Archeologický a ikonografický materiál tvoří zřejmě největší a nejucelenější část pramenů vypovídajících mnohé o náboženství a kultu, ale méně již o nabatejské historii. Nelze se proto obejít bez sekundárních pramenů, tvořených především zprávami antických dějepisců.

3.2.1. Epigrafický materiál

Sbírka epigrafického materiálu vztahujícího se k Nabatejskému království sestává z více než 5000 nápisů. Velké množství pochází z oblastí značně vzdálených od nabatejského centra. Je třeba rozlišovat mezi dvěma druhy nápisů vyskytujícími se na území Nabatejského království, jež jsou dávány do spojitosti s Nabatejci:

1. nápisy napsané nabatejským písmem samotnými Nabatejci.

⁷⁴ K problému viz MACDONALD, Michael C. A. Nomads and the Hawrān in the Late Hellenistic and Roman Periods: A Reassessment of the Epigraphic Evidence. *Syria*. Č. 70, 1993, s. 377 – 382.

2. nápisy napsané nabatejským písmem, ale vytvořené lidmi jiné národnosti.

Pro účely této práce budu pod pojmem „nabatejské nápisy“ chápat první skupinu nápisů, tzn. nápisy napsané nabatejským písmem samotnými Nabatejci, které zároveň časově spadají do období od 2. stol. př. n. l. do začátku 4. stol. n. l.⁷⁵

Podle U. Hackl a kol.⁷⁶ lze nabatejské nápisy rozdělit podle funkce takto:

- obětní/zasvěcující nápisy, nápisy na stavbách – uvádějí většinou zřizovatele a uživatele daného objektu, datum. Formulí „pro blažený život (jméno krále) a ...“ je vyjadřována loajalita zřizovatele k vládnoucímu králi a jeho rodině.
- nápisy na hrobkách – uvádějí jméno zemřelého a toho, jenž stavbu hrobky inicioval, datum. Následují pak většinou formu výše zmíněných nápisů. Někdy obsahují i právní ustanovení, kdo je oprávněn hrobku užívat a jaké jsou pokuty za její poškození.
- vzpomínkové nápisy – byly většinou krátké a formální, jednotné a neměnné, doprovázené někdy i obrázkovými vyobrazeními. Zmiňují jen jméno (evtl. s příbuzenskými svazky), na úvod často slovo „Pokoj/zdar“ jako přání pro následujícího vlastníka jména nebo formulí „Buď vzpomínán

⁷⁵ CANTINEAU, J. *Le Nabatéen 1*, s. 9 uvádí časové vymezení od 1. stol. př. n. l. Nejstarší nabatejský nápis (uvedený v pozn. 25) je problematické datovat, může spadat do konce 2. stol. př. n. l. a pak v něm zmíněný král bude zřejmě Arétas I., nebo může pocházet z přelomu 2. a 1. stol. př. n. l. a půjde o krále Aréta II.

⁷⁶ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 22.

..... (v dobrém)”, „Bud' požehnan” Datum a jméno božstva jsou uváděny jen zřídka.⁷⁷

J. Cantineau⁷⁸ rozlišuje nabatejské nápisy podle místa výskytu na:

- texty z Petry, hlavního města Nabatejského království
- texty z oblasti Hauránu, s Bostrou coby hlavním městem
- texty ze severního Hidžázu, s Hegrou coby hlavním městem
- texty rozšířené na obchodních cestách Nabatejců
- texty sepsané po roce 106 n. l., zvláště nápisy sinajské.

Epigrafické památky pocházející z Petry jsou vůbec nejstarší nápisy z celé Nabatejské říše (viz Příloha 17). Jedná se především o nápisy na hrobkách a obětní nápisy. Nápisy v oblasti Hauránu jsou poměrně nové, vznikly až v době po oficiálním zániku Nabatejského království v r. 106 n. l. Bohatě na nabatejské nápisy bylo město Hegra v severozápadním Hidžázu, dnešní Meda'in Saleh. V 1. stol. př. n. l. patřila celá tato oblast Nabatejcům, a proto i nápisy jsou datovány mezi léta 1 př. n. l. – 74 n. l. Jedná se především o nápisy na hrobkách obsahující informace o vlastníkově hrobky a způsobu jejího užívání. Kromě těchto tří hlavních regionů – Petře, Hauránu a Hidžázu – se nápisy nacházejí podél obchodních karavanních cest Nabatejců a také v zemích jako Egypt, Fénicie a Itálie, kde Nabatejci měli svá obchodní odbytíště (Příloha 3). Tyto nápisy zmiňují převážně obchodní zájmy.

Speciální skupinu tvoří bilingvní nápisy (řecko/latinsko-nabatejské; safatejsko - nabatejské). Tvoří jen malou část nabatejského epigrafického materiálu a orientovaly se na etnicky i jazykově smíšené obyvatelstvo.⁷⁹

⁷⁷ Příklady uvádí HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 176.

⁷⁸ Viz CANTINEAU, J. *Le Nabatéen 1*, s. 13.

⁷⁹ Podrobně viz HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 24 – 26.

Poslední skupinou nabatejských textů je více než 3 000 tzv. sinajských nápisů. Pocházejí z období od zániku Nabatejské říše v r. 106 n. l. až do roku přibližně 300 n. l. a lze v nich již sledovat známky nahrazování nabatejského písma arabštinou.

3.2.2. Papyry

Nabatejské papyry se dochovaly v několika sbírkách převážně právních a obchodních dokumentů. Jmenovitě se jedná o sbírku papyrů od Mrtvého moře a tzv. Babatha archiv. Ve sbírce papyrů od Mrtvého moře se nacházejí vedle řeckých také nabatejské a aramejské svitky. Z nabatejských svitků nejsou ještě všechny zveřejněny. Jedná se především o komplikované dlužní a obchodní smlouvy. Babatha archiv představuje sbírku dokumentů židovské rodiny, jež byla za Bar Kochbova povstání (132 – 135 n. l.) uschována v jeskyních u Vádí l-Habrá'/Nahal Hever, kde přetrvala až do 20. stol. n. l.⁸⁰ Papyry, jež se časově váží ke třem generacím, dokumentují především obchodní a právní záležitosti rodiny, jejíž část žila na nabatejském území. Dokumenty jsou vyhotoveny v několika jazycích – nabatejsky, řecky a příležitostně i aramejsky. To, že jsou texty psány převážně řecky, dokazuje, že ačkoli se týkaly židovského či nabatejského etnika, dorozumívacím jazykem v oblasti Palestiny byla řečtina, jež zůstává oficiálním jazykem i po zřízení Provincie Arábie Římany.

⁸⁰ Papyry objevil Y. Yadin v r. 1961 během své expedice v jeskyních západně od Mrtvého moře. Popis nálezu je uveden v YADIN, Yigael. Expedition D – The Cave of the Letters. *Israel Exploration Journal*. Č. 12, 1962, s. 227 – 257; The Nabataean Kingdom. Provincia Arabia, Petra and En-Geddi in the Documents from Nahal Hever. *Ex Oriente Lux*. Č. 17, 1963, s. 227 – 241.

3.2.3. Onomastický materiál

Vzhledem k nabatejskému zvyku začleňovat božská jména do osobních jmen nabízí sbírka osobních jmen potenciální pramen informací o náboženské oddanosti a zbožnosti Nabatejců. Nabatejským osobním jménům se věnoval mezi badateli nejdříve J. Cantineau⁸¹ a poté především A. Negev⁸², jenž pořídil seznam 1250 jmen. Jména rozdělil regionálně podle místa výskytu (kolem 330 v nápisech ze Sinaje, Egypta a Negevu, zatímco 380 jen ze severní Arábie). Negevovu statistiku doplnil a upravil MacDonald⁸³ a na této bázi lze určit některé specifické rysy, jež jsou pro teoforní osobní jména podstatné (více viz Kap. 5. 3. 1.). Hlavním problémem u tohoto typu pramenů je, že ve většině případů není možné rozlišit, zda rodiče, kteří vybrali svému potomkovi jméno, se také více zabývali jeho náboženským pozadím. Lze předpokládat, že jména byla daleko častěji tradována v rodině. Další problém spočívá v tom, že teoforní jména vznikala ve velmi dlouhém časovém období, a to i po konci nabatejské státnosti.

3.2.4. Archeologický materiál

Nabatejská archeologie se v nedávných letech podstatně rozšířila, zvláště v Jordánsku (Petra, Vádí Ram a Chirbet et-Tannúr), Sýrii (Haurán), Izraeli (Negev, Sinaj) a začíná se s ní i v Saudské Arábii (Meda'in Saleh).⁸⁴ Z těchto různých míst pochází rozmanité části pramenného materiálu. Kromě nápisů a mincí jsou to především

⁸¹ CANTINEAU, J. *Le Nabatéen 1: Notions générales, écriture, grammaire*. Paris: Leroux, 1930; *Le Nabatéen 2: Choix des textes, lexique*. Paris: Leroux, 1932.

⁸² NEGEV, Avraham. Personal Names in the Nabatean Realm. *Qedem*. Č. 36. Jerusalem: Hebrew Univ., 1991.

⁸³ MACDONALD, Michael C. A., KING, G. M. H. Thamudic. In *Encyclopedia of Islam* [CD-ROM]. 2. ed., sv. 10, Leiden: Brill, 1999, s. 436 – 438.

⁸⁴ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 18.

příspěvky, jež vznikly rekonstrukcí fyzického uspořádání posvátných míst; hlavně chrámů, zvláštních zařízení pro rituální úkony (oltáře, nádrže), obětišť, kamenných idolů, kultických výklenků atd. Důležitým prvkem pro studium náboženství jsou nálezy z nabatejských hrobek. Největší sbírka archeologického materiálu pochází z centra nabatejské říše, z Petry.⁸⁵ K přesnému chronologickému určení památek v Petře je nutno zdejší výzkumy doplnit archeologickými poznatky z ostatních míst bývalé nabatejské říše (hlavně z Hegry/Meda'in Saleh, Vádí Ram, Bostry, Obody/'Avdat, Mamphis/Kurnub, Elusy aj.).

3.2.5. Nabatejská keramika

Charakteristická nabatejská keramika přispěla velkou mírou k rekonstrukci nabatejské historie. První, kdo rozpoznal a popsal typické rysy nabatejské keramiky, byli George a Agnes Horsfieldovi a Nelson Glueck, který byl z nalezených střepů schopen rozlišit přes pět set nabatejských zemědělských komunit v Transjordánsku.⁸⁶ Množství nálezů nabatejských střepů vypovídá o rozšíření jejich civilizace, stejně tak jako o progresivní povaze jejich kultury. V této fázi vývoje se již jistě nejednalo o „nomády“, protože ti by nebyli schopni vyrobit natolik kvalitní, dobře vypálený a vysoce zdobený typ keramiky. Její přednost spočívala právě v jejím zdobení, jež bylo charakteristické pro nabatejské výrobky. Další předností nabatejské keramiky byla její extrémní tenkost, některými badateli přirovnávaná

⁸⁵ MCKENZIE, Judith. *The architecture of Petra*. Oxford: Oxford University Press, 1990; WEBER, Thomas, WENNING, Robert (ed.). *Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm. Antike Welt. Sonderheft*. Mainz am Rhein: Verl. Philips von Zabern, 1997; AMADASI GUZZO, M. G., SCHNEIDER, E. E. *Petra*, 1997.

⁸⁶ GLUECK, Nelson. *Rivers in the Desert: a history of the Negev*. New York: Farrar, Straus and Cudahy, 1959, s. 200.

ke skořápce vejce či k nejlepšímu porcelánu.⁸⁷ I přes svou neobvyklou tenkost byla jejich keramika velmi odolná. Typickými ornamenty nabatejské keramiky jsou stylizované květinové a listové vzory na červenohnědém podkladu, překryté rovnoběžnými či mřížkovými čarami. Výroba nabatejské keramiky pokračovala na poměrně rozsáhlém území až do 3. stol. n. l.⁸⁸

3.2.6. Ikonografický materiál

Ikonografické prameny jsou rozsáhlé a těžko interpretovatelné. Jen velmi vzácně je možno spolehlivě spojit ikonografický motiv s určitým božstvem nebo jeho aspektem. V několika případech se to podařilo a tyto doklady tvoří jeden z hlavních příspěvků ke studiu nabatejského náboženství. Například ikonografie Isis je tak dobře známa z jiných pramenů, že není obtížné identifikovat ji v nabatejském kontextu. Méně jasná je samotná nabatejská ikonografie, vyznačující se stélami a bétily se schématicky naznačeným obličejem božstva. Ikonografie umožňuje objasnit transformaci nabatejských božstev v klasickém a pozdním období nabatejské historie, kdy nabatejská božstva přejímají atributy božstev řecko-římského náboženského světa. Stále je však velice obtížné určit ikonografické typy na sochách a terakotách nabatejských chrámů, protože vzhledem k nedostatku pramenů je totiž prakticky nemožné stanovit spolehlivě vztah mezi ikonou a individuálním božstvem. Nabatejcům bylo v rané fázi jejich vývoje cizí obrazové znázorňování. Teprve vlivem helenizace se u nich objevují plastiky zobrazující božstva a

⁸⁷ BENNETT, Crystal - M. The Nabataeans in Petra. *Archeology*. Č. 15, 1962, s. 240.

⁸⁸ Viz SCHMITT-KORTE, Karl. Die bemalte nabatäische Keramik: Verbreitung, Typologie und Chronologie. In LINDNER, M. (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer*, s. 205 – 227.

terakotové figurky. V případě nabatejské kultury však šlo o přechodný jev, protože přebírání figurálního vyobrazení bylo do jisté míry podporováno osobní vůlí vládnoucího monarchy. Archeologické nálezy kamenných a bronzových soch nemají tedy zvláštní výpovědní hodnotu o nabatejské kultuře či náboženství, protože nelze určit, zda pocházejí od nabatejského obyvatelstva nebo od menší helenizované elity, jež vyznávala odlišný způsob života.⁸⁹

3.2.7. Numizmatický materiál

Nabatejské stříbrné a bronzové mince byly raženy od 1. stol. př. n. l. do zániku Nabatejského království v r. 106 n.l. Nabatejské typy a umělecké vyhotovení mincí bylo inspirováno helénizmem, ale nezapřelo se v nich orientální provedení (např. v zobrazení těla, jež hlavu ukazuje z profilu a tělo zepředu). Z nápisů a vyobrazení na mincích je možné získat informace nejen o vládnoucí nabatejské dynastii a nabatejských božstvech, ale také o politické a ekonomické situaci v zemi (viz Příloha 18).⁹⁰

↳ keze není v půlce rozvaha

⁸⁹ Viz zpráva Athénodóra v STRABÓN, *Geographica*, 14, 4, 21 a 14, 4, 26: „...neboť (Athénodóros) říká, že viděl se tam zdržovat mnoho Římanů a jiných cizinců...A některé věci musely být dovezeny ze zcela jiných regionů; ...rytecké práce, obrazy a plastiky nepocházejí z této země.“

⁹⁰ K nabatejským mincím viz MESHORER, Ya'akov. Nabataean Coins. *Qedem*. Č. 3, Jerusalem: Institute of Archeology, 1975; WEBER, T., WENNING, R. (ed.). Petra: Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm. *AW*, s. 172; SCHMITT-KORTE, Karl, COWELL, Michael. Nabataean Coinage: Part I, Silver Content Measured by X-ray Fluorescence Analysis. *Numismatic Chronicle*. Č. 149, London, 1989, s. 33 – 58; SCHMITT-KORTE, K. Nabataean Coinage: Part II, New Coin Types and Variants. *Numismatic Chronicle*. Č. 150, London, 1990, s. 105 – 134; HEALEY, John F. et al. Scripta Nabataea und Sela Aretas. Epigraphische Zeugnisse und Münzwesen der Nabatäer. In WEBER, T., WENNING, R. (ed.). Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm. *AW*, s. 99 – 105.

3.3. Sekundární prameny

Mezi sekundární prameny patří především nepřímé údaje antických dějepisců čerpajících své informace ze zpráv, jejichž originály již neexistují. Není jisté, v jakém kontextu a s jakou přesností byly staré prameny zpracovávány. Přesto je možné částečně vyjmenovat prameny od konce 4. stol. př. n. l., protože byly antickými dějepisci příležitostně přímo citovány nebo mohly být zrekonstruovány porovnáním s jinými fragmenty dochované tradice. To platí především pro předlohy Diodóra Sicilského (Jeronym z Kardie, 4. stol. př. n. l.) a Strabóna (Athénodóros z Tarsu, 1. pol. 1. stol. př. n. l.; Eratosthénes z Kyrény, 3. stol. př. n. l.). Tyto nejstarší zprávy mohou pocházet z egyptského archivu.⁹¹ Teprve od doby Nabatejského království jsou k dispozici aktuální zprávy v řečtině a latině (např. od Strabóna, Plinia Staršího a Josepha Flavia). To ztěžuje jejich interpretaci ještě víc, protože není jisté, jestli se „moderní“ pohled na situaci v nabatejském státě promítl také do vyličení rané fáze nabatejských dějin nebo naopak. Od doby ovládnutí Předního Východu Římskou říší jsou zprávy starých historiků silně prořímsky zbarvené. Netýká se to jen latinských textů, ale i řeckých, jejichž autoři již delší dobu žili v Římské říši (např. Appiános, Dio Cassius, Plútarchos, Strabón, Tacitus).⁹² Zprávy starověkých dějepisců podávají jen omezené informace o Nabatejském království a hodně témat zůstává proto dodnes zcela nejasných, např. co se týká postavení žen a otroků v nabatejské společnosti, královského dvora nebo kultu. Na druhou stranu tyto prameny vypovídají mnohé o dějinách nabatejského státu, ekonomice a hospodářství.

⁹¹ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 28.

⁹² Op. cit.

3.3.1. Řecké a latinské prameny

Diodóros Sicilský (ca. 90 př. n. l. – ca. 27 př. n. l., dále jen zkr. Diod.) popisuje ve svém díle *Bibliotheca historica*⁹³ způsob života Nabatejců a jejich oblast usídlení (2, 48); Aristonovu arabskou expedici, nabatejské osídlení v Akabském zálivu a boje nabatejských pirátů s Ptolemaiovci (3, 42, 1 – 43, 5); obě tažení Antigona Monofthalma proti Nabatejcům (311 př. n. l.), zabránění nabatejské těžby asfaltu z Mrtvého moře Antigonem a životní styl Nabatejců na konci 4. stol. př. n. l. (19, 94, 1 – 100, 3); Pompeiův 3. triumf po návratu z Východu (40, 4).

Strabón (64/63 př. n. l. – 24 – 27 n. l., dále jen zkr. Strab.) uvádí v díle *Geographika*⁹⁴ údaje o vojenském tažení Aelia Galla do jižní Arábie (26/25 př. n. l.) a ptolemaiovském a římském obchodu na Rudém moři (2, 5, 12); popisuje průběh tzv. Královské stezky (16, 2, 20); podobnost Idumejců a Nabatejců (16, 2, 34); uvádí popis Arábie a Nabatejské říše podle Eratosthena (16, 4, 2); popis Arábie a Nabatejské říše podle Artemidóra; nabatejské pirátství na Rudém moři (16, 4, 18); popis Petry a Nabatejců podle Athénodóra a dočasnou provincializaci Nabatejské říše Římany 3 – 1 př. n. l. (16, 4, 21); dále uvádí válečné tažení Aelia Galla do Jižní Arábie, popravu Syllaea (16, 4, 22 – 24) a způsob života Nabatejců ve 2. pol. 1. stol. př. n. l. (16, 4, 26).

⁹³ Překlad s komentářem dle DIODÓROS SICILSKÝ. *Bibliotheca historica*. Přel. G. Wirth (Knihy 1 - 3), O. Veh (Knihy 4 - 10). *Griechische Weltgeschichte*. Diodoros. Díl 1. Stuttgart: Hiersemann, 1992; *Diodorus of Sicily*. Přel. Ch. H. Oldfather. Díl 2, knihy 2 – 4, 58, 2. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press; London: Heinemann, 1953; *Diodorus of Sicily*. Přel. R. M. Geer. Díl 10, knihy 19, 66 - 100 a 20. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press; London: Heinemann, 1954.

⁹⁴ Překlad s komentářem dle: STRABÓN. *Geographika*, 16, 4, 2. Přel. W. Aly, *Strabons Geographika in 17 Bücher*. Sv. 4. Strabon von Ameseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika, Bonn: Habelt, 1957; *Strabo's Erdbeschreibung*. Přel. A. Forbiger. Sv. 1, knihy 1 - 2. Stuttgart, 1856 und 1885.

Josephus Flavius v *Antiquitates Iudaicae*⁹⁵ (dále jen zkr. Jos. Fl. AI) pojednává podrobně o Nabatejcích od jejich původu (1, 220 – 221), spojení s Makabejskými (12, 336 – 336), střetech s Alexandrem Jannaiem (13, 360 – 397; 13, 411 – 415), zásahu Říma do událostí v Judsku (14,8 – 21), Scaurově výpravě proti Nabatejcům (14, 29 – 81) až po konflikt s Héródem Velikým (14, 121 – 17, 296) a jeho nástupci (18, 109 – 126). Končí římskou intervencí proti Nabatejcům v r. 37 př. n. l. (18, 126). Další jeho dílo *Bellum Iudaicum*⁹⁶ (dále jen zkr. Jos. Fl. BI) popisuje nabatejské dějiny od konfliktů s Alexandrem Jannaiem (1, 89 – 103), Scaurovo tažení proti Nabatejcům (1, 123 – 159), porážku Nabatejců Aulem Gabiniem (1, 178 – 182), získání části nabatejského území Kleopatrou (1, 358 – 361), boje s Héródem Velikým (1, 364 – 577), odsouzení Syllaea v Římě (1, 582 – 583) až po účast nabatejských vojsk v 1. židovské válce r. 66 př. n. l. (3, 68).

Plinius Starší uvádí v díle *Naturalis historia*⁹⁷ (dále jen Plinius) údaje o Arábii, Petře a Nabatejském království (5, 65; 6, 144 – 146, 157), o tažení Aelia Galla do jižní Arábie a tažení Caesara na Východě (6, 160), popisuje Pompeiův 3. triumf po návratu z Východu (7, 97 – 99), Kadidlovou stezku (12, 63 – 65) a hlavní nabatejské produkty (vonná pryskyřice získávaná z balzámového keře, třezalka, vonná tráva, ametyst,...) (12, 73 – 119; 21, 120; 37, 121).

⁹⁵ Překlad s komentářem dle: *Des Flavius Josephus Jüdische Altertümer*. Přel. H. Clementz, Berlin – Wien: Verlag Benjamin Harz, 1923; *Josephus Flavius. Jewish antiquities*. Přel. R. Marcus. Díl 7, knihy 12 – 14, London: Heinemann, 1986; díl 8, knihy 15-17, London: Heinemann, 1990. *Josephus Flavius. Jewish antiquities*. Přel. L. H. Feldman. Díl 9, knihy 18 – 19, London: Heinemann, 1992.

⁹⁶ Překlad s komentářem dle: *Josephus Flavius. Válka židovská 1: [Válečná předehra]*. Přel. J. Havelka a J. Šonka, Praha: Academia, 1965; MICHEL, Otto, BAUERNFEIND, Otto (ed.). *Flavius Josephus, De bello Judaico. Der Jüdische Krieg*. Sv. 1, knihy 1 – 3, 2. Darmstadt: Wiss. Buchges, 1962.

⁹⁷ Překlad a výklad dle: NĚMEČEK, František. *Plinius Starší. Kapitoly o přírodě: [Naturalis historia]*. Praha: Svoboda, 1974; KÖNIG, Roderich (ed.). *G. Plinius Secundus d. Ä., Naturkunde. Lateinisch-deutsch*. Knihy 1 – 37. München: Artemis & Winkler, 1973 – 1993.

Plútarchos v první knize *Antonius*⁹⁸ popisuje darování nabatejského území Kleopatře Markem Antoniem (36, 1 – 3), pomoc nabatejských vojsk v bitvě u Aktia (61, 1 – 3) a zabránění útěku Antonia a Kleopatry nabatejskou flotilou (69, 3 – 5). Ve druhé knize *Demetrios Poliorketes*⁹⁹ uvádí tažení Antigona Monofthalma proti Nabatejcům (7, 1). Třetí spis *Pompeius*¹⁰⁰ věnuje tažení Pompeia proti Petře (41, 1 – 42, 2) a jeho 3. triumfu po návratu z Východu (45, 1 – 2).

Tacitus v *Annales*¹⁰¹ popisuje návštěvu Germanika u Aréta IV. (2, 57, 4). V dalším spisu *Historiae*¹⁰² uvádí účast vojsk Malicha II. v Titově Armádě v 1. židovské válce (5, 1, 2).

Hérodotos ve spisu *Historiae*¹⁰³ hovoří o tažení Kambyse do Egypta s pomocí Arabů (525 př. n. l.) a o arabských božstvech Orotalt a Alilat (3, 4, 3 – 9, 4).

V Septuagintě v *První knize Makabejské*¹⁰⁴ je zaznamenána porážka Nabatejců Judou Makabejským (5, 24 – 28) a pokus o útěk

⁹⁸ Překlad a komentář dle: *Plutarch, Grosse Griechen und Römer*. Přel. K. Ziegler. Sv. 3 a 5. Zürich (u.a.): Artemis Verl., 1955 und 1960.

⁹⁹ Op. cit.

¹⁰⁰ Překlad a komentář dle: *Plutarch und der Aufstieg des Pompeius. Ein historischer Kommentar zu Plutarchs Pompeiusvita*. Přel. H. Heftner. Díl 1, kap. 1 – 45, Frankfurt a. M.: Lang, 1995.

¹⁰¹ Překlad a komentář dle: *Tacitus, Publius C. Letopisy*. Přel. A. Minařík, A. Hartmann, Praha: Svoboda, 1975; *P. Cornelius Tacitus, Annalen. Lateinisch-deutsch*. Přel. E. Heller. München: Artemis&Winkler, 1992.

¹⁰² Překlad a komentář dle: *Cornelius Tacitus, Historien. Lateinisch-deutsch*. Přel. J. Borst. München, Zürich: Tusculum, 1984.

¹⁰³ Překlad a komentář dle: *Hérodotos. Dějiny aneb Devět knih nazvaných Músy*. Překl. J. Šonka, Praha: Odeon, 1972; *Herodotos. Historien*. Přel. W. Marg. Knihy 1 – 5, München: Dt. Taschenbuch Verl., 1991.

¹⁰⁴ Překlad a komentář dle: *Starý zákon. Apokryfy (Knihy deuterokanonické či nekanonické)*. Přel. M. Bič et al. Praha: Kalich, 1985; *1. Makkabäerbuch. Jüdische Schriften aus hellenistisch - römischer Zeit*. Přel. K.-D. Schunck. Sv. 1. Historische und legendarische Erzählungen, 4. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1980.

Makabejců k Nabatejcům (9, 32 – 42). *Druhá kniha Makabejská*¹⁰⁵ uvádí útěk nejvyššího kněze Jásona k Arétovi I. (5, 5 – 10) a boj Judy Makabejského s Araby (12, 10 – 12).

Štěpán Byzantský (6. st. n. l.) ve spisu *Ethnika*¹⁰⁶ (dále jen zkr. Štěp. Byz.) popisuje legendu o založení nabatejského města Auara/Humaima (144, 19 – 26), zmiňuje nabatejské město Madeba (449, 6 – 7), bitvu u Motho (446, 5 – 7) a zbožnění krále Oboda (482, 15 – 16).

Dalším důležitým zdrojem zpráv o Nabatejcích je *Zenonův archiv*. Obsahuje řecké papyry z období 261 – 229 př. n. l.¹⁰⁷ Jedná se o úřední dokumenty a osobní korespondenci jistého Zenona, jenž pocházel z Kaunu v Karii (dnes turecké pobřeží). Od r. 261 př. n. l. byl ve službách Apollonia, finančního správce Ptolemaia II. Filadelfa a cestoval v obchodních záležitostech v oblasti Sýrie a Fénicie. Jím podávané zprávy z těchto oblastí přispěly v mnohém k poznatkům o dějinách Sýrie za Ptolemaiovců. Zenonovy papyry také obsahují nejstarší písemnou zprávu o Nabatejcích usazených v Hauránu už r. 259 př. n. l.¹⁰⁸

3. 3. 2. Křesťanské prameny

O pozdějším období nabatejských dějin podávají informace již křesťanští autoři, částečně proto, aby vylíčili pohanské kultury. O

¹⁰⁵ Překlad a komentář dle: Starý zákon. Apokryfy (Knihy deuterokanonické či nekanonické. Přel. M. Bič et al. Praha: Kalich, 1985; 2. *Makkabäerbuch*. Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit. Přel. Ch. Habicht (ed.). Sv. 1. Historische und legendarische Erzählungen, 3. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1976.

¹⁰⁶ Překlad dle: MEINEKE, August (ed.) *Stephanus of Byzantium. Ethnika*. Část 1. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1958.

¹⁰⁷ Kompletní přehled podává PESTMAN, Pieter W. (ed.). *A Guide of the Zenon Archive*. Papyrologica Lugduno-Batava 21, Leiden: Brill, 1981.

¹⁰⁸ STARCKÝ, J. Pétra et la Nabatène, s. 904.

Nabatejcích se zmiňuje Eusebios z Kaisareie (ca. 275 – 339 n. l.) ve svých *Církevních dějinách*,¹⁰⁹ Epifanos ze Salaminy (ca. 315 – 403 n. l.) v díle *Panarion*,¹¹⁰ Porfýrios (231 – 303 n. l.) v díle *De Abstinencia*¹¹¹ a v 5. stol. n. l. Hésychios Alexandrijský.¹¹² Pozdější křesťanští spisovatelé podávají pouze kusé informace. V 10. stol. lexikon *Suda*,¹¹³ navzdory svému pozdějšímu datu vzniku, navazuje na encyklopedickou tradici a podává stručný popis kultu Dúšary v Petře.

3. 3. 3. Arabské prameny

Arabské prameny jsou všechny pozdního data, tzn. z doby po rozšíření islámu do oblasti Nabatei. Přesto se zdá, že podávají pravdivé informace o předislámské historii a kultuře severozápadní Arábie. Mezi nejužitečnější patří *Knihy idolů* (*Kitáb al-Asnám*) od Hišama ibn al-Kalbiho (zem. 821).¹¹⁴ Významné arabské dílo nesoucí název *Nabatejské zemědělství* (*al-Filahah al-nabatijjah*), jehož autorem má být Ibn Wahšijjah, je překladem ze syrského originálu.¹¹⁵ Obsahuje velké množství informací o zemědělství i náboženství,

¹⁰⁹ Překlad a výklad dle: Eusebius, *Historia Ecclesiastica*. BAUS, Karl (ed.). Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche. In JEDIN, Hubert (ed.). *Handbuch der Kirchengeschichte*. Sv. 1. Freiburg - Basel - Wien: Herder, 1962.

¹¹⁰ Překlad dle: *The Panarion of Epiphanius of Salamis*. Přel. F. Williams. Knihy 2 a 3 (část 47 – 80, *De Fide*), Leiden - New York – Köln: Brill, 1994.

¹¹¹ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 20.

¹¹² Op. cit.

¹¹³ STEPHAN, Ch. Suidas (*Suda*). In BETZ, Hans D. (ed.) *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. Sv. 7, Tübingen: Mohr Siebeck, 2004, s. 1849) udává, že někdy je tento slovník uváděn pod názvem *Suidas* (z řec. ἡ Σουδα). Jedná se o nejrozsáhlejší encyklopedii 10. století. Obsahuje přes 31 000 hesel, v nichž jsou zpracovány materiály z nejrůznějších pramenů: lexikálních děl, historických zápisů, biografii, teologických a filozofických děl a textů klasických řeckých autorů.

¹¹⁴ Překlad s úvodem a komentářem viz *Ibn-al-Kalbi. Das Götzenbuch: Kitáb al-Asnám*. Přel. R. Klinke-Rosenberger. Sammlung Orientalistischer Arbeiten Leipzig: Harrassowitz, 1941.

¹¹⁵ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 21.

bohužel však nesouvisejících s Nabatejci. Soustřeďuje se spíše na Mezopotámii a přežívající pohanská náboženství v období od 3. do 5. stol. n. l.

4. PŘEHLED NABATEJSKÉ HISTORIE

4.1. Rané období nabatejské historie

(konec 4. – poč. 2. stol. př. n. l.)

Informace o raném období nabatejské historie je možné čerpat pouze ze sekundárních pramenů, především ze zpráv řeckých dějepisců Diodóra Sicilského a později Strabóna. Diodóros žil v 1. stol. př. n. l., ale ve svém díle cituje poznatky svého předchůdce Jeronýma z Kardie, přímého účastníka popisovaných historických událostí. O Nabatejcích se zmiňuje v souvislosti se dvěma vojenskými výpravami nástupnického generála Alexandra Velikého Antigona Monofthalma a jeho syna Demétria v r. 311 př. n. l. proti Nabatejcům usazeným v Petře. O důvodech tohoto tažení prameny mlčí. Možným důvodem by mohlo být zajištění bezpečné cesty pro vojenskou výpravu Makedonců proti Ptolemaiovcům v Egyptě nebo Antigonův zájem o výnosy z lukrativního arabského obchodování. Nabatejci se opevnili ve skalnaté Petře (Diod. 19, 95 – 98) a nad řeckými vojsky dvakrát zvítězili. Poté se ještě Antigonos pokusil získat pod svou kontrolu nabatejskou těžbu živice z Mrtvého moře, ale také neuspěl (Diod. 2, 48, 6; 19, 100, 1n.). Po porážce diadocha Antigona v r. 301 př. n. l. nastává nové dělení bývalé říše Alexandra Velikého. Předasijskou oblast Perské říše s Antiochií coby hlavním městem získal diadoch Seleukos, Egypt s hlavním městem Alexandrií Ptolemaios. Stejně tak Palestina, Sýrie a Fénicie přešly pod nadvládu Ptolemaiovců, jež trvala až do konce 3. stol. př. n. l.¹¹⁶ V 5. syrské

¹¹⁶ Předěl mezi seleukovskou a ptolemaiovskou nadvládou je nejasný, probíhal zřejmě jižně či západně od Damašku. Více viz HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 37.

válce (201 – 195 př. n. l.) získal Syro-Palestinu pod svou správu seleukovský diadoch Antiochos III. Veliký, což zapříčinilo, že jihoarabské kmeny ztratily na významu a obchod s kadidlem a jinými aromatickými látkami se stal plně nabatejským monopolem.¹¹⁷ Kromě zpráv o drobných obchodních válkách mezi Nabatejci a Ptolemaiovci (Diod. 3, 43, 5; Strab. 16, 4, 18) neobsahují prameny žádné zmínky o dějinném vývoji Nabatejců ve 3. stol. př. n. l.

Jak bylo zmíněno již v 1. kapitole, Diodórova zpráva obsahuje zajímavé postřehy o životním stylu raných Nabatejců, jenž odpovídal stylu polonomádů chovajících stáda dobytka a velbloudů (Diod. 19, 94, 4). Na druhou stranu byli Nabatejci v této době již úspěšní v těžbě asfaltu (živice) z Mrtvého moře (Diod. 2, 48, 6 – 8; 19, 98 – 100, 3), pěstování pepře (Diod. 19, 94, 10) a balzámových palem (Diod. 19, 98, 4) a především v obchodování (Diod. 19, 95, 1). V Rudém moři měli dokonce své pirátské lodě, které ohrožovaly ptolemaiovský námořní obchod (Diod. 3, 43, 5; Strab. 16, 4, 18). V případě ohrožení byli schopni vystupovat jednotně a organizovaně.

Dochované zprávy potvrzují, že se Nabatejci angažovali již od počátku své politické existence v karavanním obchodě (Diod. 3, 42, 5; 19, 94, 4n., 19, 95, 3). Přes jejich území křižovaly několikery karavanní stezky, jež Nabatejcům přinášely nemalé zisky (Příloha 5). Za úplatu zajišťovali nabatejští bojovníci vojenský dohled nad karavanami jdoucími přes jejich území a později zřizovali na cestách opevněné karavanseraje, vzdálené od sebe vždy jeden den cesty, kde mohlo být umístěno zboží, zvířata i lidé. Nejdůležitější karavanní cestou pro celý tehdejší světový obchod byla „Kadidlová cesta“,¹¹⁸

¹¹⁷ LINDNER, M. Die Geschichte der Nabatäer, s. 47.

¹¹⁸ K dějinám Kadidlové stezky viz SCHECK, Frank R. *Die Weihrauchstrasse. Von Arabien nach Rom – auf den Spuren antiker Weltkulturen*. Bergisch Gladbach: Lübbe, 1995.

existující již v přededómské době.¹¹⁹ Její hlavní část vedla z jižní Arábie podél Rudého moře přes Petru a Negev ke středozemním přístavům. Procházela mnoha oázami, ve kterých byly karavany zásobovány, např. Medína/Jathrib, Dedán/al-'Ulá, Hegra/Meda'in Saleh (Plinius 12, 63 – 65).¹²⁰ Přepravovalo se po ní nejen kadidlo, myrha a koření, ale z indických lodí byly na velbloudy překládány také barvy a esence z Indie, ebenové dřevo z Barmy a hedvábí z Číny. Nazpět od Středozemního moře byl převážen olivový olej, vlna, látky, sochy a mince. Významnou křižovatkou na Kadidlové stezce byla Duma/Dúmat al-Džandal v oáze al-Džauf.¹²¹ Odtud vedla stezka do Petry nebo dál severně do Ammánu nebo skrze Vádí Sirhán do Bostry/Busrá. Další stezka z Dumy vedla do Mezopotámie, kde se napojovala na Hedvábnou stezku z Číny. Jiná větev Kadidlové cesty vedla středem Arabského poloostrova - z Dedánu přes Hegru a Tajmá do Dumy. Na západě Negevu vedla tzv. Královská cesta spojující Akabský záliv se Sýrií. Poblíž Petry křižovala Kadidlovou stezku, takže zboží z Petry mohlo být rychle a efektivně dopravováno do všech a ze všech směrů. Podél pobřeží Středozemního moře vedla tzv. Mořská stezka (*via maris*), která spojovala Palestinu a Egypt. Rudé moře, Perský záliv a Indický oceán spojovaly Blízký Východ s Indií a Čínou. Povětrnostní podmínky v Rudém moři však nebyly pro tehdejší lodě moc příhodné. V zimním období znemožňoval vítr a mořské proudy plavbu, proto byla karavanní doprava dlouhou dobu upřednostňována.

¹¹⁹ LINDNER, M. Die Geschichte der Nabatäer, s. 40.

¹²⁰ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 8.

¹²¹ Op. cit.

Exkurz: Petra – hlavní město Nabatejského království

K rané fázi nabatejské historie patří dle mého názoru pojednání o místě, kde se arabské kmeny tvořící základ Nabatejského království po svém příchodu do Negevu usadily. Jde o skalní město známé hlavně pod svým řeckým jménem Petra, arabsky *Raqmu*. Označení Petra je poprvé použito v dokumentech z doby helénizmu, ale ve své hebrejské analogii jako „Sela“ je zmiňováno již ve Starém zákoně (Iz 16, 1; Jr 49, 16, 2 Kr 14, 7). Usazení Nabatejců právě v tomto skalním komplexu soutěsek a jeskyní nebylo jistě náhodné. Již původní obyvatelé - Edómité (žili zde od 1. tis. př. n. l.) - využívali hlavně výhodný obranný charakter tohoto místa. Archeologické vykopávky dokazují však ještě starší osídlení. K údolí Vádí Músa, kterým se vstupuje do skalního města, se váže legenda o zázračném prameni, jež nechal Mojžíš vytrysknout ze skály, aby izraelský lid nezemřel žízní (Nu 20, 7 – 13). Od 3. stol. př. n. l. je Petra považována za hlavní město Nabatejců (Strab. 16, 4, 2), vyvíjí se především jako náboženské centrum celé nabatejské oblasti a od 2. stol. př. n. l. se stává sídlem nabatejských králů (Příloha 4).

V nabatejské historii hrála Petra vždy významnou roli, ať již jako obchodní centrum ležící na křižovatce významných karavanních cest, sídelní město nabatejských králů nebo jako náboženské centrum. Pro obyvatele Nabatejského království byla však především posvátným místem, kam přicházeli za náboženskými svátky nebo zde byli pohřbeni či přinejmenším vzpomínáni.¹²² Dokladem toho jsou četné přírodní svatyně v jejím blízkém okolí.¹²³ Archeologické vykopávky dokazují, že Petra jako poutní místo přetrvávala až do konce vlastní

¹²² WENNING, Robert. *Die Nabatäer – Denkmäler und Geschichte: eine Bestandsaufnahme des archäologischen Befundes*. Freiburg (Schweiz): Universitätsverlag - Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987, s. 206.

¹²³ WENNING, R. *Die Nabatäer - Denkmäler und Geschichte...*, s. 208.

nabatejské státnosti. V éře křesťanství se stává dokonce biskupským městem a mnoho původních nabatejských chrámů je přestavěno na křesťanské kostely. Není známo, kdy opustili Petru poslední obyvatelé, zřejmě to bylo ve dvou staletích následujících po islámské invazi v r. 638.¹²⁴ V r. 746/748 postihlo město ničivé zemětřesení.¹²⁵ Poté zde již žili jen beduíni, kteří si však své skalní město bedlivě hlídali, což se stalo i příčinou všech kolujících pověstí o skrytém pokladu Nabatejců. Zásahu na znovuoživení Petry a na zahájení systematického výzkumu nabatejské kultury má švýcarský cestovatel a geograf Johann Ludwig Burckhardt, jenž město navštívil v přestrojení v r. 1812 a málem za to zaplatil životem.

4.2. Období prvních nabatejských králů, vznik

Nabatejského království

(pol. 2. stol. př. n. l. – ca. 50 př. n. l.)

Z druhé pol. 2. stol. př. n. l. pocházejí první zmínky o nabatejském králi (Příloha 6)¹²⁶, a je tedy oprávněné hovořit o existenci Nabatejského království. O jaký typ království šlo, není možné pro nedostatek pramenů určit. Vycházíme-li z předpokladu, že nabatejská společnost byla organizována kmenově, pak nabatejský král mohl původně mít funkci šejcha a poté vlivem helénistického

¹²⁴ LEVY, U. *Die Nabatäer. Versunkene Kultur am Rande des Heiligen Landes*, s. 166.

¹²⁵ LINDNER, M. *Die Geschichte der Nabatäer*, s. 100.

¹²⁶ WOOLEY, Ch., LAWRENCE T. E. *The Wilderness of Zin*. *APEF* 3, s. 145n.; obr. 59; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 43n.; NEGEV, A. *The Nabateans and the Provincia Arabia*, s. 545n., obr. 2; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 306, B: s. 99 uvádějí pravděpodobně nejstarší nabatejský nápis. Pochází z města Eluza/Chaluzá/Halusá a je datován do r. ca. 164 př. n. l. Obsahoval 7 řádků: „Toto je místo, jež udělal Wutairu/Nutairu pro blažený život Aréta, krále Nabatejců“ (znh 'tr' zj 'bd wtjrw 'l hjwhj zj h[r]tt mlk nbṭw). Jeho datování je problematické. Může se jednat o krále Aréta I. nebo Aréta II.

dominantního okolí převzít královský titul, jenž byl pro sousední národy srozumitelnější.¹²⁷ Který první nabatejský představitel užíval titulu krále, je nejasné. Prvním písemně doloženým králem byl Ḥaretat (nabatejsky ḥrtt), v řecké formě Arétas, všeobecně označovaný jako Arétas I. O jeho vládě se nedochovalo mnoho zpráv, ale je například zmíněn v Druhé knize Makabejské (5, 8) v souvislosti s vypovězením jeruzalémského velekněze Jásona, jenž u Aréta I. hledal útočiště (168 př. n. l.). Arétas však zůstal věrný seleukovskému spolenectví a odmítl poskytnout Jásonovi azyl. V následném období občanských válek v Judei udržovali Nabatejci zpočátku s Makabejci přátelské vztahy (2. Mak 5, 24 – 28; Jos. Fl. AI 12, 335n.). Seleukovci procházeli v tomto období vnitřními spory, jež skončily smrtí Antiocha VII. Tato situace oslabila moc Seleukovců a pomohla k rychlé územní expanzi Nabatejského království. To však nutně vedlo ke kolizi zájmů s Makabejci a k nevyhnutelným střetům, které se dotkly dalších nabatejských králů. Arétas I. je ve Druhé knize Makabejské (5, 8) označován jako „tyran (vládce) Arabů“,¹²⁸ což je historiky považováno za důkaz toho, že v této době byli Nabatejci již politicky nezávislí.¹²⁹

Dalším nabatejským králem byl opět Ḥaretat nebo Herotymos, tedy Arétas II.¹³⁰ Byl prvním nabatejským králem, jenž si nechal

¹²⁷ HENNINGER, Joseph. *Arabica varia. Aufsätze zur Kulturgeschichte Arabiens und seiner Randgebiete*. Freiburg (Schweiz): Univ. Verlag – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989, s. 30.

¹²⁸ Starý zákon. Apokryfy (Knihy deuterokanonické či nekanonické). Přel. M. Bič et al. Praha: Kalich, 1985, s. 321.

¹²⁹ HEICHELHEIM, F. M. *Geschichte Syriens und Palästinas...*, s. 195; TEIXIDOR, Javier. *The Pagan God. Popular Religion in the Greco-Roman Near-East*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977, s. 78.

¹³⁰ LAWLOR, J. I. *The Nabataeans in Historical Perspective*, s. 39 uvádí, že mezi Arétem I. a II. zřejmě byl ještě jeden nabatejský král, snad Malichos I. Není však zmíněn v žádném z pramenů. Také počítal pojmenování Herotymos/Erotimos je

razit mince ve stylu obvyklých peněz Blízkého Východu jako znak nezávislosti své říše.¹³¹ Začal vládnout r. 110 př. n. l. a v nápisech je označován přídomek „král Nabatejců“.¹³² Kolem r. 100 př. n. l. obsadil hasmóneovský monarcha Alexandr Jannaios Gazu, kde končily karavanní stezky z Arabského poloostrova a procházela tudy hlavní severní osa, Mořská stezka. Tím se nabatejský obchodní monopol ocitl v ohrožení. Obyvatelé obležené Gazy se obrátili o pomoc k Arétovi II., ten se však přidal na stranu Alexandra Jannaia (Jos. Fl. AI 13, 360). Spolu s přístavem Gazou získal Alexandr Jannaios i nabatejská území východně od Jordánu a Mrtvého moře, čímž dochází k přerušení části Kadidlové cesty a ke zrušení nabatejských karavansérají v centrálním Negevu na příštích sto let. Za nástupce Aréta II., jeho syna Abodata/*Ubdada (nabatejsky 'bdt), řecky **Oboda I.** (95 – 87 př. n. l.), obsadil Alexandr Jannaios území Moábu a Gileádu, které patřilo k Nabatejskému království. To vedlo v r. 93 nebo 90 př. n. l. k nutnému střetu mezi judským a nabatejským vojskem (Jos. Fl. AI 13, 381n.). Nabatejcům se podařilo zvítězit a připojili ke svému území Edóm, Moáb, Gileád a Golanské výšiny.¹³³ Obodas I. byl také v nápisech označován přídomek

Handl.
analogie
vzít
Judee

některými historiky považováno za jméno druhého nabatejského krále, předchůdce Aréta II.

¹³¹ LINDNER, M. Die Geschichte der Nabatäer, s. 53.

¹³² Viz nápis uvedený v pozn. 126 nebo jiný uvedený v *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 1432; DALMAN, Gustav. *Neue Petra-Forschungen und der Heiligen Felsen von Jerusalem*. Leipzig: Hinrichs, 1912, s. 99 – 101, č. 90; SAVIGNAC, Raphaël. Notes de voyage de Suez au Sinai et à Petra. *Revue biblique*. Č. 10, 1913, s. 441n.; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 2n.; DIJKSTRA, Klaas. *Life and Loyalty...*, s. 50; AMADASI GUZZO, M. G., SCHNEIDER, E. E. *Petra*, 1997, s. 193; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 306; B: s. 99. Tento nápis se nachází na přístupové cestě do Petry. Pochází asi z r. 96 př. n. l. a obsahuje 4 řádky, přičemž ve 3. a 4. řádku stojí: „...pro blažený život Oboda, krále Nabatejců, syna Aréta, krále Nabatejců. Rok 1.“ (... ' l hjj ' bdt mlk nbṭw br ḥrtt mlk nbṭw šnt 1.)

¹³³ LINDNER, M. Die Geschichte der Nabatäer, s. 53.

„Obodas, král Nabatejců“¹³⁴, Josephus Flavius (Jos. Fl. AI 13, 382; BJ 1, 90) jej navíc nazývá „králem Arabů“.

Nástupcem Oboda I. byl Rabb'el (nabatejsky *rb'l*), řecky **Rabilos I.** O jeho vládě se dochovaly jen kusé zprávy (Štěp. Byz. 466, 5 – 7; 482, 15n., Jos. Fl. AI 13, 387 – 391; BI 1, 99 – 102), a sice ve spojitosti s vojenskými střety mezi Nabatejci a seleukovským králem Antiochem XII., jenž obsadil v r. 88 př. n. l. Damašek. Kolem r. 85 př. n. l. se stává novým nabatejským králem **Arétas III.** Po smrti Antiocha XII. se ocitl Damašek bez ochrany a pod ohrožením Iturejců. Obyvatelé Damašku proto požádali Aréta III. o ochranu (Jos. Fl. AI 13, 392; BI 1, 103). Obsazení Damašku (84 – 72 př. n. l.)¹³⁵ znamenalo pro Nabatejce značný mocenský přírůstek a bylo oslaveno ražbou mincí zcela v seleukovském stylu, jež nesly na přední straně hlavu nabatejského krále a na zadní straně hlavu bohyně Tyché z Damašku a řecký nápis: „(Mince) krále Aréta, přítele Řeků (Filhellénos)“.¹³⁶ Z Damašku se vypravil Arétas III. proti Alexandrovi Jannaiovi v Judei, jehož se mu podařilo v bitvě u Adida porazit. Damašek však nezůstal dlouho začleněn do nabatejského státu. Roku 71/72 př. n. l. jej dobyl arménský král Tigranes II. a učinil jej svou mincovnou.¹³⁷ Po smrti Alexandra Jannaia v r. 76 př. n. l. a po krátké vládě jeho manželky Alexandry dochází v Judeji k mocenským bojům o trůn mezi jejich syny Hyrkánem II. a Aristobúlem II. Právoplatný dědic hasmóneovského trůnu Hyrkán se s pomocí svého poradce Idumejce Antipatera (jenž měl za manželku Nabatejku) obrátil s prosbou o pomoc k Arétovi III. (Jos. Fl. AI 14, 121n.).

¹³⁴ Viz nápis uvedený v pozn. 132 (Příloha 17).

¹³⁵ Více o nabatejské nadvládě v Damašku uvádí WENNING, Robert Die Dekapolis und die Nabatäer. ZDPV. Roč. 110, č. 1, 1994, s. 4n.

¹³⁶ MESHORER, Y. Nabataean Coins, s. 9n.; č. 12 – 16; s. 86n., č. 5 – 8: βασιλέως Ἀρέτου Φιλέλληνος.

¹³⁷ HEICHELHEIM, F. M. Geschichte Syriens und Palästinas..., s. 196.

Nabatejský král mu poskytl v Petře azyl a nabídl pomoc při znovuzískávání trůnu, za což mu Hyrkán slíbil peněžní odměnu a navrácení měst v Moábu. Podnikli spolu vojenské tažení proti Aristobúlovi, jenž se opevnil v jeruzalémském chrámě (Jos. Fl. AI 14, 8 – 21).¹³⁸ V této situaci zasahují do politických událostí Předního Východu Římané. V r. 65 zabírá Pompeius prostřednictvím svých legátů Damašek (Jos. Fl. AI 14, 29) a vysílá svého vojevůdce Scaura, aby vyřešil konflikt mezi Hyrkánem a Aristobúlem. Scaurus se rozhodl přidat na stranu Aristobúla. Římané si vyžádali od Nabatejců okamžité stažení, což Arétas také udělal a vyhnul se moudře válečnému střetu s římským vojskem (Jos. Fl. AI 14, 29 – 32).

V r. 63 př. n. l. dokončil Pompeius rozpad seleukovské říše tím, že učinil Sýrii římskou provincií a uznal nabatejské království za nový římský „narázníkový stát“.¹³⁹ Města Transjordánska a Skythopole byla Pompeiem v r. 63 př. n. l. integrována do městského svazku, Dekapole, ke kterému patřila i města mimo syrskou provincii ležící v nabatejské oblasti: Kanatha/al-Quanawát, Gerasa/Džaraš a Filadelfia/Ammán.¹⁴⁰ Na čas přerušený zájem Římanů o Nabatejce se znovu zvýšil v r. 62 př. n. l., kdy guvernér Scaurus, pravděpodobně z příkazu Pompeia, podnikl vojenskou expedici na území Nabatej. Toto tažení mělo velmi kontroverzní výsledek. Nabatejci se nakonec vyplatili třemi sty talenty (Jos. Fl. AI 14, 80n.; BI 1, 159). Arétas si tak koupil svou vlastní zem, ale udržel ještě na nějaký čas nezávislost svého království. Důkazem nabatejské nezávislosti jsou i mince, jež nechal razit Scaurus a na nichž není Arétas vyobrazen

paupis
O

Nabateje
di
Nabatey
=

¹³⁸ LAWLOR, J. I. *The Nabataeans in Historical Perspective*, s. 43.

¹³⁹ HEICHELHEIM, F. M. *Geschichte Syriens und Palästinas...*, s. 197.

¹⁴⁰ Více k Dekapolis viz BOWERSOCK, Glen W. *Roman Arabia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983, s. 30 a WENNING, R. *Die Dekapolis und die Nabatäer*, *ZDPV*. Roč. 110, č. 1, 1994, s. 6 – 8.

v ikonografickém schématu jako podrobený král, nýbrž jako mírotvorce (viz Příloha 18).¹⁴¹

Za Aréta III. dosáhla Nabatea největšího územního rozsahu ve své historii. Nabatejci měli pod svou kontrolou oblast rozpínající se od střední Arábie na východě až k Madebě a Damašku (jen dočasně) na severu a k hranicím Egypta na západě. V Petře jsou uskutečňovány velkolepé stavební plány a začíná se s výrobou proslulé nabatejské keramiky, která se stává pro následující staletí jejich typickým znakem.¹⁴² Byla založena nová města (např. Bostra) a zajištěno spojení Petra-Damašek. Přitom se Nabatejci s konečnou platností usadili na severu v Hauránu¹⁴³, kde se vyvíjela zvláštní osobitá kultura, odlišující se od kultury petrské¹⁴⁴, a dočasně v Hidžázu (část dnešní Saudská Arábie, dříve severozápadní Nejat), kde se rozvíjí především hlavní centrum této oblasti Hegra/Meda'in Saleh.¹⁴⁵

¹⁴¹ CRAWFORD, Michel H. *Roman Republic Coinage*. London: Cambridge Univ. Press, 1974, s. 446n., č. 422. Nápis na denáru (stříbrné minci římské republiky) zní: *M(arcus) Scaur(us) aed(ilis) cur(ulis) ex s(enatus) c(onsulto) rex Aretas*. Na přední straně je znázorněn před velbloudem klečící muž s dlouhými vlasy a přehozem přes ramena (Arétas), který svou levou rukou drží oprat' zvířete a v pravé ruce drží opentlenou větev.

¹⁴² Blíže viz SCHMITT-KORTE, Karl. *Die bemalte nabatäische Keramik: Verbreitung, Typologie und Chronologie*, s. 205 – 227.

¹⁴³ Nabatejskými městy v Hauránu byly především Suwejda/Dionýsias, Kanatha/al-Quanawát a Seeia/Sí'. Seeia byla spíše náboženským centrem se svatyní. Prosperita nabatejských měst na západních svazích Džebel Hárún byla založena na vinařství a exportu vína.

¹⁴⁴ Nabatejci žijící v Hauránu se oddělili od svého arabského původu a přetvořili svůj životní styl v usedlý do té míry, že i umění odráželo jejich nové životní modely. Zemědělské motivy zapůjčené z řecko-orientálního umění, jež byly velmi populární v Sýrii, byly lehce zakomponovány do nabatejských památek. Vinné hrozny a ratolesti se stávají hlavním dekorativním motivem. Také helénistický vliv byl v této oblasti silnější, jak dokazují náboženské představy a praktiky Nabatejců. Více viz LINDNER, M. *Die Geschichte der Nabatäer*, s. 55.

¹⁴⁵ Hegra byla důležitou zastávkou na Kadidlové stezce, a to ještě v době před vznikem nabatejského státu. V 6. stol. př. n. l. byla zřejmě pod kontrolou obyvatel z nedaleké oázy Dedánu (dn. al-Khurajba) a o dvě století později se dostala pod kontrolu Lihjanců, kmene ze vzdálenější jižní oblasti.

4.3.1. Vrcholné (klasické) období Nabatejského království (ca. 50 př. n. l. - 70 n. l.)

Po Arétovi III., jehož vláda skončila r. 62 př. n. l. (Jos. Fl. AI, 14,80n.; BI 1,159), se prameny na několik let odmlčují. Jeho nástupcem byl možná **Obodas II.** (62/61 - 60 př. n. l.).¹⁴⁶ Je však také možné, že Arétas III. vládl déle než do r. 62 př. n. l. a pak by Obodas II. musel být ze seznamu nabatejských králů vyškrtnut. V r. 55 př. n. l. podnikl Aulus Gabinius jako první Říman úspěšné tažení proti Nabatejcům (Jos. Fl. AI 14, 128; BI 1, 178). Písemné zprávy z r. 47 př. n. l. hovoří o dalším nabatejském králi jménem Maliku (nabatejsky *mlkw*), řecky **Malichos I.**,¹⁴⁷ ale není jisté, zda byl bezprostředním nástupcem Aréta III. V r. 47 poskytl Malichos podporu novému římskému císaři Juliu Caesarovi proti Pompeiovi v bitvě u Farsala (Jos. Fl. AI 14, 128; BI 1, 187). Po bitvě u Filipí v r. 42 př. n. l. připadly východní provincie Markovi Antoniovi. V r. 40 př. n. l. napadli Malou Asii a Sýrii Parthové a pronikli až do Judei, kde obsadili Jeruzalém. Jeruzalémským veleknězem byl v této době Hyrkán II., místo něhož ale vládl jeho ministr Antipateros, Idumejec, který měl za manželku Nabatejku jménem Kufta, dceru jedné z předních rodin v Petře.¹⁴⁸ S pomocí Parthů vytlačil syn Aristobúla, Antigonos, syny mezitím zavražděného Antipatera, Fasaela a Héróda. Héródés musel utéci a rozhodl se požádat o pomoc nabatejského krále Malicha (Jos. Fl. AI 14, 370n.; BI 1,274n.). Protože Nabatejci odmítli poskytnout Héródovi pomoc, musel Héródés uprchnout přes Alexandrii do Říma. Zde byl senátem potvrzen jako král Judei (Jos. Fl. AI 14, 372 – 376; BI 1, 276 – 279).

¹⁴⁶ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 359.

¹⁴⁷ LAWLOR, J. I. *The Nabataeans in Historical Perspective*, s. 51.

¹⁴⁸ PEROWNE, Stewart. *The Life and Times of Herod the Great*. London: Hodder and Stoughton, 1956, s. 22 – 23.

Oblast Judei a Nabatei požadovala od Marka Antonia ptolemaiovská královna Kleopatra (Jos. Fl. AI 15,92; BI 1,360), jež nakonec získala jen některé oblasti Fénicie a Judei a část Nabatejského království (Jos. Fl. AI 15,94; BI 1,361). Kleopatra žádala po Héródovi, aby zaručil placení tributu Nabatejci. Když k tomuto nedošlo, nařídil Markus Antonius Héródovi, aby podnikl proti Nabatejcům odvetnou akci (Jos. Fl. AI 15,110n; BI 1,365). Střetli se v roce 32 př. n. l. v bitvě u Diospolis, kterou Judejci vyhráli (Jos. Fl. AI 15,111; BI 1,366). Poté došlo ještě k druhé bitvě u Kanathy, již Nabatejci s podporou vojska Kleopatry nakonec vyhráli (Jos. Fl. AI 15,115n; BI 1,367n). Současně postihlo Judeu zemětřesení, takže Héródes byl nucen k mírovým vyjednáním. Po porážce Marka Antonia v bitvě u Aktia byl i ptolemaiovský Egypt včleněn do římského provinčního systému. Tím se Nabatea a Judea ocitly mezi dvěma provinciemi, syrskou a egyptskou, a pokud si chtěly zachovat svou moc, musely dbát o řádné prokázání loajality k novému principátu Octaviána. V této době umírá Malichos I. Mince z doby jeho vlády jsou stříbrné a mají na jedné straně vyraženou bustu Malicha a na druhé straně orla se sevřenými křídly (viz Příloha 18).¹⁴⁹

Po Malichovi nastupuje na trůn jeho nedospělý syn **Obodas III. (II.)** (30 př. n. l. – 9 n. l.). Starověcí spisovatelé se o něm nezmiňují příliš lichotivě - nestaral se prý příliš ani o veřejné, ani o vojenské záležitosti (Strab. 16,4,24). Místo něho vládl schopný Syllaeus (Syllaios), jenž byl označován titulem „bratr krále“ či řeckým přídomkem „epitropos“ - správce, místodržitel (Strab. 16,4,21).

¹⁴⁹ RIDDLE, Johnny M. Political History of the Nabataeans from the Time of Roman Intervention until Loss of Independence in 106 A.D. *Master's thesis*. University of North Carolina, 1961, s. 52.

Získal brzy velkou moc a ovlivňoval rozhodnutí mladého krále.¹⁵⁰ I za vlády Oboda III. (II.) byly vztahy mezi Nabatejci a sousední Judeou velmi napjaté. V roce 25 př. n. l. vypravil Augustus expedici do Arábie Felix (Jemenu) a Etiopie, jíž velel generál Aelius Gallus a jako poradce se jí zúčastnil i Syllaeus. Expedice se od počátku potýkala s těžkostmi a neúspěchem. Armáda utrpěla těžké ztráty, vojáci trpěli hladem, nemocemi a vyčerpáním. Vina za celkový nezdar výpravy padla na hlavu Syllaea, který byl navíc obviněn ze lsti a zrady (Strab. 16,4,22-24; Plinius 6,160). V r. 23 př. n. l. anektoval Augustus oblast Trachónitis, Batanei a Auranitis a daroval je Héródovi.¹⁵¹ V r. 12 př. n. l. vypuklo v Trachónitis povstání proti Héródovi, při němž poskytl Syllaeus povstalcům útočiště na nabatejském území. Následkem toho vytáhl Héródes v r. 9 př. n. l. proti povstalcům i Nabatejcům a porazil je (Jos. Fl. AI 16,271-285). Syllaeus si odjel stěžovat na Héródovo počínání do Říma (Jos. Fl. AI 16,286-294) a během jeho pobytu v Římě zemřel král Obodas III. (II.) Jedna z verzí příčin jeho smrti byla, že jej Syllaeus nechal otrávit (Jos. Fl. AI 16, 337). Zda je to pravda, není průkazné, ale byl z tohoto činu obviněn před císařem Augustem o pár let později. Za vlády Oboda III. (II.) byly raženy dva druhy mincí (viz Příloha 18). První typ, tzv. „ptolemaiovské mince“, pochází z třetího a čtvrtého roku

¹⁵⁰ LINDNER, M. Die Geschichte der Nabatäer, s. 65.

¹⁵¹ Nápis publikovaný ve WADDINGTON, William H. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie recueillies et expliquées*, Paris, 1870, č. 2364; DITTENBERGER, Wilhelmus (ed.). *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*. Sv. 1, Leipzig: S. Hirzel, 1903, č. 415; CAGNAT, René et al. (ed.). *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*. Sv. 3, 455, Paris, 1901 – 1927, č. 1243; PRENTICE, William K. Greek and Latin Inscriptions. *Publications of an American Archaeological Expedition to Syria in 1899 – 1900*. New York: Century Co., 1908, s. 327, č. 427 pochází z chrámu z města Seeia/Sí' z r. 23 př. n. l., kdy oblast Auranitis patřila krátce Nabatejcům. Nápis zní: „Pro krále Héróda, našeho pána, jsem já, Obaisatos, (syn) Saoda, tuto sochu zhotovil z vlastních prostředků.“ (Βασιλευι 'Ηρώδει κυρίω 'Οβαίσατος Σαόδου 'έθηκα τὸν 'ανδριάντα ταις 'εμαίς δαπάναι[ς].)

jeho vlády. Na jedné straně mince je znázorněna hlava Obodova a na druhé straně je vyobrazen orel. Druhým typem jsou tzv. „attické mince“, jež byly raženy od desátého do dvanáctého roku jeho vlády. Na jedné straně mince je opět hlava Oboda III. (II.), ale na druhé straně je společně busta krále a královny. Dřívější historické výzkumy opírající se o svědectví epigrafického materiálu uvádějí, že Obodas byl po své smrti deifikován. Tento názor byl však nejnovějšími výzkumy zpochybněn (více viz Kap. 5. 3. 1.).

Novým nabatejským králem se v r. 9 př. n. l. prohlásil jistý Aineias, který nebyl zákonným nástupcem Oboda III. (II.) a jenž přijal jméno **Arétas IV.** V době jeho usednutí na trůn setrval Syllaeus stále v Římě, kde se mu podařilo lstí a lichotkami vetřít do přízně císaře Augusta a ovlivňovat tak císařův pohled na záležitosti v Arábii. Syllaeus se právem obával ztráty moci v nových nabatejských poměrech a snažil se proto přimět Nabatejce i císaře, aby nového krále neuznali (Jos. Fl. AI 16,294). Syllaeus se poté zapletl do nových intrik, jejichž cílem bylo odstranění Héróda (Jos. Fl. AI 17, 55). Spiknutí bylo odhaleno a Syllaeus byl konečně řádně obviněn ze všech svých lstí a úkladů proti Obodovi, Arétovi i Héródovi a i z nezdaru expedice do Arábie. Byl odsouzen k trestu smrti za vlastizradu a nepatřičné chování a v r. 7/6 př. n. l. byl v Římě sťat (Jos. Fl. AI 16,352, Strab. 16,4,24 [C 782]). Augustus poté potvrdil Aréta IV. jako nového nabatejského krále (Jos. Fl. AI 16,335-355).

Po smrti Héróda v r. 4 př. n. l. vypukla v jeho říši četná povstání. Místodržící Sýrie P. Quinctilius Verus se je snažil s pomocí nabatejského vojska potlačit (Jos. Fl. AI 17,286-296; BI 2,66-76). Arétas IV. vystupoval jako spojenec Říma, proto nebylo prozatím Nabatejské království včleněno do Římské říše. Héródova smrt

znamenal začátek rozpadu hérodiánské říše, jež byla nejprve rozdělena mezi Héródovy syny.¹⁵² V r. 6 n. l. se Judsko stalo římskou provincií v čele s prokurátory.¹⁵³ Ke zklidnění situace na hranicích mezi Judeou a Nabateou měl přispět politický sňatek Héróda Antipy a Arétovy dcery.¹⁵⁴ Héródés Antipas svoji nabatejskou manželku později zapudil a oženil se s Hérodiadou, což vedlo k novému válečnému konfliktu s Nabatejci.¹⁵⁵ Nabatejská a judská vojska se střetla r. 36 v bitvě, v níž byli Antipovi vojáci poraženi.

Biblické svědectví ve 2. listu Korintským 11, 32-33 hovoří o Pavlovi, jenž se na počátku r. 35 n. l. nacházel v Damašku, kde o jeho život usilovali Židé. Damašek byl v této době pod správou Nabatejců.¹⁵⁶ Aréas IV. se těšil dlouhé a prosperující vládě. Počet mincí a nápisů z doby jeho vlády je nejrozsáhlejší ze všech nabatejských králů. Nápisů dokazují, kam až sahala moc nabatejské říše. Dva nápisy byly nalezeny také v Puteoli v Itálii¹⁵⁷, což dokazuje,

¹⁵² Vládou nad Judskem, Samařskem a Idumeou byl pověřen Archeláos. Neměl již titul krále, ale pouze ethnarchy. Galileu a Péreu dostal do své správy Héródés Antipas, správou Betanie, Trachónitis, Auranitis a Gaulanitis byl jmenován Héródés Filip. Více viz SEGERT, Stanislav. *Starověké dějiny Židů*. Praha: Svoboda, 1995, s. 169; HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 45.

¹⁵³ LAWLOR, J. I. *The Nabataeans in Historical Perspective*, s. 108.

¹⁵⁴ MUSIL, A. *Za Mrtvým mořem*, s. 349; LAWLOR, J. I. *The Nabataeans in Historical Perspective*, s. 109.

¹⁵⁵ MUSIL, A. *Za Mrtvým mořem*, s. 350.

¹⁵⁶ HEICHELHEIM, F. M. *Geschichte Syriens und Palästinas...*, s. 201 uvádí, že nástupce císaře Tiberia Caligula sesadil Héróda Antipu a dal Damašek Arétovi IV., jeho následovník Malichos II. Jež však opět ztratil.

¹⁵⁷ Nápis uvedený v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 185 – 187, č. 158; COOKE, G. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 256n., č. 102; DIJKSTRA, K. *Life and Loyalty...*, s. 72 – 74; ROCHE, M. - J. *Remarques sur les Nabatéens en Méditerranée*. *Semitica*. Č. 45. 1996, s. 86n., č. 15; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 310, B: s. 101 je z mramorové desky a pochází z r. 5/6 n. l. Text zmiňuje skupinu nabatejských obchodníků v Puteoli. Zřejmě nechali na své náklady renovovat svatyni zasvěcenou nabatejskému nejvyššímu bohu Dúšarovi. Druhý nápis je uveden v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 183n., č. 157; LACERENZA, Giancarlo. *Il dio Dusares a Puteoli*. *Puteoli*. Č. 12/13. 1988 – 1989, s. 140n.; ROCHE, M. - J. *Remarques sur les Nabatéens en Méditerranée*, s. 87 – 89, č. 16; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and*

že nabatejský vliv se posunul značně na západ. Na počest druhého snatku Aréta IV. byly raženy nové mince, na nichž byl z jedné strany vyobrazen Arétas a z druhé strany busty krále i královny (viz Příloha 18).¹⁵⁸ Za vlády Aréta IV. bylo raženo více druhů mincí a všechny nesou nápis: „Arétas, král Nabatejců, jenž miluje svůj lid“.¹⁵⁹ Proto mu byl také udělen titul „Filopatris“.¹⁶⁰ Za Aréta IV. dosáhla nabatejská civilizace svého vrcholu a tato úroveň pokračovala ještě několik let poté, co Arétas odešel ze scény. Za jeho vlády získala na významu a prosperitě Hegra, hlavní centrum Hidžázu. Byla nejjižnějším nabatejským obchodním centrem nabízejícím ochranu a jiné služby pro karavanní cestující. Byla zde umístěna silná vojenská posádka, jež zřejmě bránila jižní hranice. V Hegře vstupovaly kadidlem naložené karavany poprvé na území nabatejského teritoria a zůstaly na něm až do Petry a skoro až do Gazy a ke Středozemnímu moři. Prosperita Hegry pokračovala po celé první století n. l.¹⁶¹

Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material..., A: s. 308; B: s. 100. Pochází z r. 11/12 n. l. a byl opět zhotoven nabatejskými obchodníky usazenými na západním pobřeží Itálie.

¹⁵⁸ První manželkou Aréta IV. byla královna Huldu. V této době není ještě označována v nápisech jako „sestra“ (*'uth*) krále, jak je tomu v případě její nástupkyně, druhé manželky Aréta IV. jménem Šuqailat (I.). HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 255 uvádějí, že označování manželky krále titulem „sestra krále“ převzal Arétas IV. pravděpodobně z Egypta, kde se od doby vlády Ptolemaia II. vyskytuje sňatek sourozenců. Nejedná se přitom ani o starý egyptský zvyk, spíše zde hrála roli skutečnost, že královský pár byl vnímán v analogii k božskému sourozeneckému páru Osiris-Isis. Na druhou stranu je třeba vzít v úvahu i jazykové hledisko, protože jak ve staroegyptštině, tak i v semitském jazyce je slovo „sestra“ používáno i pro „paní“ nebo „milěnku“.

¹⁵⁹ MESHORER, Y. *Nabataean Coins*, s. 94 – 98; s. 100 – 105, č. 48 – 49A; s. 51; s. 53n.; s. 60 – 60A; s. 65; s. 79n.; s. 83 – 87; s. 94 – 96; s. 98 – 111: *ḥrtt mlk nbṯw rḥm 'mh*.

¹⁶⁰ LAWLOR, J. I. *The Nabataeans in Historical Perspective*, s. 112; HEALEY, *Nabatean Religion*, s. 6386.

¹⁶¹ Hrobky zde vystavěné kopírovaly architektonický styl v Petře, včetně všech kultických prvků, ale přesto nápisy nalezené v hrobkách a na jejich fasádách vykazují jistý prvek odlišnosti od centra nabatejské říše. V 1. stol. n. l. zesiluje vliv thamúdejských a safatejských kmenů v této oblasti během 2. stol. n. l., které převzaly bez konfliktů tuto oblast pod svoji správu.

O tom, kdo nahradil Aréta IV. na královském trůnu, se vedou spory. Józsephus Flavius hovoří o jistém Abiovi, králi Arabů (Jos. Fl. AI 20, 4, 1). Skutečným nástupcem Aréta IV. byl **Malichos II.**, jenž vládl od r. 40 n. l. do r. 70/71 n. l.¹⁶² Po jeho nástupu na trůn došlo i ke změně císařů v Římě; krátká Caligulova vláda se nachýlila ke svému konci a nastoupil Claudius. Po smrti posledního židovského krále Agrippy I. v r. 44 n. l. byla celé jeho říše začleněna do římského provinčního systému. Na judsko-nabatejských hranicích byla situace za vlády Malicha II. poměrně stabilizovaná, pravděpodobně i díky napjaté politické situaci v Judei pod římskou správou, která vyvrcholila zničením jeruzalémského chrámu v r. 70 n. l.

4.4. Konec Nabatejského království a vznik Provincie Arábie (konec 1. stol. n. l. - 3. stol. n. l.)

Posledním známým nabatejským králem byl **Rabilos II.** Jeho vláda začala r. 70/71 n. l. a končí r. 106 n. l. V nápisech byl označován přídomek „Ten, jenž přinesl svému lidu život a vykoupení (záchranu)“, což odpovídá řeckému *Sóter*.¹⁶³ V historických pramenech není žádná zmínka o neštěstí, ze kterého by byl Rabilos mohl vysvobodit svůj lid. Jedná se zřejmě o dědičný přídomek ke jménům králů. Podle nápisů měl Rabilos za manželku

¹⁶² LINDNER, M. Die Geschichte der Nabatäer, s. 79; HEICHELHEIM, F. M. Geschichte Syriens und Palästinas..., s. 201; LAWLOR, J. I. *The Nabataeans in Historical Perspective*, s. 120 uvádějí Malicha III.

¹⁶³ Např. nápis uvedený v NEGEV, Avraham. Nabatean Inscriptions from 'Avdat (Oboda). Final report. Part 1. *Israel Exploration Journal*. Č. 11, 1961, s. 135n., č. 8; NAVEH, Joseph. Some Notes on Nabatean Inscriptions from 'Avdat (Oboda). *Israel Exploration Journal*. Č. 17, 1967, s. 188; EISSFELDT, Otto. Neue Belege für nabatäische Kultgenossenschaften. *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*. Č. 15, 1969, s. 217 – 227. Nápis pochází z nádrže na vodu ve vádí nedaleko Obody z r. 87/88 n. l. Obsahuje 4 řádky, v posledních dvou stojí: „... (v) roce 18 našeho Pána, Rabila, [krále, krále Nabatejců,] jenž přinesl svému lidu život a záchranu.“ (...šnt 18 lmr 'n' rb['l mlk' mlk nbṭw] dj 'hjj wšjzb ['mh]).

Gamilath, jež byla také zobrazena na rubu mincí s nápisem „Gamilath, jeho sestra, královna Nabatei.“ Na líci je busta Rabila s nápisem „Rabilos král, král Nabatei.“¹⁶⁴ Za Rabila dochází k ochabnutí veřejné i soukromé stavební činnosti a zdá se, že nabatejská kultura překročila svůj nejvyšší bod. Již poslední dva nabatejští králové pravidelně dočasně pobývali na severu království, kde se přepychová řecko-římská civilizace rozvíjela mnohem rychleji než v Petře. Hlavní zdejší městské centrum Bostra se stává druhým sídelním městem Rabila II. a některé zdejší památky spadají do období jeho vlády. Bostra byla v této době nejdůležitějším městem oblasti nazývané Betanaea; její umístění u ústí Vádí Sirhán ji učinilo střediskem, kde se setkávalo usedlé obyvatelstvo Sýrie s nomádskými Araby.¹⁶⁵ Bylo stále více zřejmé, že ve východních provinciích Římské říše dochází k silné akulturaci a nivelizaci, což vedlo k vytvoření nového římské povědomí dotýkajícího se i Nabatejců. Rabilos II. si toto zřejmě uvědomoval a snažil se podpořit prozatímní nezávislost vlastní země. Programově se snažil oživit náboženskou identitu Nabatejců tím, že podporoval kult nabatejsko-arabských božstev, přizpůsobený novému helenizovanému kultu (viz Kap. 5. 3.).

Po Rabilově smrti v r. 106 n. l. začlenil Traján Nabatejské království do Římské říše. Přesto existují doklady o vládě ještě jednoho nabatejského panovníka v části bývalé nabatejské říše, Rabilova syna **Malicha III.**¹⁶⁶ Nově vzniklá provincie se nazývala

¹⁶⁴ LAWLOR, J. I. *The Nabataeans in Historical Perspective*, s. 123.

¹⁶⁵ STARCKY, Jean. The Nabataeans. A Historical Sketch. *The Biblical Archaeologist*. Roč. 18, č. 4, 1955, s. 103.

¹⁶⁶ Vládu Malicha III. může potvrzovat nápis z Hegry uvedený v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 256, č. 218; *Repertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 1152; EUTING, Julius. *Nabatäische Inschriften aus Arabien*. Berlin: G. Reimer, 1885, s. 61 – 63, č. 21; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 238n., č. 92; JAUSSEN, Antonin, SAVIGNAC, Raphaël. *Mission Archéologique en Arabie*. (Mars – Mai 1907). Díl 1: De Jerusalem au Hadjaz

Provincie Arábie a odpovídala svým rozsahem dřívějšímu jádru Nabatejského království (Haurán, Ammón, Moáb, Edóm a Negev). Na západě a severu sousedila s již dříve zřízenými provinciemi Sýrie, Judei a Egypta. K Provincii Arábie byla přičleněna i poslední ze svobodných měst Dekapole – Adraa/Dar'á, Gerasa/Džaraš a Filadelfia/Ammán. Vliv Nabatejců v Hidžázu se již v této době zcela zhroutil.¹⁶⁷ První vlastní mince nové provincie, které zobrazují na přední straně Trajána a na zadní straně personifikovanou „Arábii“ bez gesta podrobení, dokazují mírový průběh provincializace nabatejské říše (viz Příloha 18).¹⁶⁸ Římský místodržící A. Cornelius Palma vybral Bostru, aby se stala hlavním provinčním městem. Staré nabatejské hlavní město Petra obdrželo čestný titul „Metropole Arábie“¹⁶⁹ a zůstalo sídlem správy pro jižní část Provincie. Pravděpodobně byla k Provincii Arábie přičleněna i oblast Sinaje, jež

Médein - Saleh. Paris: Leroux, 1909, s. 204 – 206; s. 409; s. 417, č. 39; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen 2*, s. 36: „Toto je oltář, jež nechal udělat Šakuhu, syn Taura, pro A'ra, jenž je v Bosfe, boha Rabila, v měsíci nisan roku jedna Malicha, krále.“ (*dnh msgd' dj 'bd škwḥw br twr' l' 'r' dj bbsr' 'lh rb'l bjrḥ njsn šnt ḥdh lmnkw mlk'*). Datování nápisu není zcela přesně stanoveno, ale podle formy nápisu, uvedeného krále Rabila i božstva A'ry by datace mohla spadat do r. 106 n. l. Stejného názoru je WENNING, Robert. *The Betyls of Petra. Bulletin of the American School of Oriental Research*. Č. 324, Boston, 2001, s. 83, obr. 9.

¹⁶⁷ Římané ovládali východní a jižní oblasti, které dříve patřily k Nabatejskému království, ale od 1. stol. n. l. nebyly již jeho součástí. Dokazují to četné nápisy z Hegry a Leuké Komé. Na druhé straně neexistuje přímá zmínka o tom, že by Hidžáz byl součástí Provincie Arábie. Viz BOWERSOCK, Glen W. *Studies on the eastern Roman Empire: social, economic and administrative history, religion, historiography*. Bibliotheca eruditorum. Goldbach: Keip, 1994, s. 103 – 126, s. 230; *Roman Arabia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983, 95nn.

¹⁶⁸ NEGEV, A. *The Nabateans and the Provincia Arabia*, s. 642, obr. 251.

¹⁶⁹ Viz řecký papyrus z Vádí l-Habrá'/Nahal Hever, uvedený v LEWIS, Naphtali et al. (ed.). *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters*. Jerusalem: Israel Exploration Society, Hebrew University of Jerusalem, 1989, s. 47 – 50, č. 12; BEYER, Klaus. *Die aramäische Texte vom Toten Meer. Ergänzungsband*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994, s. 173n. Jedná se o dokument z doby římské Provincie Arábie, který byl uložen v Afroditině chrámu v Petře. Obsahoval usnesení rady metropole Petry. V 2. a 8. řádce je použit výraz μητροπόλις Πέτρα, což potvrzuje, že Petra hrála v době po římské anexi Nabatejského království ještě významnou roli.

byla původně pod egyptskou zónou vlivu, ale není jisté kdy.¹⁷⁰ Každopádně je zde od 2. stol. n. l. zřetelná nabatejská a římská přítomnost.¹⁷¹ 22. březnem 106 (na tehdejší Nový rok) začíná také nové počítání času. Roky již nebyly počítány podle doby vlády králů, nýbrž podle tzv. éry provincie.¹⁷² Úředním jazykem provincie je řečtina (od dob helénizmu úřední jazyk Východu). Nezávisle na tom se nabatejské písmo a jazyk ještě dlouho udržely v oblastech původní nabatejské říše¹⁷³ a nabatejské vědomí zůstávalo stále živé.¹⁷⁴ Nabatejské písmo bylo ještě dlouhou dobu používáno jak Nabatejci, tak i jinými arabskými kmeny (např. Thamúdejci).¹⁷⁵ Od 2. stol. n. l.

¹⁷⁰ K tomu blíže BOWERSOCK, G. W. *Roman Arabia*, s. 94n.

¹⁷¹ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 410; BOWERSOCK, G. W. *Roman Arabia*, s. 94n.

¹⁷² STARCKY, J. *The Nabataeans. A Historical Sketch*, s. 104.

¹⁷³ Např. nápis z Hegry uvedený v ALTHEIM, Franz, STIEHL, Ruth. *Die Araber in der alten Welt*. Sv. 5, díl 2. Berlin: de Gruyter, 1969, s. 305 – 309; s. 500, obr. 54; STIEHL, Ruth. A New Nabataean Inscription. In STIEHL, Ruth (ed.). *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim zum 6.10.1968*. Sv. 2, Berlin: de Gruyter, 1970, s. 87 – 90; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 338; B: s. 116 pochází z hrobky a obsahuje 8 řádků textu psaného nabatejským písmem. Je datován do r. 356 n. l.

¹⁷⁴ Nápis z Palmyry uvedený v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 156n., č. 3973; *Répertoire d'epigraphie sémitique*, č. 285, 815; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 303 – 305, č. 140B; LITTMANN, Enno. *Semitic Inscriptions...*, s. 70 – 75, č. 6; HILLERS, D. R., CUSSINI, E. *Palmyrene Aramaic Texts*, s. 75, PAT 0319/C3973 pochází z r. 132 n. l. a obsahuje 11 řádků, přičemž v 1. - 2. řádku stojí: „Tyto oba oltáře udělal ‘Ubaidu, syn ‘Aimu, syn Ša’d’allat, Nabatejec, Rawáh...“ ([t]rtn ‘lwt’ ‘ln ‘bd ‘bjdw br ‘nmw [br] š’dlt nbtj’ rwhj[’]...). Zřizovatel oltáře se označuje za Nabatejce a navíc příslušníka kmene Rawáhů, což může být připsáno silnému nabatejskému povědomí při jeho pobytu mimo domov nebo palmyrským zvykům (viz GAWLIKOWSKI, Michel. *Les Arabes en Palmyrène*. In LOZACHMEUR, Hélèn. (ed.) *Présence arabe dans le Croissant fertile avant l’Hégire. Actes de la Table ronde internationale*. Paris: Éd. Recherche sur les Civilisations, 1995, s. 106, který uvádí schéma nápisu tdmrj’ mn bnj N.N. „Palmyřan, syn N.N.“)

¹⁷⁵ Např. řecko-nabatejský nápis z chrámu v ar-Rawwáfa/Ruwáfa uvedený v SEYRIG, Henri. Sur trois inscriptions du Hedjaz. *Syria*. Č. 34. 1957, s. 259 – 261; ALTHEIM, F., STIEHL, R. *Die Araber in der Alten Welt*, s. 24; s. 548 – 551, obr. 2 – 5; MILIK, Józef T. Inscriptions grecques et nabatéennes de Rawwafah. *Bullettin of the Institute of Archaeology of the University of London*. Č. 10, 1971, s. 54 – 57; BOWERSOCK, G. W. *Studies on the Eastern Roman Empire...*, s. 203 – 212;

se stále více objevují dvojjazyčné nápisy a také nabatejská jména jsou částečně pořečťována. Traján, jenž se chystal dobýt Mezopotámii, nechal v r. 114 vystavět novou silnici, *via traiana nova*, spojující Rudé moře s Petrou a Sýrií.¹⁷⁶ Na východ od ní vystavěli Římané obranný systém strážních věží, opěrných bodů a ležení, *Limes Arabicus*, který označoval hranice provincie a Římské říše.¹⁷⁷ Přes půl tisíciletí měla tato hranice zajišťovat Pax Romana obyvatelstvu Palestiny a severní Arábie.

Po zřízení Provincie Arábie nejsou již Nabatejci antickými spisovateli zmiňováni. Od této chvíle tvoří jen malou část v Římské říši a ztrácejí se ze zorného úhlu dějepisců. Pozdější vývoj oblasti bývalého nabatejského státu lze zdokumentovat pouze na základě archeologických výzkumů a z napsů. Z nich vyplývá, že během celého 2. a části 3. stol. n. l. se těšila celá provincie, včetně dřívější nabatejské oblasti v centrálním Negevu, materiálnímu i uměleckému blahobytu. Petra sama zažívá po římské anexi ještě dobu renesance. Je zde vystavěno nové divadlo v antickém stylu a vznikají několikaposchodové fasády na hrobkách. Vlivem stále sílící obchodní konkurence Palmyry se hlavní nabatejský zájem přesunul k zemědělství, které prosperovalo především v oblasti Hauránu. Nabatejci však dokázali díky své rozvinuté zavlažovací technice zúrodnit i méně hospodářsky výnosné oblasti Negevu.¹⁷⁸ Nabatejci jsou stále více asimilováni mezi ostatní obyvatelstvo provincie,

GRAF, David F. The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. Č. 229, Boston, 1978, s. 9 – 11 pochází z r. 164 – 169 n. l. a dokumentuje zbudování chrámu Thamúdejci. Nápis není vyhotoven v písmu Thamúdejců, nýbrž v nabatejském písmu, což mohlo být způsobeno vlivem nabatejské kultury na Thamúdejce během doby, kdy patřili k Nabatejskému království (kolem přelomu tisíciletí).

¹⁷⁶ LINDNER, M. Die Geschichte der Nabatäer, s. 88.

¹⁷⁷ K tomu vč BOWERSOCK, G. W. *Roman Arabia*, s. 103nn.

¹⁷⁸ viz EVENARI, M. Die Nabatäer im Negev, s. 162 – 182.

Syřany a Arařby. Z npiss vyplývá, ře nabatejřtř vojáci byli zařlenni do řmsk provinnn armdy¹⁷⁹ nebo byli pveveni v rámci vojensk sluřby do jiných provincií. ¹⁸⁰ Za Diokleciána (284 - 305) byla provincie, jeř se mezitím zvtřřila, rozdělena a drvjř Nabatea byla označena jako *Provincia Arabia Petraea*.¹⁸¹

Od 3. stol. n. l. dochází v Hidřzu k novým výbojům arabských kmenů, jeř později pronikaly stále více do řmskch provincií. V r. 358 dořlo k novému rozlenn řmskch provincií na Blzkm Východě, ast provincií Arábie a Palestiny (oblast kolem bývalého

¹⁷⁹ Např. nabatejsk nápis uveden v JOBLING, William J. Aqaba-Ma'an Survey, Jan. - Feb. 1981. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*. . 26. Amman: Department of Antiquities of Jordan 1982, s. 202n.; s. 481, . 5; JOBLING, William J. Hellenism in North Arabia. A New Epigraphic Focus. In DESCOEUDRES, Jean-Paul (ed.). *Greek Colonists and Native Populations. Proceedings of the first Australian Congress of Classical Archaeology Held in Honour of Emeritus Professor A. D. Trendall. Sydney 9-14 July 1985*. Oxford: Clarendon Press, 1990, s. 551 - 557 pochází z Hudaib al-Fal v Hism z doby řmsk provincie a zn: . „Mr! Zenon, syn Qaimat, chiliarchos, v dobrm napořád.“ (*řlm zjwnv br qjmt kljrĳ' bb l'im*). Oznaen „chiliarchos“ bylo stupnm hodnosti v řeck a pozdji i v řmsk armd (srov. GRAF, David F. The Nabataean Army and the Cohortes Ulpiae Petraeorum. In DABROWA, Edward (ed.). *The Roman and Byzantine Army in the East. Proceedings of a Colloquium Held at the Jagiellonian University, Kraków in September 1992*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1994, s. 274 - 290).

¹⁸⁰ K tomu vce ZAYADNE, Fawzi. Inscriptions grecques et nabatéennes au nord de Ptra. *Syria*. . 70, 1993, s. 85 - 90. Latinsk npis z Carnuntum/Petronell (dn. Rakousko) uveden v *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Sv. III, dl 2 (dod. 3), . 13483a, s. 2328, 32 = *Corpus Signorum Imperii Romani*, Österreich, Sv. 1, 4, 50, . 553; SPEIDEL, Michael P. The Roman Army in Judaea under the Procurators. The Italian and the Augustan Cohort in the Acts of the Apostles. *Ancient society*. . 13/14, 1982 - 1983, s. 235 - 237 obsahuje 11 rádků a byl zhotoven v r. 69/70 n. l. nabatejskm vojákem slouřicm v řmsk armádě. Nabatejsk voják je v něm uváděn pod latinskm jménem Proculus, zatímco jeho otec pod semitskm jménem Rabilos.

¹⁸¹ LINDNER, M. Die Geschichte der Nabatäer, s. 98; BOWERSOCK, G. W. *Roman Arabia*, s. 143 uvádějí, ře Dioklecián se rozhodl pro administrativn reorganizaci východních provincií, aby omezil moc provinnnch mstodrřicch. V letech 311-313 ppojil jiřn oblasti Provincie Arábie (Petra a Negev ař po Hidřz) k Palestině a provincii označil jako Palaestina Tercia. Zbyl severn oblasti (Haurán) si ponechaly název Arábie. Tato Dioklecinova zemn reforma vypovídá o jeho porozumění geografickm podmnnostem této oblasti. Bostra a severn msta jako Gerasa, Filadelfia, Adraa byly prozen spojeny skrze Vd Sirhán s Damařkem, kdeřto Petra s Akabskm zlिवem a Sřfedoziemnm mořem skrze Vd 'Araba.

nabatejského centra) byla oddělena a vytvořila novou arabskou provincii nyní označovanou jako *Palestina Salutaris (Palestina Tertia)*.¹⁸² Za éry římské provincie si Nabatea uchovala mnohé z nabatejské osobitosti. Vlastní nabatejská identita byla oslabena až christianizací a zcela zanikla během muslimské expanze v 7.stol.

Exkurz: obchod a hospodářství Nabatejců

Dějiny nabatejského národa souvisejí velkou měrou s obchodními schopnostmi Nabatejců, s jejich přizpůsobením se novým životním podmínkám a s dokonalou adaptací na nový životní styl. Považuji za přínosné se alespoň okrajově zmínit o několika specifických prvcích nabatejské ekonomiky, jež hrály důležitou úlohu buď v různých fázích nabatejských dějin nebo po celou dobu existence nabatejské říše.

Úspěch nabatejského obchodního podnikání souvisí především s karavanní přepravou zboží (viz Kap. 4. 1.). Již ve 4. stol. př. n. l. dokázali Nabatejci využít svého místa usídlení, jež se nacházelo na konci několika karavanních stezek. Nabatejci fungovali jako zprostředkovatelé pro zboží dopravované z Indie a Číny (Diod. 3, 42, 5; 19, 94, 4n.; 19, 95, 3). Obchodní artikly jako kadidlo, myrha, skořice a jiná arómata byly ve Středomoří vyhledávaným zbožím, které bylo používáno k náboženským a lékařským účelům stejně jako ke gastronomickým a kosmetickým účelům.¹⁸³ Úspěšnost, s jakou provozovali Nabatejci karavanní obchod, souvisela s původními schopnostmi bývalých arabských polonomádů. Především to byla

¹⁸² TRIMINGHAM, Spencer J. *Christianity among the Arabs in pre-Islamic times*. Librairie du Liban: Beirut, 1990, s. 51.

¹⁸³ O významu kadidla, myrhy a jiných východních produktů viz SIDEBOTHAM, Steven E. *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa 30 B. C. - A. D. 217*. Mnemosyne, bibliotheca classica Batava: Supplementum 91. Leiden: Brill, 1986, s. 45.

perfektní topografická znalost pouště, schopnost vyhledávání a uchovávání pitné vody v poušti a znalost chovu velbloudů. Všechny tyto přednosti je předurčovaly k tomu, aby se nechávali najímat jako ochránci a průvodci karavan.¹⁸⁴ Nabatejci však dokázali využít i vlastních přírodních zdrojů a přeměnit je na výhodné tržní artikly. Jednalo se především o těžbu živice (přírodního asfaltu), kterou těžili již ve 4. stol. př. n. l. z Mrtvého moře (Diod. 2, 48, 6 – 8; 19, 98 – 100, 3). Přírodní asfalt se prodával především do Egypta, kde byl důležitou součástí balzamovacích procedur. Jak vyplývá z Diodórovy zprávy, Nabatejci si vytvořili na obchod s živicí monopol a příjmy z prodeje byly základní rozpočtovou položkou v ekonomice říše.¹⁸⁵

Druhým produktem, přinášejícím Nabatejcům nemalý zisk, byl balzám (Diod. 19, 98, 4). Díky příznivým přírodním podmínkám a dostatku vláhy z řek a pramenů bylo možné pěstovat v některých údolích nabatejské říše balzámové keře – balzámovníky, které byly jinak v tehdy známém světě velmi vzácné. Tyto rostliny produkovaly vonnou pryskyřici, jež byla vyhledávána pro své léčivé a tišící vlastnosti (Plinius 21, 120).¹⁸⁶ V souvislosti s touto pryskyřicí, jež uchovávala aromatické vůně, začali Nabatejci vyrábět i konečné produkty – parfémy (Plinius 12,102; 12,119). Jiným luxusním nabatejským zbožím byl ametyst (Plinius 37,121) a výhodným obchodním zbožím byla také měď a sůl.¹⁸⁷ Poté, co se od 1. stol. n. l.

¹⁸⁴ BIČ, M. *Stopami dávných věků. Mezi Tigridem a Nilem*, s. 227.

¹⁸⁵ HAMMOND, Philip C. The Nabataean Bitumen Industry at the Dead Sea. *The Biblical Archaeologist*. Roč. 22, č. 2, 1959, s. 43 – 44.

¹⁸⁶ K tomu více GAUCKLER, Konrad. Die kostbarsten Drogen der Alten Welt: Weihrauch, Myrrhe, Balsam. In LINDNER, M. (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer*, s. 257 – 260.

¹⁸⁷ WENNING, R. *Die Nabatäer – Denkmäler und Geschichte...*, s. 129nn; HAUPTMANN, Andreas. Die Gewinnung von Kupfer. Ein uralter Industriezweig auf der Ostseite des Wadi Arabah. In LINDNER, M. (ed.) *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*, s. 31nn. GLUECK, Nelson. *Deities and Dolphins. The story of the Nabataeans*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1965,

začal karávaní obchod ubírat jinou cestou, totiž přes rychle se rozvíjející Palmyru, přešli Nabatejci na výše zmíněnou produkci zboží z vlastních zdrojů a také na zemědělství. Severní oblasti Hauránu byly svými přírodními podmínkami ideální k pěstování vinné révy, oblast Sinaje k pěstování datlí. Úspěchy v zemědělské produkci souvisejí s nabatejskou technikou terasování a systémem zadržování a přechovávání dešťové vody.¹⁸⁸ Terasy zpomalovaly příval dešťové vody, a jak voda prosakovat z jedné úrovně do druhé, keře a stromy na terasách si podržely potřebnou vlhkost.¹⁸⁹ Druhou metodou bylo zemědělství provozované ve vádí. Ve skutečnosti se jednalo o vystavění teras v údolích, do kterých po deštích stékala z kopců proudem voda nesoucí sebou úrodnou hlínu. Po několika letech bylo ve vádí tolik zeminy, že ji Nabatejci pomocí kamenů členili do teras, na nichž bylo možno úspěšně pěstovat pšenici, ječmen, datle, vinnou révu, fíky, olivy, granátová jablka, balzám. Dešťová voda postupně stékající po kaskádách terasy rovnoměrně zavlažovala a naplavovala na ně zem a organickou suť.¹⁹⁰ Aby se zabránilo erozi, vysazovali Nabatejci na terasách keře. Touto metodou posunuli Nabatejci hranice obdělávatelné půdy daleko do

s. 7 uvádí, že znalost těžby mědi zdědili Nabatejci pravděpodobně od Edómitů, ale tradice těžby mědi sahá v této oblasti až do Šalamounovy éry.

¹⁸⁸ GLUECK, Nelson. *Rivers in the Desert. A History of the Negev*, s. 218; HAMMOND, Philip C. *Desert Waterworks of the Ancient Nabataeans. Natural History*. Č. 76, 1967, s. 39 uvádějí, že Nabatejci provozovali dvoufázový systém zavlažování. V první fázi zachytávali dešťovou vodu a pomocí kanálů ji dopravovali do požadovaných oblastí. Druhou fází bylo přechovávání nadbytečné vody v cisternách, které byly hloubeny do země a byly opatřeny nepropustnou omítkou. V hornaté krajině používali jinou metodu. Spočívala ve zvětšování přirozených spádů ve skalních průvrách, které ústily do přehrazených nebo vyhloubených nádrží. Nabatejci je situovali do míst, kde bylo umožněno přirozené zakrytí nádrže, aby se tak zabránilo rychlému odpařování vody. Kde nebylo možno využít přírodní clony, vysazovali kolem nádrží stromy, které poskytovaly stín.

¹⁸⁹ HAMMOND, P. C. *Desert Waterworks of the Ancient Nabataeans*, s. 39.

¹⁹⁰ EVENARI, Michael, KOLLER, D. *Ancient Masters of the Desert. Scientific American*. Roč. 194, č. 4, 1956, s. 43.

pouště. Jejich metody zemědělství využívají Izraelci v Negevu úspěšně dodnes.

העברת המים לירושלים
מבנה המים אל ירושלים
מבנה המים אל ירושלים
מבנה המים אל ירושלים

5. CHARAKTER NABATEJSKÉHO NÁBOŽENSTVÍ

5. 1. Raná fáze nabatejského náboženství

5. 1. 1. Obecná charakteristika

Písemná dokumentace o náboženství v oblasti Nabatejského království začíná nabatejskými nápisy až z 1. stol. př. n. l., proto o náboženství Nabatejců v rané fázi nejvíce vypovídají archeologické nálezy (především v souvislosti s rituálními praktikami). Archeologické prameny však nestačí k rekonstrukci celého náboženského systému v raném období nabatejských dějin; složení nabatejského panteonu, přibližný charakter nabatejského náboženství, původ a funkce božstev – to vše je možné doplnit srovnáním s náboženskými systémy semitských národů Předního Východu.

Nabatejské náboženské představy a kult vycházely z původního pouštního náboženství nomádů a poté byly ovlivněny náboženstvím původních obyvatel obsazených území. Beduínské kmeny, jež se v 6. stol. př. n. l. usazovaly v Negevu, nebyly již nomády v pravém slova smyslu, nýbrž spíše polonomády, kteří se živili jak chovem drobného dobytka, tak obchodováním a částečně i pěstováním obilí.¹⁹¹ Náboženskými představami a praktikami odpovídali v této době charakteristice náboženství pouštních nomádů, které se ale vlivem kontaktu s náboženskými představami a kultem usdlého obyvatelstva značně modifikovalo. Obecně se má za to, že

¹⁹¹ EVENARI, M. Die Nabatäer im Negev, s. 162.

náboženství nomádských kmenů bylo polyteistické,¹⁹² tzn. že uctívali více božstev, přičemž dominantní úlohu hrála božstva kmenová či klanová. Charakterem šlo převážně o božstva astrální, vegetační a ochranná, jež měla společný význam pro všechny arabské kmeny žijící v poušti a polopoušti.¹⁹³ Četná božstva hvězd a planet sloužila jako ochrana při nočních cestách v poušti. Pozůstatkem arabského pouštního náboženství může být také to, že spíše než jmény byla božstva označována apelativy.¹⁹⁴ Jedná se o výraz funkce, vlastnosti nebo umístění, srozumitelně vymežující aspekt mnohostranného a

¹⁹² Objevují se i názory, že mezi Semity byl vždy skrytý monoteismus, např. viz TEIXIDOR, Javier. *The Pagan God. Popular Religion in the Greco-Roman Near-East*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977, s. 13 nebo že náboženství obyvatel pouště, vlastních nomádů, bylo a je monoteistické (viz MUSIL, Alois. *Arabien und die Araber in der Weltgeschichte*. Wien, 1916, s. 10. Někteří badatelé hovoří o náboženství polonomádů jako o „náboženském henoteismu“ (viz KNAUF, Ernst A. *Nomadischer Henotheismus? Bemerkungen zu altnordarabischem Stammesgöttern*. *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*. Dodatek 6, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1985, s. 124 – 132.). Snaží se tímto pojmem vysvětlit jev, kdy obyvatelé pouště po usídlení v agrární oblasti uctívají jednoho kmenového boha neomezeně, přičemž nepřestali uctívat i božstva jiná. Pojem henoteismus je v tomto případě chápán špatně, jako vývojový stupeň náboženství mezi polyteismem a monoteismem. Pojem henoteismus byl do religionistiky jako nový termín zaveden Friedrichem Maxem Müllerem v jeho přednášce *Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion, mit besonderer Rücksicht auf die Religionen des alten Indien*, Strassburg: Trübner, 1880. Tento pojem měl označovat fázi náboženského vývoje, ve kterém převládala víra v jediného, nejvyššího božstva. Po této fázi následoval stupeň vývoje k polyteismu, ve kterém stojí trvale jeden bůh nad ostatními. Poté se teprve vyvinul monoteismus. F. M. Müllera následoval Eduard von Hartmann (*Das religiöse Bewußtsein der Menschheit im Stufengang seiner Entwicklung*. Berlin: Duncker, 1882), který přijal ale dvojitou možnost dalšího vývoje - buď jako Müller dále k polyteismu nebo k „monismu“, ze kterého se zase může vytvořit primitivní monoteismus. V této formě - jako raná forma monoteismu - byl pojem henoteismus nejčastěji používán v následující době a děje se tak dodnes. Tyto názory jsou však ojedinělé a dnes již překonané. K soudobým reflexím pojmu „polyteismus“ viz např. GLADIGOW, Burkhard. *Polytheismus*. In CANCIK, Hubert (ed.). *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Sv. 4. Stuttgart: Kohlhammer, 1998, s. 321 – 330.

¹⁹³ HEICHELHEIM, F. M. *Geschichte Syriens und Palästinas...*, 204.

¹⁹⁴ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 92; STARCKY, J. Pétra et la Nabatène, s. 991.

nepojmenovatelného božstva.¹⁹⁵ Motiv skrytí skutečného jména božstva je znám v semitské oblasti od dob starého Egypta až po islám.¹⁹⁶ Důležitou roli hrála místní božstva, jež byla považována za manifestaci nejvyššího boha nebo boha ztotožňovaného s politicky nejvlivnější elitou.¹⁹⁷ Uctívání orientálních božstev se vztahovalo primárně k posvátným místům jako byly prameny, hory, stromy apod., u kterých lze nalézt nápisy zmiňující vzývaná božstva a svatyně, do nichž byly při obřadech umíst'ovány idoly božstev a kde byly přinášeny votivní dary. Arabské nomádské náboženství se vyznačovalo zvykem nezobrazovat božstva v jakékoli podobě nebo popř. jen schématicky, tzn. anikonicky.¹⁹⁸ Objekt, který zastupuje božstvo, je tedy převážně symbol prostředkující přítomnosti božstva.

Na základě svého výzkumu jsem došla k závěru, že určité prvky v náboženství Nabatejců odpovídají výše uvedeným rysům severoarabského pouštního náboženství. Přikláním se k většinovému názoru, že arabské náboženství bylo polyteistické. Nabatejský panteon nebyl zpočátku velký a utvářel se poměrně dlouho. Zahrnoval božstva převážně arabského původu, která se tradovala v rámci klanu nebo kmene. Božstva vstupovala do vzájemných vztahů nebo byla navzájem ztotožňována a mohla se lokálně či funkčně štěpit, přičemž mohla vznikat božstva „nová“.¹⁹⁹ Mezi nejstaršími nabatejskými božstvy převládají božstva astrálního charakteru, např. bohyně al-'Uzzá byla spojována s Jitřenkou, Dúšará byl považován za boha dne a slunce. Původní arabská božstva v nabatejském panteonu jsou většinou označována již zmíněnými

¹⁹⁵ TAYLOR, Jane. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*. London: I. B. Tauris, 2001, s. 121.

¹⁹⁶ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 89.

¹⁹⁷ HEALEY, J. F. *The Religion of The Nabataeans*, s. 80.

¹⁹⁸ WENNING, Robert. *The Betyls of Petra*. BASOR. Č. 324, Boston, 2001, s. 79.

¹⁹⁹ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 76.

apelativy (viz Kap. 5. 1. 2.). Svá božstva uctívali Nabatejci dle tradice na posvátných místech, především v pohoří obklopujícím jejich hlavní město Petru, které je doslova poseto kultickými místy různého typu (výklenky, obětními místy, oltáři, nádržemi na vodu atd.). Co se týká formy zobrazování božstev u Nabatejců, tradiční arabský náboženský anikonismus zůstává u nich zakořeněný až do pozdní doby nabatejské historie. Typem náboženského anikonismu, jenž se nachází u Nabatejců, je tzv. materiální anikonismus, spojovaný s centrální kultickou funkcí stél a bétylů.²⁰⁰ V případě nabatejského kultu je na bétylech zobrazován zcela abstraktní náznak lidského obličeje. Ikonografie nepřispívá tedy v této fázi nabatejského náboženství ničím k pochopení podstaty božstva.

Z tohoto krátkého výčtu vyplývá, že rané nabatejské náboženské představy a kult mají arabské pozadí a určité prvky odpovídají náboženství polonomádských kmenů severní Arábie. Pro názornější představu připojuji nyní pojednání o konkrétních nabatejských božstvech, jež se vztahují k této fázi nabatejského náboženství, a jejich formě uctívání.

5.1.2. Nabatejská božstva v rané fázi nabatejského náboženství

Dúšará (nabatejsky *dwšr'*, arabsky *dhú - Šará*²⁰¹, řecky *Dúsares*) byl hlavním bohem nabatejského panteonu. Jeho jméno je epitetem a znamená „Ten (nebo Pán) ze Šará.“ Šará bylo označení pásma hor

²⁰⁰ METTINGER, Tryggve N. D. *No graven image? Israelite aniconism in its ancient Near Eastern context*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1995, s. 68.

²⁰¹ HEALEY, J. F. *The Religion of The Nabataeans*, s. 88.

v okolí Petry.²⁰² Dá se z toho usuzovat, že Dúšará byl pravděpodobně původně jen menším lokálním bohem, horským božstvem nebo lokální verzí některého hlavního božstva. Nabatejci jej spojovali konkrétně s pohořím kolem Petry, které pro ně bylo „chráněnou oblastí“, kultickým místem.²⁰³ Dúšará byl v této oblasti pánem a měl zde svůj domov, jak dokládá např. nápis u cesty ve skalách kolem Petry (Příloha 7).²⁰⁴ Dúšarova úzká vazba na okolí Petry je doložena dalším jeho epitetem „bůh z Gaiy“, objevujícím se však v nápisech až v pozdější době, kdy je záměrně zdůrazňováno místo uctívání národního božstva.²⁰⁵ Gaia/Gai'a bylo starobylé jméno vesnice ležící u vstupu do Petry ve Vádí Músa, zřejmě od počátku kultické místo Dúšary.²⁰⁶ Původní povaha tohoto božstva však zůstává nejasná. Byl připodobňován k jiným božstvům a přebíral různé funkce, což souvisí s pozdějšími rozšiřujícími se asimilačními tendencemi. Do rané fáze

²⁰² HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 185; DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 49; ZAYADINE, Fawzi. *Die Götter der Nabatäer*. In LINDNER, M. *Petra und das Königreich der Nabatäer*, s. 115.

²⁰³ STARCKY, J. *Pétra et la Nabatène*, s. 986; GAWLIKOWSKI, Michel. *Les dieux des Nabatéens*, s. 2663n.; WELLHAUSEN, Julius. *Reste arabischen Heidentums*. Berlin: Reimer, 1897, s. 51.

²⁰⁴ *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 1088, 1436; TORREY, Charles C. Epigraphic notes. An Inscription from the „High Place“ of the Goddess Al-‘Uzzá, in Petra. *Journal of the American Oriental Society*. Č. 28, 1907, s. 349 – 354; A New Copy of the „High Place“ Inscription in Petra. *JAOS*. Č. 29, 1908, s. 197 – 200; DALMAN, G. *Neue Petra-Forschungen und der Heiligen Felsen von Jerusalem*, s. 96 – 98, č. 85. Jedná se o nabatejský nápis u výklenku, ve kterém stály 2 stély. V 1. řádce stojí: „Toto jsou dvě stély al-‘Uzzy a pána domu/chrámu...“ (*lh nsjbj 'l'z' wmr' bjt'...*). Termín *bjt'* se zde vztahuje na posvátnou skalní oblast kolem Petry, kde sídlil bůh Dúšará. Celé pohoří bylo „domem boha“, *bjt'lh*. Více k problému *bjt'* viz komentář k nápisu v HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 270 – 271.

²⁰⁵ SAVIGNAC, Rafaël, STARCKY, Jean. Une inscription nabatéenne provenant du Djôf. *RB*. Č. 44, 1957, s. 196 – 217 uvádějí nabatejský nápis z r. 43/44 n. l. nalezený v oáze Duma/Dumat al-Džandal, která spadala pod nabatejské království již kolem r. 60 př. n. l. a byla důležitým dopravním uzlem. Nápis má 5 řádků, v 2. a 3. řádce stojí: „...pro Dúšaru, boha z Gaiy, který je v Dumat...“ (*...ldwšr' 'lh gj'' dj b[đwm]t...*).

²⁰⁶ HEALEY, J. F. *Nabatean Religion*, s. 6389; HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 88n; TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 124.

nabatejského náboženství spadá specifický význam Dúšary, kdy je v nápisech zmiňován jako „ten, jenž odděluje noc ode dne“,²⁰⁷ což potvrzuje jeho astrální charakter. Proto byl Dúšará ztotožňován s Venuší (která v jižní Arábii byla mužského rodu) nebo Merkurem, kteří byly v Arábii spojovány se začátkem a koncem noci.²⁰⁸ Dúšará byl také považován za boha Slunce²⁰⁹ nebo dokonce i Měsíce.²¹⁰ V další fázi vývoje se Dúšará stává dynastickým bohem a v různých oblastech království se spojuje s lokálními božstvy (viz Kap. 5. 2.).

Rudá, od 5. stol. př. n. l. doložené hlavní božstvo Safatejců a Thamúdejců, byl u Nabatejců v rané fázi ztotožňován s Dúšarou, ale i s jinými mužskými božstvy.²¹¹ Jeho epitet znamená „laskavý, milostivý“ a byl uctíván jako bůh počasí a války. Později byl ztotožňován s řeckým bohem Aréem. V nabatejském prostředí je nejčastěji uctíván spolu s bohyní Allát nebo al-'Uzzou a stejně jako Dúšará vystupuje jako jejich partner.

Šaj al-Kaum byl jediným doopravdy nomádkým bohem v nabatejském panteonu. Jeho epitet znamená „ten, jenž doprovází svůj lid“ a Šaj al-Kaum byl tedy považován za ochránce klanu, cestujících na poušti a vojáků, ochránce karavan a dohlížitelem nad jejich blahem.²¹² Zůstal přísně asketickým božstvem, nikdy se zcela

²⁰⁷ HEALEY, J. F. Nabatean Religion, s. 6389; TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 124.

²⁰⁸ HEALEY, J. F. Nabatean Religion, s. 6389; TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 124.

²⁰⁹ STRABÓN, *Geographika*, 16, 4, 26: „... uctívali slunce, přičemž zřizovali na střechách domů oltáře, na něž přinášeli za dne tekuté obětiny a zápalné oběti.“ (... ἡλιον τιμῶσιν ἐπὶ τοῦ δῶματος ἰδρυσάμενοι βωμόν, σπέσδοντες ἐν αὐτῷ καθ' ἡμέραν καὶ λιβανωτίζοντες).

²¹⁰ ROCHE, Marie-Jeanne. Le culte lunaire à Pétra. *Transeuphratène*. Č. 10, 1995, s. 57 – 64.

²¹¹ STARCKY, J. Pétra et la Nabatène, s. 991.

²¹² TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 126; ZAYADINE, F. Die Götter der Nabatäer, s. 114; HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 145.

nepřizpůsobil uslednému způsobu života. V nápisech je zmiňován pod epitetem „ten, jenž nepije víno“²¹³, což stojí v přímém protikladu k pozdějšímu helénistickému pojetí Dúšary jako vegetačního boha Dionýsa, milovníka vína. Další vymezení vůči Dúšarovi (jakožto slunečnímu božstvu) bylo uctívání Šaj al-Kauma jako boha noci, jenž ochraňuje duše spících, doprovází je při jejich toulkách nebeskými sférami a karavanám ukazuje pomocí hvězd cestu pouští.²¹⁴ Ačkoli se jedná o charakterově zcela odlišná božstva, obě měla v nabatejské říši své místo a vyznavače. Dokazuje to rozdílnost životního stylu obyvatel tohoto státního útvaru, ale je na místě podotknout, že stejná tradice (zdrženlivosti i obliby v pití vína) pokračuje i v pozdější islámské oblasti.²¹⁵ Šaj al-Kaum je zmiňován jen zřídka v nabatejských nápisech, a to v severní části nabatejské říše. Není zmiňován v nápisech z Petry, do jejíhož luxusního stylu života jeho kult zřejmě nezapadl.

Allát, al-'Uzzá, Manát byla hlavní ženská božstva uctívána Nabatejci. Všechny tyto tři bohyně jsou arabského původu.²¹⁶ Nebyly Nabatejci nikdy uctívány dohromady, každá měla svůj kult v jiné části království. V Petře byla uctívána výhradně al-'Uzzá, na severu v Hauránu Allát a na jihu v Hegře Manát. Je možné, že bohyně Allát

²¹³ *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 156n., č. 3973; *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 285, 815; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 303 – 305, č. 140 B; LITTMANN, E. *Semitic Inscriptions...*, s. 70 – 75, č. 6; HILLERS, D. R., CUSSINI E. *Palmyrene Aramaic Texts*, s. 75, PAT 0319/C3973 uvádějí nápis z Palmyry, který byl součástí oltáře a obsahoval celkem 11 řádků. Ve 4. a 5. řádku stojí: „...pro Šaj al-Kauma, dobrého a odměňujícího boha, jenž nepije víno...“ (...lšj' 'lqwm 'lh' ṭb' wškr' dj l' št' ḥmr...).

²¹⁴ LEVY, U. *Die Nabatäer. Versunkene Kultur am Rande des Heiligen Landes*, s. 73.

²¹⁵ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 84.

²¹⁶ V předislámské době je doloženo uctívání těchto tří bohyň v Mekce. Byly považovány za „dcery Alláhovy“. Tento výraz „dcery Alláhovy“, který Korán odmítá, není snadné vyložit, pravděpodobně pochází z astrálního kultu; více viz WELLHAUSEN, J. *Reste arabischen Heidentums*, s. 24.

a al-‘Uzzá splývaly dohromady a al-‘Uzzá byla pro Nabatejce jen epitetem Allát.²¹⁷ Obě tyto bohyně byly uctívány spolu s hlavním bohem Dúšarou, tedy jako nebeské bohyně. Vlivem pozdějších asimilačních tendencí získávaly vlastnosti a atributy ženských božstev Sýrie, Řecka a Egypta. Kult bohyně Manát získává na významu až s rozšířením nabatejského území do oblasti Hidžázu v době Nabatejského království (viz Kap. 5. 2. 2.). Allát byla uctívána Nabatejci od rané fáze jejich náboženství, ale programově byl její kult posilován až za vlády posledního nabatejského krále Rabila II. a svou oblibu si udržuje i v době římské nadvlády. Do rané fáze nabatejského náboženství spadá především uctívání bohyně al-‘Uzzá (nabatejsky 'l'z'/'l'zj, arabsky al-‘Uzzá, „Nejmocnější“). Její kult v Arábii je velmi starý (od 9. stol. př. n. l.) a do oblasti Nabatejského království se rozšířil v 1. stol. př. n. l.²¹⁸ Uctívání této bohyně je doloženo především v Petře, ale částečně i ve Vádí Ram/Iram, na Sinaji a v Bostře. Byla bohyní plodnosti, lásky a vegetace, ale také měla více agresivní aspekty. Byl jí vlastní i astrální charakter, což dokazují její identifikace s Jitřenkou nebo Venuší,²¹⁹ a často byla uctívána spolu s Dúšarou²²⁰ jako jeho manželka (Příloha 7). V pozdějším období nabatejského náboženství získává aspekty Atargatis, Afrodity a také egyptské Isis.

Alkutbá nebo *Kutbá* (arabsky *al-Kutbá*, odvozeno od *ktb* – psát) byl písařem bohů a patron psaní, moudrosti, věštění a obchodu. Vlastnil atributy assyrsko-babylonského boha písma Nebo/Nabu, jenž

²¹⁷ HEALEY, J. F. Nabatean Religion, s. 6389; HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 114; STARCKY, J. Pétra et la Nabatène, s. 1003.

²¹⁸ ZAYADINE, F. Die Götter der Nabatäer, s. 120.

²¹⁹ WELLHAUSEN, J. *Reste arabischen Heidentums*, s. 24.

²²⁰ Např. ve výše zmiňovaném nápisu z Petry (pozn. 203) umístěném ve skalách při cestě ke svatyni al-Hubta, u výklenku, ve kterém stály 2 stély. V 1. řádku stojí: „Toto jsou obě stély al-‘Uzzy a pána domu/chrámu...“ (*'lh nsjbj 'l'z' wmr' bjt'...*). Pánem domu/chrámu je zde míněn Dúšara, přestože není uvedeno jeho jméno.

byl i astrálním bohem, nebo egyptského Thota.²²¹ V centrální Arábii byl jeho kult rozšířen pravděpodobně babylonským králem Nabonidem během jeho desetiletého azylu v oáze Tajmá a v jiných oázách. Odtud se Alkutbá dostal do nabatejského pantheonu. Pozdější asimilace jej obdařila rolí posla bohů, vykladače božské vůle, průvodce cestujících, ochránce pastevců a průvodce duší mrtvých do podsvětí.²²² Některými badateli bývá považován za ženské božstvo.²²³ Vyplývá to z chybné interpretace jeho jména, které je někdy uváděno s alef na konci, což bylo v syrských textech chápáno jako feminimum. První nabatejský nápis zmiňující božstvo Alkutbá je z 1. pol. 1. stol. př. n. l.²²⁴, ale jeho kult přetrvával v nabatejském státě až do jeho zániku. Zobrazován byl někdy po boku bohyně al-'Uzzá (viz Kap. 5. 3. 2). Jeho astrální charakter jej předurčil ke ztotožňování s hlavním nabatejským božstvem Dúšarou,²²⁵ což by mohl dokazovat i jejich společný epitet odkazující na místo uctívání v Gaia - „Alkutbá, který je v Gaia“.²²⁶

Je

²²¹ ZAYADINE, F. Die Götter der Nabatäer, s. 117; HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 123.

²²² TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 126.

²²³ K názoru, že se jednalo o ženské božstvo, se přiklání např. HEALEY, J. F. *The Religion of The Nabataeans*, s. 120 – 124; HEALEY, J. F. *Nabatean Religion*, s. 6389; STRUGNELL, John. The Nabataean Goddess 'al Kutba' and her Sanctuaries. *BASOR*. Č. 156, 1959, s. 29 – 36. Naproti tomu MILIK, J. T., TEIXIDOR, J. Next Evidence on the North-Arabian Deity Aktab-Kutba. *BASOR*. Č. 103, 1961, s. 22 – 25 a STARCKY, J. Pétra et la Nabatène, s. 993 jej považují za mužské božstvo.

²²⁴ Např. CLERMONT-GANNEAU, Charles. Les Nabatéens en Égypte. *Revue archéologique de l'Ouest*. Č. 8, 1924, s. 229 – 257; LITTMANN, Enno, MEREDITH, David. Nabataean Inscriptions from Egypt. *BASOR*. Č. 16, 1954, s. 227 – 230; STRUGNELL, J. The Nabataean Goddess 'al Kutba' and her Sanctuaries. *BASOR*. Č. 156, 1959, s. 31 – 35; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 307; B: s. 100 uvádějí nápis pocházející z Tall aš-Šugáfija v nilské deltě, který byl napsán na vápenci a obsahoval 8 řádků. Ve 2. řádku stojí: „...[---] pro Alkutbu, [boha]...“ (...[---] b? w l'ktb' 'lh'...).

²²⁵ STARCKY, J. Pétra et la Nabatène, s. 993 – 996.

²²⁶ SAVIGNAC, Raphaël. Le sanctuaire d'Allat à Iram (suite). *RB*. Č. 43, (část 3), 1934, s. 587; STRUGNELL, J. The Nabataean Goddess 'al Kutba' and her Sanctuaries. *BASOR*. Č. 156, 1959, s. 29nn: 'lktb' dj bgj'.

Kós byl původně národním bohem v Edómské říši, kde byl uctíván již od 8. stol. př. n. l.²²⁷ Jeho epitetet znamená „oblouk“. V Nabatejském království je jeho kult spojován s kultem Dúšary a je doložen hlavně v at-Tannúr.²²⁸ Kós byl připodobňován k syrskému bohu Hadad/Ba'al, bohu bouře a deště, který měl moc jak ničit, tak zajišťovat úrodu. Proto jsou bohové počasí také bohy plodnosti, vegetace a války, a tím i ideálními dynastickými božstvy (viz Kap. 5. 2. 2).²²⁹

K přesnějšímu formování struktury panteonu u Nabatejců dochází až pod patronací krále. Stále se však v nabatejském panteonu nesetkáme s pevným uspořádáním bohů, protože v různých regionech rozsáhlé nabatejské říše existovaly rozmanité pantheony, odvíjející se také z různorodé směsice obyvatelstva zahrnutého pod společnou nabatejskou říši. Vlivem helenizujících tendencí do něho přibudou i cizí božstva, nejčastěji ve spojení s původními nabatejskými božstvy (viz Kap. 5. 2.).

5.1.3. Náboženské praktiky v rané fázi nabatejského náboženství

Nejstarší nabatejské náboženské praktiky souvisejí především s kultickými výklenky a přírodními svatyněmi. Nabatejská božstva byla v rané fázi nabatejského náboženství uctívána formou „stojících kamenů“. Nabatejci tak následovali starou semitskou tradici, jež se vyznačovala odmítáním figurálního znázorňování božstev, tzv.

²²⁷ ZAYADINE, F. *Die Götter der Nabatäer*, s. 118.

²²⁸ ZAYADINE, F. *Die Götter der Nabatäer*, s. 118; HEALEY, J. F. *The religion of the Nabataeans*, s. 126.

²²⁹ TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 133.

náboženským anikonismem.²³⁰ U Nabatejců se nejednalo o typ „programového“ anikonismu,²³¹ jak tomu bylo např. u Izraelitů. Pod řecko-římským vlivem Nabatejci připustili antropomorfní znázornění božstev, ačkoli nadále upřednostňovali anikonické uctívání.²³² V nabatejské oblasti jsou stojící kameny označovány někdy jako stély, ale více se používá termín bétyly, jenž není úplně terminologicky správný, ale ujal se v moderním výzkumu.²³³ V nabatejských nápisech se objevují dva termíny pro bétyly: *nsjb* a *mšb*, přičemž první termín je překládán v odborné literatuře převážně jako stéla.²³⁴ Oba termíny jsou spojeny se semitským kořenem *ysb* a

²³⁰ METTINGER, T. N. D. *No graven image? Israelite aniconism in its ancient Near Eastern context*, s. 18 – 20.

²³¹ METTINGER rozlišuje mezi „programovými (předepsanými) tradicemi“ v zobrazování božstev a „de facto tradicemi“ (s. 18 - 20). Programový anikonismus je typický pro Izrael (s. 135 – 97) a uctívání Amona v době Nové říše v Egyptě, de facto anikonismus je doložen v Mezopotámii, Egyptě (s. 39-56) a také u Nabatejců (s. 57-68). Rozdíl mezi nimi je v tom, že u programového anikonismu jde o striktní odmítání obrazů, které vede až k ikonoklasmu, kdežto de facto anikonismus se vyznačuje pouze absencí obrazů a jistou lhostejností k nim. Mettinger poskytl podrobnou komparativní analýzu, ale přehání důležitost zobrazování božstev pro anikonismus starého Izraele.

²³² Viz PATRICH, Joseph. *The Formation of Nabatean Art. Prohibition of a Graven Image among the Nabataeans*. Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University; Leiden: Brill, 1990.

²³³ O významu a použití termínu bétyl pojednává podrobně WENNING, R. *The Betyls of Petra*. *BASOR*. Č. 324, 2001, s. 79 – 95. Uvádí, že termín „baityl/baetyl/bétyl“ je odvozen z řec. βαϊτύλια. Filo z Byblu ve 2. stol. n. l. vysvětluje, že βαϊτύλια vzniklo, když se bohu Uranovi podařilo stvořit λίθοι ἐμψυχοι (živé kameny), jež spadly z nebes a získaly magickou sílu. Popsané jevy připomínají kulaté, červené nebo černé meteority, které byly speciálně uctívány jako posvátné kameny na římském Východě. Řecké slovo *baitylia* je spojováno se semitským „beth-el (*bjt* 'l)“, což znamená „obydlí, příbytek/dům/chrám boha/Ela“ a odkazuje snad ke svatyním pod širým nebem. Tato tradice se nalézá i v Gn 28, 10-22. Nabatejské bétyly nesouvisí s tímto Filovým popisem. Spíše než kulaté, černé kameny, jsou to homole nebo tvarované kameny vytyčené v reliéfu. Ale vzhledem k tomu, že oba typy jsou anikonickými posvátnými kameny, je v moderním výzkumu termín „bétyl“ spojován s těmito dvěma typy pomníků. Podle Wenninga je nutno rozlišovat mezi „baetyly“, což označuje meteority a řeckou představu o posvátných kamenech včetně omfalů, a „bétyly“, jako označení typů stéla a semitské tradice stojících kamenů.

²³⁴ Např. MILIK, Józse T. *Nouvelles inscriptions nabatéennes*. *Syria*. Č. 35, 1958, s. 246 – 248, č. 7; *Quatre inscriptions nabatéennes. Une visite à Pétra*. *Le Monde de la*

popisují stojící (vztyčený) kámen.²³⁵ Typy a tvary bétylů nevykazují žádný rozdíl mezi těmito dvěma termíny.²³⁶ Hlavní myšlenka, která za tímto zobrazování božstev stojí, je symbolizovat existenci božstva a očekávání přítomnosti a usídlení božstva v opracovaném kameni. Existuje několik typů bétylů nacházejících se v nabatejské oblasti (Příloha 8): hladké obdélníkové bloky, někdy se zakulaceným vrškem, bétily s hvězdicovými očima²³⁷ a stély (vymodelované do kulata) s naznačenými obličejovými rysy. Podle umístění mohly být samostatně stojící (přenosné) nebo vytesané do skály a vystupující v reliéfu.²³⁸ Nejrozšířenějším typem byly obdélníkové bétily, nejčastěji umístěné ve vytesaných výklencích, stojící na základně nebo bez ní, někdy posazeny na podstavci či trůnu. Bétily se nacházejí ve skupinách po dvou, třech, čtyřech, šesti a deseti v různých kombinacích. Mohou být stejné velikosti nebo různých velikostí a v rozdílném uspořádání. Každá skupina bétylů musí být interpretována ve svém vlastním kontextu. Výklenky se dvěma bétily

Bible. Č. 14, 1980, s. 12 – 15, č. 4; DIJKSTRA, K. *Life and Loyalty...*, s. 62n. uvádějí nápis z Petry, který byl umístěn vedle kultického výklenku s obdélníkovým bétylem. V 1. řádku stojí: „Toto je bétyl“ (*dnh mšb*). Na rozdíl od již zmiňovaného nápisu (pozn. 204), který pochází z Petry a byl umístěn vedle výklenku se dvěma stélami a v 1. řádku stojí: „Toto jsou dvě stély al-‘Uzzy a Pána domu/chrámu“ (*‘lh nsjbj ‘l’z’ wmr’ bjt*).

²³⁵ JEAN, Charles F., HOFTIJZER, Jacob. *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest*. Leiden: Brill, 1965, s. 184.

²³⁶ WENNING, R. The Betyls of Petra. *BASOR*. Č. 324, 2001, s. 80.

²³⁷ Hvězdicové oči mohly poukazovat na astrální charakter daného božstva (al-‘Uzzy či Alkutby). K tomuto typu tzv. „Augenbetyle“ více MERKLEIN, Helmut., WENNING, Robert. Ein neuentdeckter Augenbetyl in der hrēmīye-Schlucht nebst einer Übersicht über die bekannten nabatäischen Augenbetyle. In HÜBNER, Ulrich et al. (ed.). *Nach Petra und ins Königreich der Nabatäer. Notizen von Reisegefährten. Für Manfred Lindner zum 80. Geburtstag*. Bonner Biblische Beiträge, Sv. 118. Bodenheim: Philo, 1998, s. 71 – 91.

²³⁸ Podrobně zpracovává typologii bétylů STARCKY, J. Pétra et la Nabatène, s. 1009; PATRICH, J. *The Formation of Nabatean Art. Prohibition of a Graven Image among the Nabataeans*, s. 75 – 79; DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 70-74.

jsou nejčastěji zasvěceny Dúšarovi²³⁹ a bohyni al-'Uzzá, nejvíce uctívaným božstvům v centru nabatejského státu (viz Příloha 7). Rozdílné velikosti bétýlů mohou být vysvětleny tak, že větší představoval hlavní božstvo a menší ochranné božstvo. Nebo se může jednat o vyjádření příbuzenského poměru - al-'Uzzá jako matka Dúšary je znázorněna větším bétylem, Dúšará menším.²⁴⁰ Ke staré arabské nomádké tradici odkazují přenosné bétely či stély. Byly přinášeny ze stanů a domů jako ochranná božstva rodiny a příležitostně usazovány do kultických výklenků nebo přírodních svatyň. Přinášení bétýlů a jejich usazování do posvátného prostoru bylo typem soukromého či klanového uctívání božstva.

Nabatejci dále uctívali speciální typ stojícího kamenu, jež označovali jako *nefeš*.²⁴¹ Semitský kořen „*npš*“ znamená „život, duše, osoba“.²⁴² Nefeš symbolizoval mrtvého člověka a byl používán v tomto smyslu jako pomník, tedy vzpomínkové místo na zesnulého. Nabatejský nefeš je vytvarován jako obeliskový sloup nebo špičatý kužel, často s naznačenou korunou nebo věncem na vrcholu. Nefeš bývá umístěn na základnu, kde je vyryto jméno mrtvého, někdy je jen hrubě vytesán nebo vyryt do čelní stěny skály. Pomníky byly umísťovány i k hrobkám nebo dovnitř hrobek, některé byly vyryté blízko votivních výklenků (pouze několik jich je i uvnitř výklenku) (Příloha 9).²⁴³ Nefeše nejsou spojeny výslovně s hrobkami, ale nacházejí se podél cest do města nebo jinde na nápadných skalních

das
Kalle
Wenning
skr. 8

²³⁹ Byzantský lexikon SUDA, ADLER, Ada (ed.). *Lexicographi Graeci: recogniti at apparatus critico instructi*. Sv. 1 *Suidae lexicon*, část 2: © 302. Leipzig: Teubner, 1931) popisuje znázornění Dúšary ve formě neopracovaného čtvercového černého kamene, který spočívá na zlatém podstavci.

²⁴⁰ WENNING, R. The Betyls of Petra. *BASOR*. Č. 324, s. 87.

²⁴¹ DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 77 – 78 nazývá tento typ stojícího kamene *Spitzpfeiler*.

²⁴² WENNING, R. The Betyls of Petra. *BASOR*. Č. 324, s. 87.

²⁴³ DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 42n.

stěnách (např. v soutěsce Siq, blízko chrámu al-Chazne).²⁴⁴ Častou variantou je více kamenných pomníků uskupených dohromady, možná aby vzbudily pozornost. Samostatně stojící nefеше jsou vzácné.²⁴⁵ V pozdním období nabatejských dějin se nefеше již nevyskytují v této původní podobě, ale ve formě pamětní desky s nápisem (viz Kap. 5. 3. 3.).

Výklenky vytesané do skal představovaly pro Nabatejce v rané fázi nabatejského náboženství soukromý kultický prostor.²⁴⁶ Tento prostor sestával z pravoúhlého či klenutého výklenku, orámovaného reliéfem napodobujícím sloupy či pilíře. Malé otvory vedle výklenků sloužily pravděpodobně pro votivní dárky nebo zde mohly být přichyceny opony. Některé výklenky mají otvory v podlaze, kam se pravděpodobně umísťovaly přenosné bétely. Malý otvor vedle bétely mohl sloužit pro umístění kadidla a vonných esencí. Místo před a pod výklenkem bylo určeno pro lavice, piedestaly, schody, podstavce.²⁴⁷ Výklenky se nacházejí nejčastěji podél cest k přírodním svatyním, které byly budovány na vrcholcích hor, ale i na vzdálenějších a soukromějších místech. Nejčastěji jsou instalovány ve viditelné výšce, obrácené směrem k návštěvníkovi. Velký počet výklenků (přibližně 80) v jedné lokalitě se nalézá v soutěsce Siq, která je přístupovou cestou do Petry a sloužila též jako *via sacra*.²⁴⁸ Dalšími významnými místy, kde se často nalézají votivní výklenky, byla místa, kde se vyskytovala voda nebo kde hrozil sesuv kamení.²⁴⁹

²⁴⁴ DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 221 – 225.

²⁴⁵ WENNING, R. The Betyls of Petra. *BASOR*. Č. 324, s. 87.

²⁴⁶ Podrobně popisuje WENNING, R. The Betyls of Petra. *BASOR*. Č. 324, s. 88.

²⁴⁷ DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 85 – 86.

²⁴⁸ WENNING, R. The Betyls of Petra. *BASOR*. Č. 324, s. 91.

²⁴⁹ Op. cit.

Zvláštním typem je tzv. prázdný výklenek.²⁵⁰ Prázdnota výklenku je vykládána několika způsoby. Buď že do výklenku byly umístovány přenosné bétely jen při zvláštních příležitostech nebo zužující se výklenek vypadá sám jako bétyl. Jedná se pak tedy o způsob negativního prostoru, jenž stojí v protikladu k bétylům vystupujícím z reliéfu. Všechny detaily betylů, výklenků, rámování a instalací ukazují, že nabatejský votivní výklenek je komplexem náboženských symbolů.

Podobný náboženský akt jako u výklenku, ale již za přítomnosti kněze a pro větší shromáždění lidí, probíhal zřejmě v *přírodních svatyních*. Tyto otevřené svatyně představují starou semitskou tradici a byly zřejmě ještě pozůstatkem nomádského způsobu života zdejších obyvatel. Nacházely se na četných místech podél sezonních cest nomádských kmenů a mohly být využívány různými skupinami vyznavačů nebo byly umístovány na vrcholky skal (např. v Petře, viz Příloha 10). Přírodní svatyně sloužily především jako obětiště.²⁵¹ Celý náboženský obřad začínal poutí, v případě Petry stoupáním po vytesaných schodištích vysoko na vrcholky skal. Následovalo usazení bétylu na podstavec, který stál vedle oltáře nebo sloužil zároveň jako oltář. Centrální kultické dění se soustředilo pravděpodobně na obětování zvířete, přičemž krví obětiny byl poléván bétyl stojící na oltáři nebo vedle něj. Porážení obětních zvířat a obětování krve bylo zřejmě původně jediným sakrálním aktem při nabatejských obřadech, doplněných připravováním a konáním obětní hostiny.²⁵² Obětování byli převážně velbloudi, ovce a kozy. Kromě zápalných obětí a úliteb, které jsou doloženy v pramenech, se přinášely zřejmě i další votivní

²⁵⁰ DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 46.

²⁵¹ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 48; LINDNER, M. *Die Geschichte der Nabatäer*, s. 48.

²⁵² DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 57.

||
o zvláštních příležitostech
N
H 2 praxe
o yellevak
→ s. 9.

dary. Nelze vyloučit, že součástí bohoslužby bylo také obcházení kultického kamene, jak tomu bylo např. v arabském kultu (tzv. *tawáf*).²⁵³ Dále zde byla nádrž na vodu, místa k sezení pro účastníky obětní hostiny, místo pro úpravu jídla. Před oltářem bylo do skály vytesáno jakési „nádvoří“, jež sloužilo pro přípravu obětí nebo jako pódium pro kněze. U podstavce se zpravidla nacházela kruhovitá nádoba s odtokovou stružkou, zachycující patrně krev obětovaného zvířete nebo sloužící k úlitbám (Příloha 10).²⁵⁴ V Petře je známo na 20 takových přírodních svatyní, většinou malých a soukromých, pravděpodobně pro soukromé užívání rodiny či klanu. Nejznámější svatyně tohoto druhu se nachází v Petře na vrcholku Džebel Tannúr a byla původně Edómskou svatyní zasvěcenou Edómskému božstvu Kós a bohyni Atargatis. Tato svatyně byla užívána až do konce 3. nebo pol. 4. stol. n. l.²⁵⁵

Nejdůležitějším kultickým předmětem výklenků a otevřených svatyní byl podstavec, *mótab*, na nějž se při bohoslužbě umísťoval bétyl. Mótab (*mwtb*) je nabatejský výraz pro „sedadlo/trůn“ boha.²⁵⁶ Slovo *mótab* pochází z aramejského kořene *mjtb/mwtb* a je spojeno se semitským kořenem *jtb*, *wtb*, což znamená „sedět“.²⁵⁷ Mótab může být připisován božstvu jako symbol postavení. Mnoho nabatejských bétylů „sedí“ na určitém druhu takového podstavce.²⁵⁸ Mótab je zmíněn ve dvou nabatejských nápisech, jeden pochází z Hegry a druhý z Petry. V nápisech je psáno: „Dúšará a jeho svatý mótab a

²⁵³ WELLHAUSEN, J. *Reste arabischen Heidentums*, s. 110; srov. HEALEY, J. F. *The Religion of The Nabataeans*, s. 163.

²⁵⁴ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 48.

²⁵⁵ TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 145.

²⁵⁶ WENNING, R. *The Betyls of Petra*. *BASOR*. Č. 324, s. 88.

²⁵⁷ Op. cit.

²⁵⁸ STARCKY, J. *Pétra et la Nabatène*, s. 1010; HEALEY, John F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*. Oxford: Oxford University Press, 1993, s. 34, 156 – 158; PATRICH, J. *The Formation of Nabatean Art. Prohibition of a Graven Image among the Nabataeans*, s. 58 – 59.

všichni bohové....“ (Příloha 11).²⁵⁹ V souvislosti s umístěním těchto nápisů v hrobkách lze usuzovat, že Dúšará a jeho mótab a všichni lokální bohové se tedy stali ochránci hrobek a legálních nařízení týkajících se hrobů.²⁶⁰ Nejčastěji je mótab interpretován jako součást božského zobrazení Dúšary, jako jeho atribut nebo jako součást jeho uctívání. Z úzké spojitosti mótabu s bétylem lze usuzovat, že „trůn“ také reprezentuje příbytek a přítomnost božstva.²⁶¹ Kultické podstavce byly i součástí přírodních svatyní a později se přesunuly do kamenných chrámů (Kasr al-Bint Fir‘aun, ad-Dejr aj.). V chrámech byly považovány za kultické obrazy a mohly být druhem posvátného místa (*himá*).²⁶² Široký pravoúhlý podstavec je mnohem větší než bétyl a může se na něj vstoupit po schodech, aby se u bétylu mohly provést rituální úkony. Jiná instalace mohla bétyl zakrýt oponou a její odkrytí zprostředkovalo epifanii božstva. Podstavec je většinou nainstalován samostatně stojící, takže mohl být obcházen kněžstvem

²⁵⁹ Viz nápis z hrobky at-Turkmánija v Petře zveřejněný v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 307 – 311, č. 350; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 241 – 244, č. 94; MILIK, Józef T. *Notes d'épigraphie et de topographie Palestiniennes*. RB. Č. 66, 1959, s. 555 – 560; HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 238 – 242; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 319; B: s. 106. Obsahuje 5 řádků a pochází z 1. stol. n. l. Ve 4. řádku stojí: „...Dúšarovi a jeho trůnu a všem božstvům...“ (...*dwšr' wmwth w'lhj'klhm...*). Nabatejský nápis z hrobky v Hegře publikovaný v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 224 – 226, č. 198; *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 2015; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 220 – 224; č. 80; JAUSSEN, A., SAVIGNAC, R. *Mission Archéologique en Arabie...*, s. 169 – 172, č. 16; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 26 – 28; HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 154 – 162, H 16 obsahuje 12 řádků a pochází z r. 1 př. n. l./1 n. l. Ve 3. a 4. řádku stojí: „...budou prokleti (bohem) Dúšarou a jeho trůnem a (bohyní) Allát z Ammanu/Amnadu(?) a (bohyní) Manát a Qaiša...“ (...*'mh wjl'n dwšr' wmwth w'lt mn 'mnd(?) wmnwrv wqjšh...*).

²⁶⁰ WENNING, R. The Betyls of Petra, *BASOR*. Č. 324, s. 88.

²⁶¹ WENNING, R. The Betyls of Petra, *BASOR*. Č. 324, s. 89.

²⁶² WENNING, R. The Betyls of Petra, *BASOR*. Č. 324, s. 90.

nebo věřícími. Mótab je jediným typickým objektem spojovaným s uctíváním bétylů.²⁶³

Součástí kultického uctívání nabatejských božstev nejen v rané fázi nabatejského náboženství byly *procesní a poutní cesty*. Procesí byla prováděna mezi svatyněmi a kultickými místy. Nejlépe je lze doložit v hlavním městě Nabatejské říše, v Petře. Hned první identifikovatelnou via sacra je hlavní přístupová cesta do Petry vedoucí soutěskou Siq (Příloha 12). Posvátný charakter této cesty dokazuje na 80 kultických výklenků s bétyly znázorňujícími uctívaná božstva a s nápisy, z nichž některé pocházejí až z pozdního nabatejského období a dokazují pokračující význam této cesty (až do 3. stol. n. l. byla navštěvována ctiteli hlavního nabatejského božstva Dúšary).²⁶⁴ Také cesta k chrámu Kasr al-Bint Fir'aun vinoucí se celým městem, mohla sloužit jako procesní cesta. Mimoto byla i hlavní dopravní tepnou a plnila tedy jak sakrální, tak sekulární funkci.²⁶⁵ Jiné procesní cesty spojují jednotlivé přírodní svatyně na vrcholcích hor a byly tvořeny dlouhými schodišti vytesanými do skal. O kultickém jednání (např. odříkávání posvátných textů či zpěvu) se nedochovaly žádné zprávy. Poutní cesty se týkaly především obyvatelstva nabatejské říše, jež nežilo usedlým způsobem života, přičemž jako cíl poutě mohla sloužit jakákoli svatyně. Součástí poutní cesty bylo přinášení votivních darů.

Nabatejský kult se v následujících fázích nabatejských dějin značně proměnil a rozšířil. Budou v něm stále více patrné helénistické prvky a vlivy, přestože původní forma uctívání nabatejských božstev přetrvává až do konce politické samostatnosti nabatejského státu a možná i déle.

²⁶³ Op. cit.

²⁶⁴ WENNING, R. *Die Nabatäer - Denkmäler und Geschichte...*, s. 209.

²⁶⁵ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 45.

5.2. Klasická fáze nabatejského náboženství

5.2.1. Obecná charakteristika

Za klasickou fází nabatejského náboženství považují náboženské představy a kult v období existence Nabatejského království, tzn. od 1. stol. př. n. l. do poč. 2. stol. n. l. Tato fáze nabatejského náboženství je také nejlépe zdokumentována v pramenném materiálu. Od 1. stol. př. n. l. máme k dispozici sbírku nabatejských nápisů, převážně z centra nabatejské říše – z Petry. V době Nabatejského království dochází k ekonomickému vzrůstu, jenž měl za následek enormní stavební činnost. Především v Petře vznikají velkolepé architektonické projekty, převážně náboženského charakteru (hrobky, chrámy). Proto se při studiu náboženství z této doby můžeme opřít také o archeologický materiál. Dále jsou nabatejskými králi raženy mince zmiňující nabatejská božstva ve spojitosti s královským dvorem. Všechny zmíněné prameny pak mohou být doplněny sekundárními prameny, převážně řeckými texty antických historiků (Strabón, Plinius).

Za dobu existence svého státu si Nabatejci uchovali polyteistický charakter náboženství s tím, že hlavní nabatejské božstvo Dúšará vystupuje nad ostatní božstva a získává exkluzivní postavení. Je to zapříčiněno tím, že se stává dynastickým bohem, bohem králů a královského dvora. V uctívání Dúšary a jeho ženského protějšku je nejpatrnější vliv helénistických asimilačních tendencí. Získávají vlastnosti a atributy syrských, řeckých a egyptských božstev a jsou s nimi ztotožňováni. Al-'Uzzá zůstává hlavní bohyní uctívanou v Petře a získává nové náboženské funkce a nový způsob uctívání. Z nabatejských bohů je v tomto období nejvíce oblíbená Allát, jejíž kult byl rozšířen především v severní části Nabatejského království,

fradýtká
periodizace
ner
v kap. 6

v oblasti Hauránu. Vzrůst její oblíbenosti mohl být zapříčiněn i tím, že severní oblast s Bostrou coby hlavním centrem získává pozvolna na prosperitě, jež vyvrcholí ve 2. stol. n. l. Na jihu nabatejského státu se rozvíjí na přelomu tisíciletí staré arabské město Hegra/Meda'in Saleh. Díky množství hrobek, které byly vystavěny po vzoru Petry, získala zde na oblibě bohyně Manát, uctívaná jako ochránkyně hrobek a zemřelých. Přibírá stejně jako ostatní božstva atributy řeckých bohyň.

V době klasického nabatejského náboženství dochází k přejímání celých kultů cizích božstev (např. egyptské bohyně Isis, syrského boha Ba'alšamin aj.). Nabatejská božstva jsou nadále znázorňována převážně ve formě bétylů a stél, ale anikonická tradice pozvolna ustupuje a začínají se objevovat antropomorfní zobrazení. Kultické obřady se stěhují z přírodních svatyní do chrámů a hrobek a vykazují prvky helénistické tradice.

Do období klasického nabatejského náboženství spadá i jeden sporný jev v historii nabatejského státu. Jde o posmrtnou deifikaci nabatejského krále Oboda III. (II.) (30 př. n. l. – 9 n. l.). K této události mělo dojít za vlády jeho nástupce, Aréty IV., v r. 20/21 n.l. Aréty IV. údajně nebyl právoplatným dědicem trůnu a zbožněním svého předchůdce si buď chtěl zajistit oblibu a náklonost lidu nebo sám chtěl být vnímán v přítomnosti božstva.²⁶⁶ Jedná se o výjimečný jev v nabatejském náboženském systému, Healey²⁶⁷ však uvádí, že posmrtné zbožnění králů má v semitském prostředí dlouhou tradici. Někteří badatelé teorii o kultu zbožněného krále Oboda zpochybňují²⁶⁸ a své argumenty opírají především o fakt, že se jedná

²⁶⁶ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 63.

²⁶⁷ HEALEY, John F. Death in West Semitic Text: Ugarit and Nabataea. In Campbell, S., Green, A. (ed.). *The Archeology of Death in the ancient Near East*. Oxford: Oxbow, 1995, s. 188 – 191.

²⁶⁸ Viz DIJKSTRA, K. *Life and Loyalty...*, s. 319 – 321; WENNING, R. *Bemerkungen zur Gesellschaft und Religion der Nabatäer*, s. 190nn.

o ojedinělý příklad v nabatejské historii²⁶⁹ a především o nesprávnou interpretaci nápisů se jménem 'Obodat ('*bdt*), často zaměňovaném s označením města Oboda/'Abda/'Avdat.²⁷⁰ „Bůh 'Obodat“ uváděný v některých nápisech²⁷¹ má být správně interpretován „(Bůh z) Obody“. Nápis zmiňující boha 'Oboda pocházejí opravdu převážně z tohoto města, ale četnost, s jakou je bůh 'Obodat v nich zmiňován, hovoří spíše ve prospěch jeho kultu.²⁷² Navíc některé epigrafické texty neumožňují jiný způsob interpretace.²⁷³ Je nutno také počítat s možností, že bůh 'Obodat nijak nesouvisel s králem (či králi) stejného jména, navíc často používaném v oblasti Nabatei. Každopádně je nesporné, že do nabatejského panteonu patřilo v klasické i pozdní fázi nabatejského náboženství božstvo jménem 'Obodat. Méně jasné již je, zda se skutečně jednalo o kult zbožněného

²⁶⁹ WENNING, R. *Bemerkungen zur Gesellschaft und Religion der Nabatäer*, s. 181n.

²⁷⁰ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 62.

²⁷¹ Viz *Corpus Inscriptionum Semiticarum 2*, s. 313 – 315, č. 354; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 244 – 246, č. 9; BRÜNNOW, R. E., von DOMASZEWSKI, A. *Die Provincia Arabia*, Sv. 1, s. 283, č. 290; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen 2*, s. 4 – 6; MILIK, J. T. *Notes d'épigraphie et de topographie Palestiniennes*. *RB*. Č. 66, s. 559n; WENNING, R. *Bemerkungen zur Gesellschaft und Religion der Nabatäer*, s. 187; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 313; B: s. 103, již uvádějí zasvěcující nápis z tzv. Obodovy kaple v Petře, který se vztahoval k soše Oboda umístěné ve výklenku. Nápis pochází z r. 20/21 n. l., obsahuje 4 řádky. V 1. řádku stojí: „Toto je socha 'Ubdada (Oboda), boha,...“ (*dnh šlm' dj 'bdt 'lh'...*).

²⁷² Např. nápis v NEGEV, A. *The Greek Inscriptions from the Negev*, s. 19n., č. 6; STRUBBE, Johann H. M. *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Sv. 28, s. 386, č. 1373 pocházející z kostela v Obodě, na který byl zřejmě použit materiál z dřívějšího nabatejského chrámu. Je datován do r. 267/8 n. l. a dochovaly se pouze 3 řádky: „Pro boha Oboda (syn) Kaseisa, Al-maairos ?...“ (*Θεω 'Οβοδα Κασείσου 'Αλμασίρω...*).

²⁷³ Např. nápis, který uvádí DALMAN, G. *Neue Petra-Forschungen und der heilige Felsen von Jerusalem*, s. 92 – 94, č. 73; SAVIGNAC, R. *Notes de voyage de Suez au Sinai et à Petra*, *Revue biblique*, s. 440; *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 1423; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen 2*, s. 6n.; AMADASI GUZZO, M.G., SCHNEIDER, E.E. *Petra*, s. 188, který pochází z ad-Dejr v Petře. Text zní: „Bud' vzpomínán 'Ubaidu, synu Waqih'ela, a jeho společníci, kultické společenství boha Oboda“ (*dkjr 'bjdw br wqjh' l wħbrwhj mrzħ 'bdt 'lh'*).

krále Oboda. Pouze jediný pramen jasně dokládá apoteózu krále Oboda, a sice *Etnika* Štěpána Byzantského,²⁷⁴ která však pochází z 6. st. n. l.

Charakteristickým rysem nabatejského náboženství se stává propojení vlastních náboženských představ a praktik s cizími náboženskými tradicemi, převážně řeckými a římskými, ale i syrskými a egyptskými. Mnoho badatelů zabývajících se nabatejským náboženstvím popisuje tento jev jako náboženský synkretismus.²⁷⁵

Pojem synkretismus prošel dlouhým historickým vývojem, od původního řeckého substantiva *synkretismós* použitého Plútarchem²⁷⁶ k označení „spojení Kréťanů“ proti vnějšímu nepříteli, přes označení obvyklého spojování orientálních náboženství s řecko-římským náboženstvím v době helénizmu, až po použití tohoto pojmu v křesťanské teologii a misii. Vhodnost použití tohoto termínu v diskuzi o helénistických a římských kultech je v současné době zpochybňována a podrobována kritice.²⁷⁷ Pro jeho negativní konotace

²⁷⁴ ŠTĚPÁN BYZANTSKÝ. *Etnika*, 482. MEINEKE, August (ed.) *Stephanus of Byzantium. Ethnika*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1958, s. 15 – 16: „Oboda, místo Nabatejců. Uranios ve 4. knize Arabice: «kde Obodas, král, jehož zbožštili, leží pochován»“ (‹Ὀβοδα,› χωρίον Ναβαταίων. Οὐράνιος Ἀραβικῶν τετάρτω «ὄπου Ὀβόδης ὁ βασιλεύς, ὃν θεοποιουσι τέθραυ»).)

²⁷⁵ Např. HAIDER, P. W. Synkretismus zwischen griechen-römischen und orientalischen Gottheiten. In HAIDER, Peter W. (ed.). *Religionsgeschichte Syriens: von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer, 1996, s. 147 uvádí: „v nabatejském synkretismu se zrcadlí po staletí praktikovaná tolerance cizích náboženských představ a praktik, které byly uplatňovány v rámci vlastního nabatejského náboženského systému“; Avraham NEGEV v SHMUELI, Avshalon, GRADOS, Yehuda (ed.). *The Land of the Negev*. Sv. 1, Tel-Aviv: Ministry of Defense, 1979, s. 227 označuje náboženský synkretismus Nabatejců přímo jako „nabatejskou anomálii“, tzn. jako schopnost přijímat nové kulturní impulzy a tyto bez delší přípravy zapojit do své vlastní kultury. Podobně také BIČ, M. *Stopami dávných věků: Mezi Tigridem a Nilem*, s. 232; ZAYADINE, F. *Die Götter der Nabatäer*, s. 124nn.

²⁷⁶ PLÚTARCHOS. *Moralia*. Přel. C. E. H. Hubert et al. *Plutarchi Moralia*. Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana. Sv. 6, část 3. Leipzig: Teubner, 1953, 490b.

²⁷⁷ Viz STEWART, Charles, SHAW, Rosalind. Introduction: problematizing syncretism. In STEWART, Charles, SHAW, Rosalind (ed.). *Syncretism/Anti-*

jej řada současných badatelů nahrazuje jinou konceptualizací,²⁷⁸ přičemž chápou tento pojem jako nosný i pro současnou religionistiku a snaží se jej precizovat.²⁷⁹ Jde jim především o rozlišení různých způsobů a forem synkretismu, které povedou k vyjádření intenzity

Syncretism. The Politics of Religious Synthesis. London: Routledge, 1994, s. 19 – 20, kteří uvádějí, že „synkretismus byl pravděpodobně vždy částí jednání identit a hegemonií v takových situacích jako dobývání území, obchod, migrace, šíření náboženství a směšování manželství.“ nebo HEALEY (*The Religion of the Nabataeans*, s. 14 – 15.), který argumentuje, že pojem synkretismus má tendenci znamenat náhodné a nesystematické spojování prvků z různých „čistých“ (tj. ne-synkretických) náboženství, často pod vlivem politických okolností, které ve vzájemném kontaktu přinášeli lidé odlišné tradice. Termín synkretismus je tedy používán ve vztahu k náboženství pejorativně: původní stará čistá náboženství upadla do synkretismu před tím, než se stala čistým náboženstvím. Podle Healeyho tento názor přehlíží několik podstatných bodů; za prvé je zcela zavádějící zahrnutí nahodilosti náboženských prvků včleněných do synkretického kultu. Nové skutečnosti ve starší tradici jsou systematické, ne nahodilé. Za druhé je velmi pochybný koncept „čistého“ náboženství, které by bylo ne-synkretické. Náboženství je neustále se měnící „síť hodnot/významů“ (viz GEERTZ, Clifford. *Religion as a Cultural System.* In GEERTZ, Clifford. *Interpretation of Cultures. Selected Essays.* London: Fontana Press, 1993 (original 1966), s. 90). Termín „čisté“ náboženství by mohl být použit pouze pro téměř se neměnicí náboženskou komunitu totálně izolovanou od vnějších kontaktů, ale nemůže být použit pro žádnou známou náboženskou společnost Středomoří nebo Středního Východu. Healey proto navrhuje používání vhodnějších termínů, např. asimilace, akulturace, diferenciace (také DRIJVERS, Han J. W. *Cults and Beliefs at Edessa.* Leiden: Brill, 1980, s. 17 – 18).

²⁷⁸ Viz HOHEISEL, Karl. Synkretismus. In WALDENFELS, Hans, KÖNIG, Franz (ed.). *Lexikon der Religionen.* Freiburg: Herder, 1988, s. 626; BERNER, Ulrich. Synkretismus. In CANCIK, Hubert (ed.) et al. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe.* Sv. 5. Stuttgart: Kohlhammer, 2001, s. 143 – 151; QUACK, Anton. Enkulturation/Inkulturation. In CANCIK, Hubert (ed.) et al. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe.* Sv. 2. Stuttgart: Kohlhammer, 1990, s. 283 – 289.

²⁷⁹ Většina religionistů se snaží vytvořit novou neutrální definici synkretismu, jež by se vymezila vůči dlouhé vědecké tradici v oblasti religionistiky a křesťanské teologie, která pojímala synkretismus jako negativní veličinu (jako něco, co být nemá; nežádoucí znečištění „čistého“ náboženství). A. QUACK (s. 287) definuje synkretismus jako promíchání kulturních a náboženských fenoménů. COLPE, Carsten. *Theologie, Ideologie, Religionswissenschaft. Demonstrationen ihrer Unterscheidung.* München: Kaiser, 1980, s. 163 a RUDOLF, Kurt. Synkretismus. Vom theologischen Scheltwort zum religionswissenschaftlichen Begriff. In *Humanitas religiosa.* (Festschrift für H. Biezais zu seinem 70. Geburtstag), Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1979, 194 – 212, s. 206nn. podobně uvádějí, že synkretismus je v podstatě zkřížení nábožensko-kulturních prvků různého původu v jednu funkční syntézu.

směšování dvou náboženských systémů. U. Berner²⁸⁰ rozlišuje mezi spojením náboženských systémů v jeden, přičemž jednotlivé prvky jednotlivých náboženství zůstávají zachované, popř. vstupují do vzájemných vztahů (např. prostřednictvím formulování příbuzenských poměrů), a propojením náboženských systémů, v nichž zůstává zachován rivalitní (resp. konkurenční) vztah mezi oběma náboženskými systémy, přičemž jedno náboženství přejímá jednotlivé prvky druhého a spojuje je nerozpoznatelně s vlastními (např. přiřazování vlastností božstev jednoho náboženského systému božstvům konkurenčního systému). Podle Bernera je vhodné mezi těmito dvěma způsoby propojení náboženských systémů rozlišovat, protože vedou k rozdílným výsledkům (v jednom případě vzniká „nové“ náboženství a ve druhém „nová“ božstva). Navrhuje proto zavedení dvou pojmů: „synkretismus na rovině prvků“ a „synkretismus na rovině systémů.“²⁸¹

V dějinách nabatejského náboženství jsou zastoupeny oba popsané procesy – jak synkretismus na rovině prvků, tak synkretismus na rovině systémů. Klasická fáze nabatejského náboženství je charakteristická synkretismem na rovině prvků, tzn. že dochází k přejímání náboženských představ a kultických prvků z helénistických náboženských systémů a k jejich začleňování do nabatejského náboženského systému, přičemž jednotlivé náboženské systémy zůstávají navzájem odděleny. Se synkretismem na rovině systémů se setkáváme v nabatejském náboženství až v pozdní fázi nabatejských dějin (viz Kap. 5.3.). Podle Bernera (s. 145) a Healeyho

²⁸⁰ BERNER, U. Synkretismus. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Sv. 5, s. 143 – 151.

²⁸¹ Podle Bernera (s. 149) je rozlišení synkretismu na rovině prvků a systémů primárně použitelné pro popsání mezináboženských procesů, sekundárně pak také pro vývoj uvnitř jednoho náboženství.

(s. 15) je vhodnou alternativou či synonymem k pojmu synkretismus také termín asimilace.

V následující části pojednávám o božstvech doložených písemně či ikonograficky v době klasické fáze nabatejských dějin, tzn. z období prvních nabatejských králů a vrcholu Nabatejského království. Kromě těchto doložených božstev je třeba počítat i s dalšími předměty uctívání, jež byly spojeny bezprostředně s přírodními úkazy a místními božstvy či démony. Jejich písemná či obrazová dokumentace však chybí.

5.2.2. Nabatejská božstva v klasické fázi nabatejského náboženství

Dúšará byl podle nápisů jediným bohem, jenž byl určitě uctíván po celém Nabatejském království. V souvislosti s přechodem velké části obyvatelstva nabatejského státu k životnímu stylu zemědělců se mění i charakter původně astrálního božstva *Dúšary*. Stává se více božstvem chtonickým, plodivou silou,²⁸² bohem růstu a světa rostlin, bohem hromu a deště, býků a obilí.²⁸³ Protože představoval silné a mocné božstvo, stal se také hlavním bohem nabatejských králů a královského dvora. V nápisech je označován jako „bůh našeho pána“ (krále)²⁸⁴ a někdy dokonce „bůh našeho pána a všech bohů.“²⁸⁵ Ve

²⁸² DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 50.

²⁸³ BIČ, M. *Stopami dávných věků. Mezi Tigridem a Nílem*, s. 232 a LEVY, U. *Die Nabatäer*, s. 65 přirovnávají *Dúšaru* také ke kanaanskému Ba'alovi.

²⁸⁴ Např. nápis publikovaný v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 242 – 244, č. 209; JAUSSEN, A., SAVIGNAC, R. *Mission Archéologique en Arabie*, Sv. 1, s. 199 – 201, č. 36; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 33 – 35; HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 226 – 231, H 36. Jde o nápis z hrobky v Hegře, který obsahuje 10 řádků a pochází z r. 31/32 n. l. V 8. řádku stojí: „...*Dúšarovi*, bohu našeho pána, ...“ (...*ldwšr' 'lh m[r'n'ks]*...).

²⁸⁵ Viz nápis uvedený v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 246n., č. 211; JAUSSEN, A., SAVIGNAC, R. *Mission Archéologique en Arabie*, Sv. 1, s. 159 –

vrcholné fázi vývoje nabatejského náboženství dochází ke spojování Dúšary s ne-nabatejskými bohy. Jakožto hlavní bůh nabatejského panteonu byl spojován především s Diem.²⁸⁶ Identifikace Dúšary s Diem se zdá více oprávněná s ohledem na jeho funkci coby nejvyššího božstva. Zeus byl bůh nebe a jasné oblohy; ale byl také bohem hromu a deště, což mu dalo cenné postavení ve vyprahlém Středním Východě. Kromě toho udržoval pořádek a spravedlnost ve světě, byl garantem královské moci a rozhodčím mezi dobrem a zlem – prostě přiměřený protějšek Dúšary, zvláště v očích krále, ale také pro ty nabatejské kmeny, které opustily nomádský způsob života, rozvinuly novou, usedlou formu existence ve městech a vesnicích a pěstovali obilí a ovoce v zemědělských oblastech.

Od 1. stol. př. n. l., kdy se v Negevu začala pěstovat vinná réva, se Dúšará stává i bohem vinné révy a získává atributy řeckého Dionýsa. Spíše než v nápisech je tato asimilace doložena ikonograficky, např. reliéf z chrámu Kasr al-Bint Fir'aun v Petře je považován za zobrazení Dúšary-Dionýsa (Příloha 19 b).²⁸⁷ Ostatní doklady o kultu

161, č. 11; HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, 1993, s. 131 - 136, H II. Nápis se nacházel u výklenku v hrobce v Hegře, pochází z r. 34/35 n. l. a dochovalo se z něj 10 celých řádků. V 6.řádku stojí: „... a může být pronásledováno Dúšarou, bohem našeho pána a všech bohů...“ (...wl' n dwšr' 'lh mr' n' w'lh' klm...). Dúšará je zde považován za ochránce hrobky proti jejímu zničení či znesvěcení, jež zřejmě hrozilo ze strany lihjánských a thamúdejských kmenů, jež v době vlády Aréta IV. znovu získávají moc v oblasti Hegry.

²⁸⁶ Viz nápis publikovaný v KAWERAU, Georg, REHM, Albert. *Das Delphinion in Milet*. In WIEGAND, Theodor (ed.). *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899*. Sv. 1, sešit 3, Berlin, 1914, s. 387 - 389, č. 165; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 46; *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 675, 1100; DIJKSTRA, K. *Life and Loyalty...*, s. 70 - 72; ROCHE, M. - J. *Remarques sur les Nabatéens en Méditerranée*. *Semitica*. Č. 45, 1996, s. 80 - 83, č. 9. Jedná se o nabatejsko-řecký nápis z Milétu na mramorovém bloku, který je neznámého data. 1. a 2. řádek je psán nabatejsky, 3. a 4. řecky: „Syllaeus, bratr krále, ... , pro blažený život Oboda, krále, ..., zhotovil pro Dia-Dusara“ [---]šlj 'h mlk' br tjm[w---][---]t' 'l hjj 'bdt mlk' bjrḥ t[bt---] Συλλαίσιος ἀδελφός βασιλέως---] ἀνέθηκεν Διά Δου[σάρει---].

²⁸⁷ ZAYADINE, F. *Die Götter der Nabatäer*, s. 116.

Dionýsa mezi Nabatejci pocházejí až z pozdní doby. Nedá se však předpokládat, že by Dúšará vykazoval v nabatejském prostředí ty samé extatické a orgiastické charakteristiky jako jeho řecký protějšek.

Jak jsem uvedla v úvodu k této kapitole, patřil do nabatejského panteonu bůh 'Obodat, někdy považovaný za apoteózu krále Oboda III. (II.), vládnoucího kolem přelomu tisíciletí. Zbožnění nabatejských králů však není průkazné. Faktem zůstává, že bůh 'Obodat byl dáván do spojitosti s královskou rodinou a s městem Oboda/'Avdat, vystupující pravděpodobně jako lokální božstvo. Byl především soukromým božstvem, jak dokládají nápisy zmiňující kultické společenství (*mrzḥ*) tohoto božstva.²⁸⁸

Al-'Uzzá získávala v klasické fázi nabatejského náboženství všechny charakteristiky shodné s Venuší/Afroditou.²⁸⁹ Z rané fáze nabatejského náboženství se nedozvídáme nic podstatného o povaze této bohyně, a proto jen díky jejím asimilacím s cizími božstvy lze alespoň odhadnout roli, jíž hrála v nabatejském panteonu. Nejčastěji nacházíme její bétyl ve spojitosti s bétylem Dúšary, což potvrzuje její přetrvávající funkci jako manželky nejvyššího nabatejského božstva. Al-'Uzzá byla uctívána ve formě bétylu, který byl zpracován jako

²⁸⁸ DALMAN, G. *Neue Petra-Forschungen und der heilige Felsen von Jerusalem*, s. 92 – 94, č. 73; SAVIGNAC, R. *Notes de voyage de Suez au Sinai et à Petra*, RB, s. 440; *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 1423; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 6n.; AMADASI GUZZO, M.G., SCHNEIDER, E.E. *Petra*, s. 188, který pochází z ad-Dejr v Petře. Text zní: „Bud' vzpomínán 'Ubaidu, synu Waqih'ela, a jeho společníci, kultické společenství boha Oboda“ (*dkjr 'bjdw br wqjh'l wḥbrwhj mrzḥ 'bdt 'lh*).

²⁸⁹ ROSENTHAL, Franz. *Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldekes Veröffentlichungen*. Leiden: Brill, 1939, s. 91, Anm. 4; ROCHE, M. – J. *Remarques sur les Nabatéens en Méditerranée*. *Semitica*. Č. 45, 1996, s. 78 – 80, č. 8 uvádějí nabatejsko-řecký nápis z ostrova Kós pocházející z r. 9/10 n. l. event. 67 př. n. l. Byl vyhotoven na mramorovém bloku v blízkosti svatyně bohyně Afrodity. 5 řádků je napsáno nabatejsky, 3 řecky. Dle STARCKY, J. *Petra et la Nabatène*, s. 1003 a WENNING, R. *Die Nabatäer – Denkmäler und Geschichte*, s. 357 se zde jedná o bohyni al-'Uzzu ztotožněnou s řeckou Afroditou. V 7. řádku stojí: „...Nabatejcem, pro bohyni Afroditu...“ (*...Ναβαταίων Θεα(ι)ν 'Αφρο[δίτη(ι)]...*).

relief nebo pravouhlá stéla posazená ve výklenku, s kvadratickýma, někdy hvězdíčovými očima a naznačeným nosem.²⁹⁰ Při jednom z posledních archeologických nálezů v Petře byla odhalena stéla bohyně al-'Uzzy, mající kromě hvězdíkových očí a hranatého nosu naznačený i věnec z listí s emblémem egyptské bohyně Isis (Příloha 13).²⁹¹ Je to doklad přejímání atributů této cizí bohyně a jejich zakomponování do uctívání oblíbené nabatejské bohyně.

Allát (nabatejsky 'lt, arabsky *al-Lát* < *al-'iláhat*, „Bohyně“) byla hlavní bohyní severní Arábie.²⁹² V rámci Nabatejského království byla nejvíce uctívána na severu v Hauránu, a to především jako manželka či matka Dúšary.²⁹³ Vedle její funkce jako bohyně války, lásky, mateřství a plodnosti je patrný i její astrální charakter. Největší obliby dosáhla však až v pozdní fázi nabatejského náboženství, kdy Rabilos II. zakotvil její kult v Bostře a rozšířil jej i do jižnějších částí království. V Petře se objevuje její vyobrazení jen jednou, ve formě busty, kde je znázorněna jako Athéna. Od ní přebírá v klasickém období nabatejských dějin její militantní charakter.²⁹⁴

²⁹⁰ LINDNER, Manfred. Eine al-'Uzzá – Isis-Stele und ander neu aufgefundenene Zeugnisse der al-'Uzzá-Verehrung in Petra (Jordanien). *ZDPV*. Č. 104, 1988, s. 84.

²⁹¹ LINDNER, M. Eine al-'Uzzá-Isis-Stele und andere neu aufgefundenene Zeugnisse der al-'Uzzá-Verehrung in Petra..., *ZDPV*. Č. 104, s. 89. HAMMOND, Philip C. Ein nabatäisches Weiherelief aus Petra. *Bonner Jahrbücher*. Č. 180, 1980, s. 265 – 269; AMADASI GUZZO M. G., SCHNEIDER, E. E. *Petra*, s. 181; 183; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 312; B: s. 103 uvádějí nápis z podstavce v Chrámu okřídlených lvů v Petře, na kterém byl umístěn bétyl s textem: „Bohyně Ĥajjana, syna Najibata“ (*'lht ĥjn br njbt*). Orámovaná stéla ukazuje obličej s plasticky vystupujícími ústy, nosem, očima a obočím a nad ním je stylizován věnec z listí. Toto znázornění nepojmenované bohyně pochází z doby vlády Rabila II. Jedná se pravděpodobně o bohyni al-'Uzzu, ztotožňovanou s bohyní Isis (proto ikonografie bétylu odpovídá bohyni Isis).

²⁹² TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 128.

²⁹³ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 108 – 114.

²⁹⁴ ZAYADINE, F. Die Götter der Nabatäer, s. 119, NEGEV, A. *Tempel, Kirchen und Zisternen*, s. 89.

Manát/Manatu (nabatejsky *mnwt*) měla významné postavení mezi arabskými kmeny, a to nejen v jižní Arábii u Safatejců, ale také v centrální Arábii (její kult je doložen v Palmyře). Její epitet znamená „osud“ nebo „díl“²⁹⁵, a byla tedy uctívána jako bohyně osudu a bohyně smrti.²⁹⁶ V Nabatejském království byla uctívána výhradně v Hegře.²⁹⁷ Bohyně Manát je zmiňována hlavně v nápisech na hrobkách, ve kterých vystupuje jako jejich ochránkyně. Ve většině těchto nápisů stojí její jméno spolu se jménem Dúšary (Příloha 17).²⁹⁸ Kromě lidského osudu byla bohyní přesných poměrů a práva. Identifikována je nejčastěji s řeckou Nemesis, s níž sdílela i atributy měřicí tyče, meče a kola osudu.²⁹⁹ V náhrobních nápisech z Hegry je Manát několikrát zmíněna spolu s *Fh (qjsh)*, což původně možná znamenalo nějaký její atribut, snad míru nebo loket – symboly pro osud.³⁰⁰ Podobně jako v případě Dúšarova trůnu, i zde zřejmě došlo k postupné personifikaci atributu. Dokazuje to výskyt teoforních jmen jako Kajša/Kajšu, uváděných v nápisech vždy v souvislosti se

²⁹⁵ TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 131.

²⁹⁶ GAWLIKOWSKI, M. *Les dieux des Nabatéens*, s. 2668.

²⁹⁷ Srov. STARCKY, J. *Pétra et la Nabatène*, s. 1000n.; HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 118n.

²⁹⁸ Viz nápis publikovaný v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 224 – 226, č. 198; *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 2015; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 220 – 224; č. 80; JAUSSEN, A., SAVIGNAC, R. *Mission Archéologique en Arabie*. Sv. 1, s. 169 – 172, č. 16; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 26 – 28, HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 154 – 162, H 16. Nápis pochází z hrobky v Hegře, obsahuje 12 řádků a je z r. 1 př. n. l./1 n. l. V 8. - 9. řádku stojí: ... (bohu) Dúšarovi a Hubalovi a Manát 5 šamad (zřejmě míra nebo měnová jednotka) a afkalovi (knězi) pokutu tisíc Arétových drachem, ...“ (...*ldwšr' whblw wlmnwtw šmdjn 5 wl'pkl' qns sl'jn 'lp hrtj...*). V nápisu je uvedeno, kolik bude ten, kdo neuposlechne příkazů zmíněných v nápisu, dlužit božstvům, jež chrání hrobku a také nejvyššímu knězi.

²⁹⁹ TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 131 uvádí, že na fasádě jedné hrobky (jejíž nápis nezmiňuje Manát) je vyrytý reliéf dvou ptáků čelem k sobě a mezi nimi je roseta v kruhu – stylizovaný obraz kola osudu Nemesis-Manát.

³⁰⁰ ZAYADINE, F. *Die Götter der Nabatäer*, s. 121; GAWLIKOWSKI, M. *Les dieux des Nabatéens*, s. 2668.

jménem Manát.³⁰¹ Jiného názoru je např. Healey³⁰², podle něhož se jednalo o mužské božstvo, lokálního boha Hegry, ztotožňované s Manát.

Přibraná božstva

K přibírání kultů cizích božstev do nabatejského panteonu docházelo především v okrajových částech nabatejské říše v souvislosti s rychlým rozšiřování nabatejského území. Nabatejci zřejmě zvolili náboženský synkretismus jako nejjednodušší cestu integrace obyvatelstva dobytých území do jejich státního uspořádání. Obyvatelům zabraných oblastí byla ponechána jejich božstva, přičemž mohli uctívat i národní božstva nabatejská. Významná cizí božstva, např. Isis, Atargatis, jsou ale také doložena v centru nabatejského státu, v Petře. Jednalo se zřejmě o politický tah nabatejských králů, kterým se chtěli prezentovat jako kulturní, světu otevřený národ. Uctívání přibraných božstev také nedosáhlo nikdy takové obliby, aby zastínilo uctívání tradičních nabatejských božstev,

³⁰¹ Např. nápis publikovaný v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 222 – 224, č. 197; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 217 – 220, č. 79; JAUSSEN, A., SAVIGNAC, R. *Mission Archéologique en Arabie*. Sv. 1, s. 156n., č. 8; HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 115 – 122, H 8. Jde o nápis z fasády hrobky v Hegře, který se nedochoval celý a byl rekonstruovaný dle pozdějších opisů. Obsahoval 9 řádků a pochází z r. 1 př. n. l./1 n. l. Uvádí právní ustanovení týkající se hrobky, v 5. řádku stojí: „...ať je proklet (bohem) Dúšarou a (bohyní) Manát a Qajša...“ (... 'mh wl'nw dwšr' wmwntw wqjsh...). Podobně i text jiného nápisu stejného data z Hegry uvedený v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 224 – 226, č. 198; *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 2015; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 220 – 224; č. 80; JAUSSEN, A., SAVIGNAC, R. *Mission Archéologique en Arabie*. Sv. 1, s. 169 – 172, č. 16; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 26 – 28, HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 154 – 162, H 16, který pochází z hrobky v Hegře, obsahuje 12 řádků a je z r. 1 př. n. l./1 n. l. Ve 3. a 4. řádku stojí: „...budou prokleti (bohem) Dúšarou a jeho trůnem a (bohyní) Allát z Ammanu/Amnadu(?) a (bohyní) Manát a Qajša...“ (... 'mh wjl'n dwšr' wmwntbh w'lt mn 'mnd(?) wmwntw wqjsh...).

³⁰² HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 136n.; HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 119n., 230.

i když některé jejich vlastnosti a atributy přejala i hlavní nabatejská božstva.

Na Předním Východě byl velmi rozšířený a oblíbený kult bohyně Atargatis.³⁰³ Doklady o jejím uctívání mezi Nabatejci se nacházejí v Petře a v at-Tannúr. Je znázorňována jako bohyně obilí nebo delfinů (Příloha 20).³⁰⁴ Vládla tedy nad vegetací, plodností a vodou. Nabatejci ji přibrali do svého panteonu, když rozšířili území státu do severní Sýrie. Svoji hlavní svatyni měla v Manbij (Hierapolis), kde byla uctívána spolu s Hedadem, syrským bohem nebes, deště a plodnosti. Její uctívání mezi Nabatejci bylo záležitostí jen určité menšiny obyvatelstva nebo syrských návštěvníků, ačkoli její znázorňování formou bétylu s hvězdicovými očima je spíše nabatejského než syrského typu.³⁰⁵ Některé její rysy asimilovaly Allát a al-'Uzzá.

Isis se stala v době Nabatejského království oblíbenou bohyní v Petře, přestože se o jejím uctívání dozvídáme pouze z jediného nápisu.³⁰⁶ Její přítomnost v nabatejském panteonu je spíše patrná z vyobrazení a osobních jmen, která obsahují její jméno.³⁰⁷ V jejím případě došlo jak k převzetí některých jejích atributů nabatejskou

³⁰³ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 140.

³⁰⁴ Op. cit.

³⁰⁵ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 141.

³⁰⁶ MILIK, Józef T., STARCKY, Jean. Inscriptions récemment découvertes à Pétra. *ADAJ*. Č. 20, 1975, s. 111 – 130; DONNER, Herbert. *Isis in Petra*. Leipzig: Ägyptolog. Inst./Ägypt. Museum d. Univ., 1995, s. 12nn.; MERKLEIN, Herbert, WENNING Robert. Ein Verehrungsplatz der Isis in Petra neu untersucht. *ZDPV*. Č. 114 (2), 1998, s. 162 – 178. Nápis zmiňující Isis se nachází vedle tří kultických výklenků. V pravém výklenku byl umístěn kamenný idol, v levém reliéfní vyobrazení Isis ve smutečném gestu a uprostřed silně poničená socha či idol. Text nápisu byl vyryt po stranách výklenku s postavou bohyně Isis. V 1. a 2. řádce stojí: „(?) tato bohyně je Isis...“ ((?) 'lht' d' 'sj...). Podle MERKLEINA a WENNINGA, s. 167 mohlo na začátku stát krátké slovo, např. 'nh, takže pak by text zněl „Já, tato bohyně, jsem Isis.“

³⁰⁷ MILIK, J. T., STARCKY, J. Inscriptions récemment découvertes à Pétra, s. 122; ROCHE, M. – J. Le culte d'Isis et l'influence égyptienne à Pétra, s. 220 – 221.

bohyní al-'Uzzou (Příloha 13), tak k začlenění jejího vlastního kultu do nabatejského náboženského systému. Role Isis jako matky se stala důležitým aspektem jejího kultu, protože se stala univerzálně uznávanou jako bohyně matka nebo matka země – egyptský protějšek syrské Atargatis. Proto také zřejmě byla dávána do spojitosti s al-'Uzzou, považovanou za matku Dúšary. Isis jako božská matka kontrolovala rození; jako žena ve smutku dohlížela na rity smrti; jako manželka Osirida vládla podsvětí; a jako vládkyně země rozdělovala štěstí a plodnost. Byla bohyní protikladů – světla a tmy, začátku a konce. Bohyni Isis lze nalézt vyobrazenou na několika místech v Petře, převážně v lidské podobě. V dekoraci hrobky al-Chazne Fara'un je Isis zobrazena s kormidlem a korunou, tedy v svém způsobu zjevení jako Tyché.³⁰⁸ Jako Isis sedící na trůnu je vypodobněna ve dvou reliéfech v soutěškách na okraji Petry a jako terakotová postava bohyně ve smutku v Chrámu okřídlených lvů.³⁰⁹ Vztah Nabatejců ke kultu Isis nebyl v žádném případě pouze záležitostí lidové zbožnosti, jak ostatně dokazuje již zmíněný motiv na centrálním průčelí královské hrobky.³¹⁰ Také na mincích krále Aréta IV. z let 5 - 1 př. n. l. je zřetelný vliv kultu této egyptské

³⁰⁸ PARLASCA, Klaus. Bemerkungen zum Isiskult in Petra. In HÜBNER, Ulrich, KNAUF, Ernst A., WENNING, Robert (ed.). *Nach Petra und ins Königreich der Nabatäer. Notizen von Reisegefärten. Für M. LINDNER zum 80. Geburtstag.* Bonner Biblische Beiträge, Sv. 118. Bodenheim: Philo, 1998, s. 64 – 65; HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 138. ZAYADINE, F. Die Götter der Nabatäer, s. 122 uvádí, že hrobku nechal vystavět pravděpodobně král Obodas III. (II.) v letech 30 př. n. l. – 9 n. l.

³⁰⁹ HAMMOND, F. C. Ein nabatäisches Weiherelief aus Petra, s. 265 – 269; MERKLEIN, H., WENNING, R. Ein neuentdeckter Augenbetyl in der hrēmīye-Schlucht nebst einer Übersicht über die bekannten nabatäischen Augenbetyly, 80n.; WENNING, R. The Betyls of Petra, *BASOR*. Č. 324, s. 84. Jedná se o nezvykle bohatě zdobený betyl s obličejem, ve kterém jsou plasticky vyznačeny oči, ústa, nos a obočí a nad ním stylizovaný věnec z listů. Tato ikonografie neukazuje přímo k bohyni Isis a nápis uvedený pod bétylem neuvádí konkrétní jméno. Pouze jeho bohatá dekorace a použití květinových motivů mohou vést k domněnce, že se jedná o zobrazení Isis.

³¹⁰ PARLESCA, K. Bemerkungen zum Isiskult in Petra, s. 69.

bohyně - na minci je znázorněna manželka Aréta IV. s malou korunou bohyně Isis na hlavě.³¹¹

Osiris, Serapis a Bes jsou další egyptská božstva doložená v Petře, ale ne písemně.³¹² Osiris, bůh podsvětí a manžel Isis, byl stejně jako Dúšara identifikovaný s Dionýsem. V době helénizmu byl symbolem znovuzrození. Serapis, spojení Osirida a řeckého boha Apise, byl uctíván v Egyptě jako mužský nejvyšší bůh. Měl uzdravovací a věšteckou moc a byl velmi oblíben v helénistické době, kdy byl jeho kult spojen s kultem Isis. Jeho pozdější identifikace, nejdříve s Dionýsem a poté s Diem, jej předurčila ke spojování s Dúšarou. Populární Bes, skřítek s grimasou v obličeji a lví hřívou, byl považován za ochránce novorozeňat.³¹³

Ba'alšamin byl božstvem uctívaným v Sýrii - v Palmyře, Hatře, Edesse, kde byl ztotožňován také s lokálními božstvy.³¹⁴ Jeho uctívání má dlouhou tradici sahající až do 2. tis. př. n. l.³¹⁵ Byl zobrazován s orli s roztaženými křídly, s klasy obilí a rohem hojnosti s hrozny. Modlitby k němu směřované zahrnovaly žádosti o mír, zdraví, kořitst atd.³¹⁶ Za římského období byl nejběžněji uctívaným nejvyšším božstvem a často byl identifikován s řeckým Diem.³¹⁷ Ba'alšamin byl bohem země a vegetace, ale také „Pánem nebes“, jak ukazuje jeho aramejské jméno. Byl tedy blízký nabatejskému Dúšarovi. Proto také přebírá i jeho roli coby dynastického boha. Jeden nápis z poč. 1. stol. n. l. byl nalezen v blízkosti zbytků

³¹¹ Op. cit.

³¹² Doložena u ROCHE, M. – J. Le culte d'Isis et l'influence égyptienne á Pétra, s. 220n.

³¹³ ROCHE, M. – J. Le culte d'Isis et l'influence égyptienne á Pétra, s. 220n.

³¹⁴ GAWLIKOWSKI, M. Les dieux des Nabatéens, s. 2669.

³¹⁵ GAWLIKOWSKI, M. Les dieux des Nabatéens, s. 2670; HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 124.

³¹⁶ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 126.

³¹⁷ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 124.

nabatejského chrámu ve Vádí Músa (starověká Gaia): „toto je svatyně postavená pro Ba‘alšamina, boha Malicha“.³¹⁸ S královským jménem byl vždy spojován Dúšará a také označení *'lh* (bůh, bůh krále) bylo vyhrazeno pro něho. Zřejmě došlo za krále Malicha k rozšíření nabatejského územního vlivu do severních oblastí Hauránu a k přibrání Ba‘alšamina do nabatejského panteonu.³¹⁹

Gad byl v palmyrské a safaitské kultuře personifikací osudu lidí nebo míst. Odpovídá řecké Tyché. U Nabatejců je doložen v legendách na mincích a v jednom nápisu.³²⁰

Původ přibraného božstva jménem *Hubal* je nejasný. Podle tradičního pojetí pochází jeho uctívání pravděpodobně z Mezopotámie, Sýrie nebo Transjordánska.³²¹ Nabatejské nápisy zmiňující Hubala jsou pohřebního charakteru a Hubal na nich

³¹⁸ [---]dj lb 'šmjn 'lh mnkw [---]': viz KHAIRY, Nabil I., MILIK, Józef T. A New Dedicatory Nabataean Inscription from Wadi Musa. *Palestine Exploration quarterly*. Č. 113, 1981, s. 19 – 26; DIJKSTRA, K. *Life and Loyalty...*, s. 55 – 57; ZAYADINE, Fawzi. Recent excavations and restorations of the Department of Antiquities (1979/80). *ADAJ*. Č. 25, 1981, s. 350. Jde o nápis na vápencovém bloku ve Vádí Músa na cestě do Petry, který obsahoval celkem 6 řádků. Pochází z doby vlády Aréta IV. (25/26 n. l. nebo 35/36 n. l., event. 15/16 n. l.).

³¹⁹ *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 195 – 197, č. 163; *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 803, 2023; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 11 – 13; STARCKY, Jean. Les inscriptions nabatéennes et l'histoire de la Syrie méridionale et du Nord de la Jordanie. In DENTZER, Jean - Marie (ed.). *Hauran I. Recherches archéologiques sur la Syrie du Sud à l'époque hellénistique et romaine*. Paris: Geuthner, 1985 - 1986, s. 175 uvádějí nápis ze Seeia/Sí', který byl umístěn na chrámu Ba‘alšamina, vystavěného mezi léty 32 – 1 př. n. l. Nápis zní „Dobrá vzpomínka na Malikata, syna Aušua, syna Mu‘airu, jenž vystavěl pro Ba‘alšamina vnitřní část chrámu a vnější část chrámu a toto „divadlo“ a portikus (?) [---] roku 280 až 311. A mimo to život v pokoji“ (*dkrwn ṭb lmlkjkt br 'wšw br m'jrw dj hw bnh 'l b'šmjn bjrt' gwjt' wbjrt' brjt' wtjtr' d' wmt [lt'---] šnt 280 'd šnt 311 w'd ḥjrn bšlm*).

³²⁰ Viz *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 53, 806, 1474; LITTMANN, E. *Semitic Inscriptions*. ..., s. 93n.; BRÜNNOW, R. E., von DOMASZEWSKI, A. *Die Provincia Arabia*, Sv. 3, s. 208n. Dvouřádkový nápis pochází z oltáře ve městě Kanatha/al-Qanawát v Hauránu a není datován (pravděpodobně pochází z 1. stol. n. l.). V 1. řádku stojí: „Badr a Sa'd'el, synové Witru, již mají v oblibě Gada, zdar!...“ (*bdr wš' d'l bnj wtrw rḥmj gd' šlm...*).

³²¹ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 130.

vystupuje jako správce, jenž ukládá pokuty za porušení omezení v používání hrobky sjednané v nápisech. Z toho vyplývá, že byl nejvíce uctíván v Hegře.³²² Ačkoli je Hubal zmíněn jen v tomto případě, nelze předpokládat, že existuje nějaký zvláštní vztah mezi Hubalem a hrobkami. Pokuty od bohů jsou v podobném kontextu zmíněny vícekrát.³²³ Hubal byl znázorněn jako mužská postava se zlatou rukou (zřejmě náhrada za odlomenou kamennou ruku). O charakteru tohoto božstva se dodnes vedou spory. Někteří badatelé jej spojují se Saturnem nebo Měsícem, jiní s biblickým Abrahamem.³²⁴ Nic z toho však není řádně prokazatelné. Později byl uctíván Araby v předislámské Mekce a ve spojitosti s Ka'abou, kde byla umístěna jeho socha, před níž kněží prováděli věštby.³²⁵

5.2.3. Náboženské praktiky v klasické fázi nabatejského náboženství

V klasické fázi nabatejského náboženství pokračuje uctívání nabatejských božstev ve formě bétylu. K schématicky naznačeným obličejovým rysům zobrazovaných božstev přibývají znázornění jejich atributů, popř. atributů božstev s nimi ztotožňovaných. Např.

³²² *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 224 – 226, č. 198; *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 2015; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 220 – 224; č. 80; JAUSSEN, A., SAVIGNAC, R. *Mission Archéologique en Arabie*. Sv. 1, s. 169 – 172, č. 16; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 26 – 28, HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 154 – 162, H 16 uvádějí například nabatejský nápis z hrobky v Hegře, který obsahuje 12 řádků a pochází z r. 1 př. n. l./1 n. l. V 8. - 9. řádku stojí: „(bohu) Dúšarovi a Hubalovi a Manát 5 šamad (zřejmě míra nebo měnová jednotka) a afkalovi (knězi) pokutu tisíc Arétových drachem,...“ (...*ldwšr' whblw wlmnwtw šmdjn 5 wl'pkl' qns sl'jn 'lp hrtj...*). V nápise je uvedeno, kolik bude ten, kdo neuposlechne příkazů zmíněných v nápise, dlužit božstvům, která chrání hrobku a také nejvyššímu knězi.

³²³ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 128.

³²⁴ viz HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 131 – 132.

³²⁵ ZAYADINE, F. *Die Götter der Nabatäer*, s. 114; HEALEY, J. F. *The religion of the Nabataeans*, s. 128.

bétyl znázorňující bohyni al-'Uzzu, na němž jsou vyznačeny hvězdicové oči a obdélníkový nos, obsahuje ještě i naznačený věnec z listů s emblémem egyptské bohyně Isis.³²⁶ Podle některých badatelů jsou tyto tzv. obličejové stély a bétyly pokusem Nabatejců dát kamenným zobrazením jejich bohů antropomorfní rysy.³²⁷ Jsou doloženy i sochy či sošky v lidské podobě a busty v reliéfu helénistického typu, ale byly jen výjimečně uctívány jako kultické objekty.³²⁸ V nápisech jsou uváděny slovem *slm*, „obraz“, které svůj gramatický rod přizpůsobilo rodu zobrazované postavy.³²⁹ Z cizích božstev byla tímto helenizovaným způsobem zobrazována v nabatejské oblasti bohyně Isis (viz Kap. 5. 2. 2).

nicoli
antropomorfní
(~ Eg)

Nabatejci nadále uctívali svá božstva v kultických výklencích a v otevřených svatyních pod širým nebem. Vlivem helénistických tendencí začínají ale kult přesouvat do uzavřených chrámů a hrodek nebo na střechy chrámů. Otevřené svatyně i chrámy byly zřejmě používány simultánně a oba typy se nacházejí hojně rozptýleny po celém Nabatejském království. Jaký byl rozdíl ve smyslu nebo v rituálech mezi otevřenými svatyněmi a chrámy, zůstává nejasné, ačkoli v obou případech byly zařízeny posvátným oltářem a podstavcem, na nějž byl stavěn obraz boha. Této fázi vývoje nabatejského kultu odpovídá i zpráva z lexikonu Suda,³³⁰ která uvádí: „...τὸ δὲ ἄγαλμα λίθος ἐστὶ μέλας, τετράγωνος, ἀπόπτωτος, ὕψος

³²⁶ LINDNER, M. Eine al-'Uzzá-Isis-Stele und andere neu aufgefundene Zeugnisse der al-'Uzzá-Verehrung in Petra... . ZDPV. Č. 104, s. 89.

³²⁷ Viz FREYBERGER, Klaus S., JOUKOWSKY, Martha Sh. Blattranken, Greifen und Elefanten. Sakrale Architektur in Petra. In WEBER T., WENNING, R. Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm. AW, s. 83.

³²⁸ Viz PATRICH, J. *The Formation of Nabatean Art. Prohibition of a Graven Image among the Nabataeans*, s. 104 – 113; METTINGER, T. N. D. *No Graven Image? Israelite Aniconism in Its Ancient Near Eastern Kontext*, s. 57 – 68; WENNING, R. *Bemerkungen zur Gesellschaft und Religion der Nabatäer*, s. 196n.

³²⁹ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 91.

³³⁰ ADLER, Ada S. (ed.). *Lexicographi Graeci: recogniti at apparatus critico instructi*. Sv. 1 *Suidae lexicon*. Díl 2: © 302. Leipzig: Teubner, 1931.

ποδων τεσσάρων, ἐνρος δύο· ἀνάκειται δὲ ἐπὶ βάσεως χρυσηλάτου. τούτω θύουσι καὶ τὸ αἷμα των ἱερείων προχέουσι καὶ τοῦτό ἐστιν αὐτοῖς ἡ σπονδή. ὁ δὲ οἶκος ἅπας ἐστὶ πολύχρυσος, καὶ ἀναθήματα πολλά.“ („...Jeho obraz [boha Arese = Dúšary] je černý³³¹, čtyřúhelníkový, vyhlazený kámen /bez vytvarování/, vysoký čtyři stopy a široký dvě stopy. Stojí na podstavci zhotoveném ze zlata. Tomuto obětují a polévají jej krví obětních zvířat. A to je pro ně tekutou obětinou. Celý chrám je plný pokladů a (obsahuje) mnoho votivních darů“).

Chrámy stavěné v Nabatejském království odpovídaly jak jižnějšímu arabskému typu, tak i severnějšímu helénistickému typu. Ve většině nabatejských chrámů se nachází chodba vedoucí kolem celé svatyně. Tento architektonický prvek souvisí s arabskými náboženskými praktikami,³³² ale v případě nabatejských chrámů byl použit i v helénistickém typu chrámů (např. v Severním chrámu v Petře). Chodba mohla sloužit při bohoslužbě k obcházení kultického objektu, ale neexistují žádné doklady, jež by tuto praktiku u Nabatejců dosvědčovaly. A. Negev³³³ rozlišuje nabatejské chrámy také na dva typy, přičemž jedním typem jsou chrámy stavěné podle kanaanské a izraelské tradice, které se skládají z předsíně, oltářové místnosti a svatyně (často také trojčlenně rozdělené), a z typu chrámů, jenž převládal v Hauránu a skládal se ze tří do sebe uzavřených budov, přičemž ta nejvnitřnější byla svatyní. Součástí některých nabatejských chrámů byly i tzv. schodišťové věže, kterými se

³³¹ Černá barva kamene není typickou barvou pískovcových bétylů z Petry. Je možné, že je zde promíchán kult Nabatejců s pozdější tradicí z Mekky, kde je v Ka'bě uctíván černý lávový kámen. Svatyně v Mekce pochází pravděpodobně z 2. stol. n. l. a propojení s nabatejskými bétyley je tudíž možné.

³³² WELLHAUSEN, J. *Reste arabischen Heidentums*, s. 109 – 112 uvádí, že obcházení posvátného objektu je doloženo v předislámském i islámském uctívání. Arabský termín pro tuto náboženskou praktiku je *ṭawáṭif*.

³³³ NEGEV, A. *Tempel, Kirchen und Zisternen*, s. 90.

vystupovalo na střechy chrámů, kde se také konaly bohoslužby (viz. Kap. 5. 2. 3.). Nabatejské slovo pro chrám je *bjt*, „dům“, později se vyskytuje spíš řecké označení *ναός*, „chrám“ a *ἱερόν*, „posvátný prostor“.³³⁴ Termín *mḥrmh* označuje „svatyni“.³³⁵ Nejvýznamnějším chrámem v Nabatejském království byl Kasr al-Bint Fir‘aun v Petře (Příloha 14). Výše uvedená zpráva v lexikonu Suda zřejmě také odkazuje k tomuto chrámu ve spojitosti s uctíváním Dúšary, přestože Dúšarovi nebyl původně v Petře zasvěcen žádný chrám.³³⁶ Z jeho komplexu se dochovaly dva nápisy zmiňující sochu krále.³³⁷ Dá se

³³⁴ Např. v již zmiňovaném nápisu z Petry (viz pozn. 204) stojí 1. řádku: „Toto jsou obě stély al-‘Uzzy a pána domu/chrámu...“ (*lh nsbj 'l'z' wmr' bjt'...*). V nabatejsko-řeckém nápisu z 2. pol. 2. stol. n. l. (MILIK, J.T. *Inscriptions grecques et nabatéennes de Rawwafah. Bulletin of the Institute of Archaeology of the University of London.* Č. 10, s. 54 – 57; BOWERSOCK, Glen W. *The Greek-Nabataean Bilingual Inscription at Ruwafa, Saudi Arabia.* In BOWERSOCK, Glen W. *Studies on the Eastern Roman Empire: social, economic and administrative history, religion, historiography.* Bibliotheca eruditorum. Goldbach: Keip, 1994, s. 203 – 212; STRUBBE, J. H. M. *Supplementum Epigraphicum Graecum.* Sv. 36 (1986). Amsterdam: Gieben 1999, s. 423, č. 1390) je v části psané nabatejským písmem použito řecké označení chrámu *naós*: „...Toto je chrám, jež nechal postavit lid Thamúdejců...“ (*...dnh nws' dj 'bdt šrkt tmwdw'...*). Tento nápis nepsali Nabatejci, nýbrž Thamúdejci, kteří pod nadvládou Nabatejců přijali jejich jazyk a písmo.

³³⁵ Např. v již zmiňovaném nabatejském nápisu z Puteoli (viz pozn. 157), který pochází z r. 5/6 n. l. (za vlády Aréta IV.), je termín *mḥrmh* použit na třech místech: „Toto je svatyně, již nechali opravit [---] a ‘Ali, věštec/kovář, [---][---] a Martai, zvaný Zabdat, [---][---] Saidu, syn ‘Abata, na své vlastní náklady, pro blažený život Aréta, krále nabatejců [---], a Huldy, jeho ženy, královny Nabatejců a jejich dětí, v měsíci Ab (srpen) roku 14 (?) jeho vlády [---] po (?) čase, kdy zde byla vybudována dřívější svatyně, kterou nechal postavit Benhobal, syn [---], [v roce] 8 (?) Malicha, krále Nabatejců. Oni dali do této svatyně [---].“ *d'mḥrmt' [dj h]dt[w---] [t w'lj nḥš' [---][---] l[---] wmrjt dj mtqr' zbdt [---] [---]šj šjdw br 'bt mn dj lh 'l ḥjj ḥrtt mlk n[bṭw wdj] [h]ldw 'tth? mlkt nbṭw wdj bnjhm bjrḥ 'b šnt 14? [lmlkwth][---] 'h?r zmn 'bnj mḥrmt' qdmjt' dj 'bd bnhbl br bm[---][bšnt] 8 lmnkw mlk nbṭw jhbw bgw mḥrmt' d'[---].*

³³⁶ Dúšarovým chrámem či svatyní bylo celé pohoří obklopující Petru (viz Kap. 5. 2. 2. a pozn. 204). Srov. WENNING, R. *Die Nabatäer – Denkmäler und Geschichte...*, s. 238nn.

³³⁷ STARCKY, Jean, STRUGNELL, John. Pétra: Deux nouvelles inscriptions nabatéennes. *RB.* Č. 73, 1966, s. 236 – 247; AMADASI GUZZO, M. G., SCHNEIDER, E. E. *Petra*, s. 179n. uvádějí nápis o 4 řádcích, který se nacházel na podstavci sochy a byl nalezen na vrcholu chrámu Kasr al-Bint Fir‘aun. Pochází

z toho usuzovat, že chrám byl nejen zasvěcen státnímu bohu Dúšarovi-Ba'alšaminovi, ale také představoval nabatejské království a byl státní svatyní.

Z archeologických vykopávek lze odvodit přibližné schéma nabatejské bohoslužby z klasického období nabatejských dějin. Chrámový kult se pravděpodobně skládal ze tří podstatných prvků: z procesí k chrámu, přinášení obětních darů (v některých případech na střechách chrámů)³³⁸ a z kultické hostiny, která se konala na nádvoří chrámu (popřípadě v divadle, jak tomu bylo například v Petře). U vchodů do chrámů byly objeveny zbytky rozlehlých nádrží, v nichž zřejmě vyznavači před bohoslužbou vykonávali kultickou očistu.³³⁹ Po zaplacení určitého obnosu hlídačům chrámu (jejichž „úřadovny“ byly objeveny u vstupu do chrámu téměř ve všech náboženských centrech Nabatejců) mohli uctívači pokračovat v procesí dál podél via

zřejmě z doby vlády Aréta IV. První dva řádky znějí: „Toto je socha, (totiž) Arétas, který miluje svůj lid, krále Nabatejců...“ (*dnh šlm' hrtt rhm 'mh mlk nbṭw...*). Druhý nápis publikovaný v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 306n, č. 349; BRÜNNOW, R. E., von DOMASZEWSKI, A. *Die Provincia Arabia*, Sv. 1, s. 312n., č. 405; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 1n.; STARCKY, Jean, BENNETT, Crystal-M. *Les inscriptions du téménos. Syria*. č. 45, 1968, s. 41n.; MILIK, J. T. *Quatre inscriptions nabatéennes...* *Le Monde de la Bible*. Č. 14, s. 14; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 306; B: s. 100 pochází rovněž ze zmíněného chrámu z podstavce sochy, který se však nedochoval. Datován je r. 67 př. n. l., tedy do doby vlády Aréta III. Obsahoval 5. řádků, přičemž v 1. řádku stojí: „[Toto je socha] Rabila, krále Nabatejců,...“ (*[dnh š]lm' zj rb'l mlk nbṭw...*).

³³⁸ EISSFELDT, O. *Neue Belege für nabatäische Kultgenossenschaften. Mitteilungen des Institutes für Orientforschungen*. Č. 15, s. 223 – 225 uvádí, že denní dary se pravděpodobně skládaly z vína (Nabatejci pěstovali vinnou révu od 1. stol. n. l.). nelze ovšem vyloučit ani vodu, obzvláště v krajích, kde se víno nepěstovalo a voda platila za nejvyšší statek.

³³⁹ Na kamenných nádržích se dochovaly zasvěcující nápisy, viz např. již zmiňovaný nápis (pozn. 163), který byl vytesán u nádrže na vodu ve vádí nedaleko Obody z r. 87/88 n. l. Obsahuje 4 řádky, v nichž stojí: „Toto je nádrž na vodu, již dal [---][---], syn Adramu a jeho společníci, [---], (v) roce 18 našeho Pána, Rabila, [krále, krále Nabatejců,] jenž přinesl svému lidu život a záchranu.“ (*dnh md?d?' dj [---] br 'drmw whbrwhj [---] šnt 18 lmr'n' rb[l mlk' mlk nbṭw] dj 'hjj wšjzb ['mh]*).

sacra.³⁴⁰ Vlastní bohoslužba se konala před bétylem usazeným na vyvýšeném pódiu. Na hlavním oltáři ve svatyni chrámu byla obětována zvířata. Krev obětovaných zvířat byla rozlévána či potírána po kultickém předmětu (bétyle), který stál vedle nebo na oltáři.³⁴¹ Poté se na nádvoří chrámu mohla konat kultická hostina.³⁴² Strabón (16, 4, 26) navíc uvádí, že slavnostní procesí vystoupilo po dvou schodišťových věžích na střechnu chrámu. Zde byly prováděny úlitby božstvům a páleno kadidlo.³⁴³

Nápisy potvrzují existenci kněze. V nápisech je označován nabatejským výrazem *ptwr*³⁴⁴ nebo v pozdější době řecky *ιερεύς*. *Ptwr* bylo označení kněze-věšce, což byla zvláštní kněžská funkce, která se nepojila k božstvům, nýbrž k určitému místu spojenému s vojenskou či civilní správou.³⁴⁵ Termín pro vyššího kněze byl *afkal*

³⁴⁰ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 164.

³⁴¹ Viz STARCKY, J. Pétra et la Nabatène, s. 988n; WENNING, R. Das Ende des nabatäischen Königsreichs, s. 88.

³⁴² STRABÓN, *Geografia* 16, 4, 26: „...Pořádali hostiny pro skupiny až 30 lidí a při každé hostině byli přítomni dva muzikanti. Král ale neustále dbal o to, aby ve velkém sále bylo pořád množství pitek. Nikdo však nesměl pít víc než 11 pohárů a pokaždé z jiné zlaté nádoby. Král je jako každý jiný z lidu tím, že obsluhuje nejen sebe, ale i ostatní...“ (...συσίτια δὲ ποιοῦνται κατὰ τρισκαίδεκα ἀνθρώπους, μουςουργοὶ δὲ δύο τῶ συμποσίῳ ἑκάστῳ. ὁ δὲ βασιλεὺς ἐν οἴκῳ μεγάλῳ πολλὰ συνέχει συμπόσια. Πίνει δ' οὐδεὶς πλέον τῶν ἑνδεκα ποτηρίων ἄλλῳ καὶ ἄλλῳ χρῆσῳ ἐκπόματι. οὕτω δ' ὁ βασιλεὺς ἐστὶ δημοτικὸς ὥστε πρὸς τῶ ἀντοδιακόνῳ καὶ ποτ' ἀντιδιάκονον τοῖς ἄλλοις καὶ ἀντὸν γίνεσθαι...).

³⁴³ STRABÓN, *Geographika*, 16, 4, 26: „... uctívali slunce, přičemž zřizovali na střechách domů oltáře, na něž přinášeli za dne tekuté obětiny a zápalné oběti.“ (...ἥλιον τιμῶσιν ἐπὶ τοῦ δώματος ἰδρυσάμενοι βωμόν, σπέφδοντες ἐν αὐτῷ καθ' ἡμέραν καὶ λιβανωτίζοντες.)

³⁴⁴ Např. v již zmiňovaném nápise (pozn. 336) z chrámu Kasr al-Bint Fir'aun v Petře, který zní: „Toto je socha, (totiž) Arétas, jenž miluje svůj lid, král Nabatejců, kterou mu vytvořil Abdu, kněz-věštec“ (*dnh šlm' hrtt rḥm 'mh mlk nbṭw dj 'qjm lh 'bdw ptwr*).

³⁴⁵ Např. v nápise uvedeném v SAVIGNAC, R., STARCKY, J. Une inscription nabatéenne provenant du Djôf. *RB*. Č. 44, s. 196 – 217, který pochází z r. 43/44 n. l. a byl nalezen v oáze Duma/Dúmat al-Džandal. Tato oáza spadala pod nabatejské království již kolem r. 60 př. n. l. a byla důležitým dopravním uzlem. V nápise stojí: „Toto je svatyně, již vystavěl 'Animu, velitel vojenského ležení, syn Damasippa, pro Dúšaru, boha z Gaiy, jenž je v Dúmat. A kterou obnovil a zvětšil Malik, kněz-věštec, který je v Dúmat, syn Ḥaza' . V roce 5 Malicha, krále, krále Nabatejců“ (*d'*

(*'pkl*).³⁴⁶ Slovo *kumra* (*kmr'*) označovalo kněze – pomocníka u oltáře.³⁴⁷ Přesné funkce kněží zůstávají nejasné, stejně tak kultické dění probíhající uvnitř chrámů.

Hrobky, které se staly jedním z hlavních rysů nabatejské kultury, dokládají okázalost v pohřbívání, úctu k „zemřelým“ a do jisté míry i víru v posmrtný život Nabatejců. Hlavní město Petra bylo upřednostňovaným pohřebištěm nabatejského národa, jak dokládá rozsah zdejší nekropole (Příloha 15). Byli zde pohřbíváni nejen nabatejští panovníci,³⁴⁸ ale své mrtvé sem přicházely pohřbít i vzdálenější nabatejské rody.³⁴⁹ Skalnaté okolí Petry bylo považováno Nabatejci od rané fáze nabatejských dějin za posvátnou oblast (viz Kap. 5. 1. 2.), a proto i hrobky byly pojímány spíš jako svatyně Dúšary (Příloha 11).³⁵⁰ Sloužily pozůstalým jako kontaktní místa

mḥrmt' dj bnh 'nmw rb mšrjt' b[r d]m?spš? ldwšr' 'lh gj'' dj b[dwm]t wḥdt jth w'wsp bh mlk ptwr' dj bdwmt br ḥz' bšnt ḥmš lmnkw mlk' mlk nbṭw).

³⁴⁶ Např. v nápisu, který uvádí SAVIGNAC, R. Le sanctuaire d'Allat à Iram (suite). *RB*. Č. 43, s. 41 In., č. 2. Nápis pochází z Vádí Ram/Iram a byl umístěn vedle bétylu ve svatyni zasvěcené Allát. Obsahuje 4 řádky a pochází z doby vlády Rabila II: „Toto je Allát, bohyně, která je v Bostře, [---] který udělal Taim'allahi [---] sluha afkala, v měsíci šebet [---] (*d' 'lt 'lht' d[j] bbšr' [---] dj 'bd tjm 'lhj [---] 'ljmj 'pkl[?]' bj[r]ḥ šb[ṭ] šnt---*).

³⁴⁷ Např. v nápisu uvedeném v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 200n., č. 170; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 318; B: s. 106, který pochází z Hibrán z r. 47 n. l. a obsahuje 4 řádky: „V měsíci tišri 7. roku Claudia, císaře. Toto je brána, kterou udělal Maliku, syn Qusaiju, kněz (bohyně) Allát. Mír tobě, kdo čteš (?)!“ (*bjrh ṭšrj šnt šb' lqldjs qjsr dnh tr'' dj 'bd mklw br qš [jw] kmr 'lt šlm qrj*).

³⁴⁸ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 174 uvádí, že většina nabatejských panovníků požívala po své smrti zvláštního zaopatření. Nejpropracovanější hrobky v Petře byly právě královské, např. nejznámější hrobka al-Chazneh patřila Arétovi III., Urnová hrobka Arétovi IV., Palácová hrobka Malichovi II.

³⁴⁹ DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, s. 62 uvádí, že podobně mají i dnes beduínské kmeny na určitých bodech svá pohřebiště, do kterých z daleka přinášejí své zesnulé.

³⁵⁰ Viz nápis uvedený v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 307 – 311, č. 350; COOKE, G. A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions...*, s. 241 – 244, č. 94; BRÜNNOW, R. E., von DOMASZEWSKI, A. *Die Provincia Arabia*, Sv. 1, s. 362

propojující lidskou a božskou sféru stejně jako ostatní kultická místa (výklenky, svatyně,...). V hrobkách byly konány náboženské obřady spojené s kultickou hostinou. K těmto účelům bylo uzpůsobeno i vybavení hrobek, jež tvořila *triklinia*, trojstěnné výklenky se třemi lavicemi, a *biklinia* se dvěma lavicemi, popř. *stibadia* s kruhovitými kamennými lavicemi (Příloha 16).³⁵¹ Jinak tomu bylo v Hegře, přestože architektonickým stylem a uspořádáním nekropole byla věrnou kopií Petry. Nacházela se zde stejná posvátná oblast hor, Džebel Ithlib, kde se nalézají nabatejské nápisy a zasvěcení bohům, grafity, kresby velbloudích karavan, hony na jednorozce, posvátné výklenky (některé s bétyly), oltáře, vyvýšené svatyně a několik místností (zřejmě pro rituály) – vše vyryto do skalních stěn, které toto místo ohraničovaly.³⁵² Pohřební oblast však stála odděleně a nebyla tudíž probojena s kultickou oblastí. Nápisy uvedené v hrobkách zmiňují jak jméno zemřelého, tak vlastnická práva vztahující se k hrobkám.³⁵³ Také se v hrobkách z Hegry neseťkáme s typickými triklinií. Z četných nápisů³⁵⁴ vyplývá, že prodej, zrušení nebo

|| 0 kor
o nat

– 366, č. 633; MILIK, J. T. Notes d'épigraphie et de topographie palestiniennes, *RB*. Č. 66, s. 555 – 560; HEALEY, J. F. The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih, s. 238 – 242; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 319; B: s. 106. Tento nápis pochází z at-Turkmánija hrobky v Petře a je datován r. 39/40 - 69/70 n. l. Obsahuje celkem 5 řádků a ve 3. řádku stojí: „...všechn zbylý majetek, který je na tomto místě, je posvátný a zasvěcený Dúšarovi, bohu našeho pána, a jeho posvátnému trůnu a všem božstvům...“ (...wš' rjt kl 'šl' dj b'trj' 'lh ħrm wħrg dwšr' 'lh mr'n' wmwthb ħrjš' w'lhj' klhm...).

³⁵¹ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 51.

³⁵² Podrobně viz TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 154-164.

³⁵³ WENNING, Robert. Petra and Hegra: What Makes the Difference? *AP*. Č. 8, 1996, s. 256 vysvětluje výskyt nápisů v hrobkách v Hegře tím, že „vlastníci hrobek počítali s tím, že budou v Hegře jen po určité době, takže tam nebude nikdo, kdo by zajistil ochranu hrobky po jejich smrti.“ Tento názor může být podpořen v souvislosti se zesilujícími se vlivy lihjánských a thamúdejských kmenů v této okrajové oblasti nabatejské říše.

³⁵⁴ Např. nápis uvedený v *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 227n., č. 199; JAUSSEN, A., SAVIGNAC, R. *Mission Archéologique en Arabie*, Sv. 1, s. 141n.,

kor
napis

pronajmutí hrobek bylo zakázáno a znesvěcení hrobky bylo často těžce pokutováno náboženskými i civilními autoritami spolu s prokletím bohy. Těla obyčejných lidí byla ukládána v kamenných schránkách do vytesaných otvorů ve skále. Do těchto schránek se ukládaly i kosti lidí, kteří zemřeli mimo Petru a které sem dopravili jejich příbuzní.

O představě posmrtného života u Nabatejců můžeme kvůli nedostatku pramenů jen spekulovat.³⁵⁵ S ohledem na množství a okázalost hrobek lze předpokládat koncept „věčného příbytku/domova“.³⁵⁶ Z archeologických vykopávek je možné doložit přibližný způsob pohřbívání a praktiky s tím spojené. Těla byla balena do plátna, položena do dřevěné schránky a umístěna do výklenků vytesaných ve stěně hrobky. Výklenek byl zakryt deskou,

č. 1; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 28n.; HEALEY, J. F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, s. 68 – 80, H 1, který pochází z hrobky v Hegře z r. 4/5 n. l. a obsahuje celkem 10 řádků. Nápis uvádí po úvodních záznamech o majiteli hrobky ve 4.- 8. řádku: „...ať je proklet (bohem) Dúšarou každý, kdo (někoho) pohřbí v tomto hrobě, kromě toho, kdo je vypsán (nahore), nebo kdo (hrob) prodá nebo koupí nebo dá do zástavy nebo pronajme nebo odkáže/daruje nebo zcizí. A kdo bude jednat jinak, než bylo napsáno nahore, ten dluží Dúšarovi, bohu, na základě posvátnosti, která je (zmíněna) nahore, celou cenu tisíc Arétoých drachem a našemu pánu Arétovi, králi, to samé“ (...wł'n dwsr' kl mn dj jqbr bkpr' dnh 'jr mn dj 'l' ktjb 'w jzbn 'w jzbn 'w jmškn 'w jwgr 'w jhb 'w j'n' wmn dj j' bd k' jr mh dj 'l' ktjb p' jtj 'mh ldwsr' 'lh' bħrm' dj 'l' ldmj mgmr sl'jn 'lp ħrtj wlmr'n' ħrtt mlk' kwt...).

³⁵⁵ Význam pohřbívání a hrobek mezi starými Semity je doložen v Mezopotámii, Sýrii, mezi Aramejci i Izraelity. HEALEY, John F. *Death, Underworld and Afterlife in the Ugaritic Texts*. University of London, Ph.D. thesis, 1977 na základě studie Ugaritu v pozdní době bronzové určuje základní rysy v souvislosti s pohřbíváním mezi Semity: za prvé se ke smrti přistupovalo s úctou a péčí. Pohřby se konaly do kvalitních kamenných hrobek. Za druhé mrtví panovníci požívali nesmrtnosti a určitého způsobu apoteózi/(zbožnění). Za třetí se dochovaly zprávy o jídle a pití v souvislosti se smrtí.

³⁵⁶ Viz nápis uvedený v NEGEV, Avraham. *A Nabatean Epitaph from Trans-Jordan*. *IEJ*. Č. 21, 1971, s. 50 – 52; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 312; B: s. 102, kde v 1. řádku nápisu z Petry stojí: „Toto je věčný domov Wahb'ila[hi],...“ ([dj'n' bjt 'lm' dj whb 'l[hj]...).

na níž bylo zaznamenáno jméno zemřelého.³⁵⁷ Do hrobů byly vkládány terakotové figurky, lampy, nádoby, ozdoby a mince.³⁵⁸ Součástí náboženských praktik v souvislosti s hrobkami bylo přinášení rituálního jídla „zemřelým“. Dosvědčují to četné mísovité prohlubně vytesané v hrobkách. Lze z toho usuzovat, že pohřbení zřejmě požívali stavu nesmrtelnosti. Zvláštním náboženským úkonem, jenž zahrnoval obětování jídla bohům a poté jeho rozdělování účastníkům obřadu, byl pověřen náboženský spolek vyznavačů určitého božstva nazývaný merzéhá (nabatejsky *mrzh*).³⁵⁹ Dalman³⁶⁰ navíc zmiňuje specifický nabatejský zvyk vztahující se ke kultické hostině konané při pohřbívání zesnulého, a sice rozbíjení keramických nádob znečištěných použitím při pohřbu. Za těmito praktikami stojí dlouhá historie, jejíž stopy nalezneme také v hebrejské Bibli (Am 6, 7; Jr 16, 5) a i v ugaritských textech³⁶¹, a nelze ji proto vyloučit ani u Nabatejců.

³⁵⁷ Např. nápis uvedený v ZAYADINE, Fawzi. Recent Excavations at Petra (1979 - 1981). ADAJ. Č. 26, 1982, s. 366 - 369; ZAYADINE, Fawzi. Tempel, Gräber, Töpferöfen. In LINDNER, M. Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen, s. 224-228, který pochází ze soutěsky Siq v Petře asi z poč. 2. stol. n. l. Byl umístěn v blízkosti hrobky s několika výklenky a vyhloubenými hroby. Obsahuje 4 řádky: „[---] dcera 'Aparu, žena [---]. Obal (mrtvého těla ?) [a nefesh/pomník ?] a uzavírací kámen, jenž je dole - moje mrtvé tělo (je to), jež k tomu patří.“ ([---]bt 'prw 'ntt [---] 'w 'srt' [---š?] 'w' djt' dj thwth gjt dj 'l').

³⁵⁸ NEGEV, Avraham. Nabataean Archaeology Today. New York: New York University Press, 1986, s. 69 - 97; WENNING, R. Die Nabatäer - Denkmäler und Geschichte..., s. 213.

³⁵⁹ Viz nápis publikovaný v DALMAN, G. Neue Petra-Forschungen und der Heiligen Felsen von Jerusalem, s. 92 - 94, č. 73; SAVIGNAC, R. Notes de voyage de Suez au Sinai et à Petra. RB. Č. 10, s. 440; Répertoire d'épigraphie sémitique. Č. 1423; CANTINEAU, J. Le Nabatéen 2, s. 6n.; AMADASI GUZZO, M. G., SCHNEIDER, E. E. Petra, s. 188, který pochází z ad-Dejr v Petře. Text nápisu zní: „Bud' vzpomínán 'Ubaidu, synu Waqih'ela, a jeho společníci, kultická společnost Oboda, krále“ (dkjr 'bjdw br wqjh'l whbrwhj mrzh 'bd 'lh'). Nebo také ve výše zmiňovaném nápisu (pozn. 337), kde ve 2. řádku stojí: br 'drmw whbrwhj [---]... „...syn Adramu a jeho společníci, [---]...“.

³⁶⁰ DALMAN, G. Petra und seine Felsheiligtümer, s. 61.

³⁶¹ HEALEY, J. F. The Religion of the Nabataeans, s. 166.

5.3. Pozdní fáze nabatejského náboženství

5.3.1. Obecná charakteristika

Pozdní fáze nabatejského náboženství souvisí chronologicky s dobou vlády posledního nabatejského krále Rabila II., zánikem Nabatejského království v r. 106 n. l. a se vznikem Provincie Arábie pod nadvládou Římské říše. V souvislosti s tímto historickým vývojem lze zaznamenat i vývoj v uctívání nabatejských božstev.

Za vlády Rabila II. dochází k programovému „oživení“ kultu tradičních nabatejských božstev a k rozšíření jejich kultu i do odlehlejších částí Nabatejského království. Silný helénistický vliv v uctívání nabatejských božstev a v náboženských praktikách, který byl zřetelný již od klasické fáze nabatejského náboženství, nebyl zřejmě takovou samozřejmostí, jak by se mohlo na první pohled zdát. Podle nejnovějších poznatků získaných podrobným studiem nabatejských pramenů nastává v náboženství nabatejské říše reforma prosazovaná králem.³⁶² Po fázi, v níž se Nabatejská říše orientovala na silnější helenizovaný sever a přebírala do svého náboženského systému prvky syrského a řeckého náboženského světa, začal Rabilos II. podporovat znovuvědomění si vlastních kořenů nabatejských božstev. Šlo pravděpodobně o nábožensko-politický motiv, kterým se snažil zdůraznit arabské a nabatejské prvky nabatejského náboženství vůči rozpínajícím se cizím náboženským prvkům zakomponovaným do nabatejského náboženského systému. Hlavním motivem Rabila bylo

³⁶² HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 78n.; WENNING, R. *Maskierte Götter?...*, s. 257n.; *Das Ende des nabatäischen Königsreichs*, s. 86nn.; HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 106; 126.

„vyrovnání“ různých národnostních skupin obyvatelstva žijícího v nabatejské říši, které uctívaly rozdílná božstva.³⁶³

Typické zavěšující nápisy, jež se vyskytují od 2. pol. 1. stol. n. l., vykazují shodnou formu, odlišnou od obvyklé formy nápisů z klasické fáze nabatejského náboženství: „jméno božstva, bůh/bohyně N. N. (gen.)“ nebo „toto je(jméno), božstvo, jež je v(místo)“. Použití genitivního spojení v nápisech (např. „Ba'alšamin , bůh Matnu“ nebo „Dúšará, bůh Rabila“, „Allát, jejích bohyně“ apod.) vyjadřovalo příslušnost mezi lidmi a božstvy, kterou je ale třeba chápat v souvislosti s konkrétním textem, jeho umístěním a místem nálezu.³⁶⁴ Zřejmě se zde setkáváme se základní funkcí božstva coby osobního ochránce. Člověk si může zvolit oblíbené božstvo z panteonu jako „své“ božstvo, ke kterému má důvěrný vztah.³⁶⁵ Tento náboženský fenomén byl v orientálním náboženství široce rozšířen, protože tehdy lidé žili a mysleli v sociální kategorii rodina-klan-kmen, a tak byla pojímána i božstva – z individuálního božstva se často stávalo hlavní božstvo rodiny, klanu a poté kmene. Touto cestou se zřejmě i Dúšará stal postupně nabatejským „státním“ bohem. Osobní ochranná božstva byla tradována z otce na syna,

³⁶³ Podrobně je tato teorie zpracována v komentářích k jednotlivým nápisům z doby vlády Rabila II. v HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 286n.; 193.

³⁶⁴ V označení „bůh N. N.“ bylo odkazováno nejen na žijícího vyznavače určitého kultu, ale často na již zemřelého člověka, většinou zakladatele či hlavního představitele rodiny či klanu. Např. v nápisu na oltáři v Bosře, který uvádí *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, s. 203, č. 174; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 317; B: s. 105, stojí: „Jež zasvětil Natir'el, syn Natir'ela, bohu Qusaiju v roce 11 Malicha, krále“ (*dj qrb ntr'l br ntr'l l'lh qsjw bšnt 11 lmlkw mlk'*). Tento nápis byl nejdříve připsán Malichovi I., ale ve skutečnosti pochází z pozdější doby, asi z r. 49/50 n. l., tedy z doby vlády Malicha II. Podle uvedené formule „jméno boha + přivlastňovací zájmeno“, se zde jedná o (nejmenované) osobní božstvo muže jménem Qusaiju, který již zemřel a který se stal zakladatelem kultu tohoto božstva pro celou svoji rodinu či klan nebo kmen. Pravděpodobně šlo o boha Ba'alšamina, který je zmiňován i v jiných nápisech z Bosry.

³⁶⁵ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 86.

stávala se „božstvy otců“ (viz Starý zákon Ex 3,15). Osobní ochranná božstva a božstva otců v semitském náboženství byla slučitelná i s řecko-římským náboženským světem, v němž hrály Θεοι πατροι svou významnou úlohu. A právě v této rovině mohlo být nabatejské a řecko-římské náboženství lehce slučitelné. Rabilos II. zřejmě pochopil tento princip vzájemné slučitelnosti v uctívání božstev a podporoval jej s tím, že se snažil posílit postavení vlastních arabsko-orientálních božstev vůči helénistickým. Pokud je v nápisech jméno božstva spojováno s jeho místním určením (např. ve formě: „jméno božstva, božstvo N. N., které je v ...“), jedná se zpravidla o zdůraznění a vyzdvižení místa, k němuž se vztahuje kult zmiňovaného božstva. Může to být z důvodu, že zde tento kult není dlouho zaveden a praktikován. Uvedením osobního jména v nápisu může jít o prezentaci osoby, jež uvedla nový kult do zmiňovaného místa.³⁶⁶ Často je místem kultu božstva míněna Bostra, která v době Rabila vzkvétala pod silným helénistickým vlivem. Tím, že v nápisu bylo uvedeno jméno typicky nabatejského božstva, majícího svůj kult v Bostře, se snažil Rabilos o kompenzaci nabatejských národních božstev v tvrdé konkurenci cizích vlivů. Ve formulacích „Dúšará, bůh našeho pána, Rabila, krále“³⁶⁷ nejde již zřejmě o prezentaci osobního

→ role krále a kultu předků

³⁶⁶ Např. nápis uvedený v *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 83; DUSSAUD, René, MACLER, Frédéric. *Voyage archéologique au Šafá et dans le Djebel ed-Drúz*. Paris, 1901, s. 167 – 173, č. 36. Pochází ze svatyně v Motha/Imtán jižně od Bostry z r. 92/93 n. l. Obsahuje 13 řádků: „Toto je oltář, jež zasvětil Mun'at, syn Gudaiju, Dúšara-A'rovi, bohu našeho pána, jenž je v Bostře, v roce 23 krále Rabila, krále Nabatejců, jenž přinesl život a záchranu svému lidu“ (*dnh msgd' dj qrb mn't br gdjw l- dwsr' 'r' 'lh mr'n' dj bbsr' bšnt 23 lrb'l mlk' mlk nbṭw dj 'hjj wš- jzb 'mh*).

³⁶⁷ STARCKY, J. Les inscriptions nabatéennes et l'histoire de la Syrie méridionale et du Nord de la Jordanie, *Syria*. Č. 45, s. 180n.; 177, obr. 3. Nápis z blízkosti Hará'ib (Hurajjib) z cisterny na vodu pochází z r. 100/101 n. l. a obsahuje 3 řádky: „Toto je svatyně, již udělal 'Ailamu, syn 'Amru, syna 'Amru, pro Dúšaru, boha našeho pána, Rabila, krále, v roce 31 krále Rabila, krále Nabatejců“ (*dnh mḥrmt' dj 'bd 'jlmw br 'mrw br 'mrw ldwsr' 'lh mr'n' rb'l mlk' bšnt 31 lrb'l mlk' mlk nbṭw*).

(na

božstva, ale programově o prezentaci státního božstva, která měla za cíl vyzdvihnout národní prvky proti zesilujícím helénistickým vlivům (např. král Malich I. není v nápisech spojován s Dúšarou, jak bylo obvyklé, ale s Ba'alšaminem³⁶⁸).

S uctíváním osobních ochranných božstev souvisí další fenomén nabatejského náboženství v pozdní fázi nabatejských dějin, a sice spojování božských jmen se jmény osobními. Nejvíce teoforních jmen pochází z pozdní doby nabatejské státnosti (z nápisů v Hegře, Egyptě a Negevu) a po zániku Nabatejského království (z nápisů ze Sinaje). Nejnápadnější zvláštností je, že jen ve dvou teoforních jménech se objevuje jméno Dúšary jako božský prvek ('Abddúšará, Tajmdúšará). Možným důvodem tak malého výskytu jména hlavního nabatejského božstva v osobních jménech je to, že jméno Dúšary bylo ve skutečnosti ukryto za epitet. Například bohyně Allát (př. Tajmallát) a Manát (př. 'Abdmanatu) se vyskytují již poměrně často jako součást jména, stejně tak bohové Kós (př. Kósnatan) a Alkutbá (př. Tajmalkutbá).³⁶⁹ Velmi často se stávala součástí jmen Nabatejců jména cizích božstev, např. Isis (Amatise), Nebo (Zajdnebo), Šamaš (Šamašgeram) atd. Mnoho jmen obsahuje formu výrazu pro „boha“: -'l, -'lh, -'lhy (celkem přes 100 druhů jmen, např. Amatallahi) nebo odvozenin od kořene 'LY „vysoký“, „nejvyšší“: -'ly, -'l'ly (např. grm'lhy Garamal'ali) nebo slovo „pán“: -b'l, 'lb'ly (např. 'bdlhy 'Abdalba'ali). To, že se Dúšarův epitet nestal obvyklou součástí nabatejských osobních jmen může být vysvětleno právě četností v použití výrazu pro nejvyššího boha. Možná se zde již setkáváme

³⁶⁸ Viz nápis uvedený v poznámce 317: „[---] jenž pro Ba'alšamina (je), boha Malicha, ...“ ([---] dj lb 'šmjn 'lh mnkw [---]'l...).

³⁶⁹ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 23.

s jistým stupněm abstrakce, kdy nejvyšší objekt uctívání nepotřeboval být specifikován jménem.³⁷⁰

Po smrti Rabila II. jsou nabatejská božstva stále více srovnávána se svými řecko-římskými a syrskými protějšky, až dochází za éry Provincie Arábie ke splynutí obou náboženských systémů v jeden. Nabatejské náboženství bez opory vládnoucí dynastie postupně ustoupilo dominantnímu náboženství Římské říše. Dúšara jako dynastický bůh ztratil sice se zánikem nabatejského státu své prominentní postavení a význam, přesto byl ještě dlouho uctíván ukryt za svými helénistickými ekvivalenty (ještě ve 2. pol. 2. stol. n. l. se objevuje jeho jméno v nápisech, převážně již psaných řeckým jazykem a písmem³⁷¹). V nápisech je zmiňován stále častěji jako Zeus, Hélios nebo Dionýsos (Příloha 19). Stejně tak bohyně Allát splynula s Afroditou, Artemis a Hérou. V několika případech je v nápisech uveden jednoduše Θεὸς Ἀραβικός³⁷², „arabský bůh“ –

³⁷⁰ Např. nápis uvedený v SAVIGNAC, Rafaël, HORSFIELD, George. Le temple de Ramm. *RB*. Č. 10, 1935, s. 265 – 268, č. 1; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 302, který pochází z chrámu ve Vádí Ram/Iram z r. 146/147 n. l. Obsahuje 4 řádky, ale značně poškozené: „[---] velká bohyně (a?); [---] velká bohyně, která je v Iram; velká bohyně, která v [---] všechny její muže napořád. A to bylo napsáno dne; [---] (měsíce) od roku 41 [---].“ ([---] 'lht' rbt' w- [---] 'lht' rbt' dj b'rm ['] lht' rbt' dj bgb [---]hj]jn 'nwšhm klhm 'd 'lm wdnh ktjz bjwm [---]h b'b šnt 'rb' jn wħdh [---]l [---]' b[---]l [---]l [---]).

³⁷¹ WADDINGTON, W. H. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie recueillies et expliquées*, č. 2023; LITTMANN, Enno et al. *Greek and Latin Inscriptions. A Southern Syria*. Sv. 3, 1921, A: 5, 326n., č. 706. In *Syria. Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-5 and 1909*. 4 sv., Leyden, 1907 - 1949 uvádějí nápis, který pochází z Malláh z r. 163/164 n. l. a obsahuje 5 řádků: „Nagius, (syn) Chairuse, kněz boha Dúšary, udělal oltář z vlastních (prostředků) v roce 59 (římské provincie)“ (Ναγιος Χαιρουσ 'ιερευς θεου Δουσαρεος 'επόησε τον βωμον 'εκ των 'ιδίων 'ετει νθ').

³⁷² Nápis publikovaný v GATIER, Pierre-Louis. *Inscriptions religieuses de Gérasa*. *ADAJ*. Č. 26, 1982, s. 269 – 275, 272 – 274, č. 3 pochází z okolí Gerasy/Džaraš a je datován 1. pol. 2. stol. n. l. Obsahuje 5 řádků, ve kterých stojí: „Thofse, (žena) Zobaida, postavila arabskému bohu orlů z (její) zbožnosti z vlastních prostředků“ (Θοφση Ζοβαίδου Θεω Ἀραβικω τον 'αετον εϋσεβείας χάριν εκ των ιδίων ἀνήγειρεν).

zřejmě proto, aby žádná z možných verzí nejvyššího boha nebyla opomenuta. Přidrží-li se rozlišení U. Bernera,³⁷³ pak se jedná o synkretismus na rovině systémů (proces spojení dvou náboženství v jedno, v němž jednotlivé prvky těchto náboženství zůstávají zachované a vstupují do vzájemných vztahů).

V uctívání nabatejských božstev se projevuje silný helénistický vliv - přibývá antropomorfních podob božstev (Příloha 19 a 20), přestože bétyly se schématicky naznačenými rysy obličeje si udržují svou oblibu a důležitost, např. na mincích nebo v chrámu Kasr al-Bint Fir'aun v Petře. Bohoslužba se stále více přesouvá do kamenných chrámů, jež jsou dekorovány bustami a medailony řeckých božstev. Nabízí se zde úvaha, zda Nabatejci nepřijímali řecké vyobrazení božstev spíše jako dekorativní prvek než jako předmět uctívání. Výběr vyobrazených božstev však odpovídal striktně jejich nabatejským ekvivalentům a opakovaly se na více místech. Vyplyvá z toho, že tyto reliéfy nebyly jen ozdobou, ale měly určitou výpovědní hodnotu, která vycházela z obsahu znázornění. Na druhou stranu zůstával v nabatejských chrámech zachován tradiční arabský kultický prostor s vyvýšeným pódiem pro usazení kultického obrazu a s možností jeho obcházení. Je tedy otázkou, zda za těmito helénistickými vyobrazeními není ještě jiná, politická, rovina. Podle Wenninga³⁷⁴ byly helénistické dekory na nabatejských chrámech součástí králem podporovaného procesu, jenž měl Nabatejce ukázat jako „civilizovaný“, mírumilovný a světu otevřený národ. Řecká vyobrazení božstev a jejich ztotožňování s nabatejskými protějšky byl podle Wenninga záměr nabatejských králů, jak přiblížit okolnímu světu své bohy a jak vyjádřit loajalitu dominantnímu helénistickému

³⁷³ BERNER, U. Synkretismus. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Sv. 5, s. 143 – 151.

³⁷⁴ WENNING, R. Maskierte Götter?..., s. 255.

okolí. Ve skutečnosti bylo řecké vyobrazení božstev pro Nabatejce jen „maskou“. Proto také Wenning používá označení „maskování boží“.³⁷⁵ Historická situace pozdní fáze nabatejských dějin by tomuto názoru odpovídala. Nabatejský král Arétas IV. a Malichos II. se snažili zachovat nabatejskému státu nezávislost na Římské říši tak dlouho, jak jen to bylo možné, a nešetřili projevy loajality vůči římským císařům. Rabilos II. se rozhodl pro jinou cestu, kterou byla politicko-náboženská reforma. Přestal podporovat helénistický kulturní a náboženský příliv, což se například projevilo mimo jiné také tím, že nechal zrenovovat některé nabatejské chrámy tak, že byly strženy řecké dekorativní prvky a nahrazeny jednoduchou ornamentikou. Podobně tomu bylo u antropomorfního znázornění nabatejských bohů, jimž vrátil jejich raněarabskou podobu ve formě bétylu. Po smrti Rabila II. a anexi Nabatejského království k Římské říši již nic nebránilo tomu, aby i v této oblasti převládl kult řecko-římských bohů.

Náboženská proměna po připojení Nabatei se odráží především v nápisech z Hauránu, ale také v archeologii bývalého hlavního města Petry, kde pokračovala výstavba okázalých hrobek, nyní pro římské místodržící.

5.3.2. Nabatejská božstva v pozdní fázi nabatejského náboženství

Dúšará zažívá v pozdní fázi nabatejského náboženství nejdříve období oživení svého kultu za vlády Rabila II. a poté pod nadvládou Říma fázi splnutí s řeckými a syrskými božstvy. Za posledního nabatejského krále vystupuje ještě jako dynastický bůh, jak dokazují

³⁷⁵ WENNING, R. Maskierte Götter?..., s. 255.

četné nápisy obsahující formuly: „pro Dúšaru, boha našeho pána, Rabila, krále.“³⁷⁶ Tuto funkci však po začlenění Nabatei do Římské říše ztrácí. Díky Rabilově reformě vystupuje Dúšará v nápisech častěji ve spojení s novým přívlastkem A'ra - *Dúšará A'ra*. A'ra má spojitost s arabským *gharij*, což je označení idolu, na němž byly přinášeny oběti a jejichž krví byl potírán. A'ra se tím tedy přiblížil k oltáři³⁷⁷ a bylo mu (podobně jako trůnu boha) přiděleno božské uctívání a nakonec byl personifikován s božstvem samým. Nábožensko-politický záměr propagování A'ry vyplývá ze dvou bodů. Za první je jeho uctívání doloženo nejvíce v silně helenizovaném Hauránu (v Bostře), jen jednou v Hegře. Za druhé je posvátný objekt doložený v nápisech ve všech případech označen jako *msgd*³⁷⁸, což obecně označuje místo, u něhož se člověk modlí, tedy „oltář“. Tato forma posvátného objektu odpovídá spíše helénistickému typu chrámového oltáře, jehož funkce ale neodpovídá arabské kultické praxi, kterou bůh A'ra ztělesňuje a která je prováděna pod širým nebem. Setkáváme se zde tedy pravděpodobně s Rabilovou základní myšlenkou o vyrovnání mezi helénistickými a arabskými prvky. V nápisech z Bostry je většinou uváděno: „...Dúšará-A'rovi, bohu našeho pána, jenž je v Bostře...“³⁷⁹

ještě
nač

h

³⁷⁶ ...*ldwšr' 'lh mr'n' rb'l mlk'*... (2.řádek). Nápis z blízkosti Hará'ib (Hurajjib) publikovaný v STARCKY, J. *Les inscriptions nabatéennes et l'histoire de la Syrie méridionale et du Nord de la Jordanie*, s. 180n.; 177, obr. 3.

³⁷⁷ HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataeans*, s. 159 uvádí, že také z fénicko-syrského náboženství je doložen kult boha „Oltáře“ (*madbah/Mαδβαχος, Βωμός*).

³⁷⁸ Viz nápis uvedený v *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 676: „Toto je oltář, jež zasvětil Jamlik, syn Mašku, (bohu) Dúšará-A'ra pro jeho blahobytný život a blahobytný život jeho dětí; a toto první den měsíce nisan roku 42 (?) eparchie“ (asi 147 n.l.) (*[dnh] msgd' dj qrb [j]mlk br mškw ldwšr' 'r' 'l šlmh wšlm bnwhj wd' bjwm ḥd bnjsn šnt 42 (?) lhprkjh*).

³⁷⁹ *dwšr' 'r' 'lh mr'n' dj bbsr' bšnt* (5.-8.řádek). Nabatejský nápis z Motha/Imtán (jihovýchodně od Bosry), který pochází z r. 92/93 n. l. Publikováno v *Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 83; DUSSAUD, René, MACLER, Frédéric. *Voyage archéologique au Šafâ et dans le Djebel ed-Drûz*, s. 167 – 173, č. 36.

V byzantském lexikonu Suda z 10. stol. n. l. je zmíněn θεός Ἄρης · τουτέστι Θεός Ἄρης, ἐν Πέτρα της Ἀραβίας... „Bůh Ares: toto je Bůh Ares v Petře v Arábii...“ (Suda Θ 302). Zde se ale nejedná o jméno a funkci A'ry; spíše zde bylo zkomoleno jméno Dus-ares.³⁸⁰ Tento duální kult přežil Rabilovo království až do éry římské Provincie Arábie. Dúšará byl v pozdní fázi nabatejského náboženství přetvořen a přemístěn do nového náboženského kontextu a splynul s Diem, Ba'alšaminem a Kósem.³⁸¹ Jednotlivě byli všichni tito bohové státními nebo nejvyššími božstvy a také nebeskými božstvy. Proto byli navzájem lehce ztotožnitelní. Dúšará jako Zeus/Ba'alšamin³⁸² byl uctíván především na severu království, kde byl silný kult Ba'alšamina. V několika řeckých nápisech ze 4. stol. n. l. je nejvyšší bůh označen jako „ἀνίκητος Ἥλιος“,³⁸³ za čímž je možné vidět

? argu
jednotlivě
herzeu

³⁸⁰ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 79, 617.

³⁸¹ Např. řecký nápis uvedený v JONES, Arnold H. M. *Inscriptions from Jerash. Journal of Roman Studies*. Č. 18, 1928, s. 164n., č. 32; STRUBBE J. H. M. *Supplementum epigraphicum Graecum*. Sv. 7, s. 116, č. 862; KRAELING, Carl H. (ed.). *Gerasa, city of the Decapolis : an account embodying the record of a joint excavation conducted by Yale University and the British School of Archaeology in Jerusalem (1928-1930), and Yale University and the American Schools of Oriental Research (1930-1931, 1933-1934)*. New Haven, Conn: American school of oriental research, 1938, č. 26, který pochází z r. 237/238 z Gerasy/Džaraš a obsahuje 9 řádek. Ve 3. a 4. řádku stojí: „...Diovi Krónovi a bohyni nebes...“ (...Δί Κρόνω καὶ [Θ]εᾷ Οὐρανία...). Za nebeskou bohyni je zde považována nejspíš Allát/Afrodita, jejíž kult hrál v Gerase významnou roli, podobně jako kult Dia/Ba'alšamina/Dúšary.

³⁸² Nápis v GATIER, P. - L. *Inscriptions religieuses de Gérasa. ADAJ*. Č. 26, s. 272 – 274, č. 3 pochází z okolí Gerasy/Džaraš a je datován 1. pol. 2. stol. n. l. Obsahuje 5 řádků, ve kterých stojí: „Thofse, (žena) Zobaida, postavila arabskému bohu orlů z (její) zbožnosti z vlastních prostředků“ (Θοφση Ζοβαίδου Θεῷ Ἀραβικῷ τῶν ἁετῶν εὐσεβείας χάριν ἐκ τῶν ἰδίων ἀνήγειρεν). Atribut orla byl spojován s Edómským bohem Kósem. Postupně je tento symbol spojován s ostatními nejvyššími a státními božstvy a dostává se i na nabatejské mince.

³⁸³ Např. WADDINGTON, W. H. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie recueillies et expliquées*. č. 2393 uvádí řecký nápis, který pochází z chrámu v Dejr al-Laban z r. 320. Obsahuje 7 řádek, ve 3. a 4. řádku stojí: „...pro pána, nepřemožitelného slunečního boha, boha Aumose...“ (...ε[ίς] τὸν δεσπότην[καὶ] ἀνίκητον Ἥλιον θεὸν Ἀὔμων...).

spojení Dúšary se slunečním bohem Héliem.³⁸⁴ Byl by to důkaz existence kultu Sol Invictus, „nepřemožitelného slunečního boha“, jenž byl praktikován především ve 3. a 4. stol. n. l. a vztahoval se k uctívání řecko-římského Dia-Jupitera, respektive syrsko-nabatejského Ba'alšamin-Dúšary. Zmiňovaný bůh je zde vzýván ne vlastním jménem, ale apelativem.³⁸⁵ Dalším vyjádřením synkretických procesů v nabatejském náboženství je označení Θεὸς Ἀραβικός.³⁸⁶ Toto označení se nachází v četných nápisech z Gerasy/Džaraš z 1. a 2. stol. n. l. a vztahuje se primárně k Dúšarovi, sekundárně ke všem nejvyšším božstvům Předního Východu včetně řeckého Dia. Zhotoviteli nápisů šlo zřejmě především o to, aby žádný důležitý bůh nebyl opomenut či vynechán.³⁸⁷

Zeus Obodas nebo bůh Obodas je zmiňován v nápisech z města Oboda/Abda/Avdat od 1. do 3. stol. n. l.³⁸⁸ Jedná se zřejmě o nabatejského boha jménem 'Obodat, jenž byl ztotožněn s Diem.

Allát získává v pozdní fázi nabatejského náboženství na velké oblibě, částečně díky Rabilově náboženské reformě. Jsou doložena dvě nejvýznamnější místa jejího kultu v Nabatejském království,

³⁸⁴ HEALEY, J. F. *The Religion of The Nabataeans*, s. 102. Spojení Dúšary s Diem a Dionýsem považuje za sekundární, za podstatnější považuje spojení se slunečním bohem (Héliem).

³⁸⁵ K solárnímu kultu v helénismu viz VINCENT, Louise - Hugues. *Le dieu saint Paqidás à Terasa*. *RB*. Č. 49, 1940, s. 119.

³⁸⁶ Např. v nápisu uvedeném v pozn. 382.

³⁸⁷ HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*, s. 205 – 206.

³⁸⁸ ALT, Albrecht. *Die griechischen Inschriften der Palaestina Tertia westlich der 'Araba'*. Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutsch - Türkischen Denkmalschutz - Kommandos. Sešit 2. Berlin, Leipzig: De Gruyter, 1921, s. 44, č. 145; NEGEV, Avraham. *The Greek Inscriptions from the Negev*. Jerusalem: Franciscan Printing Press, 1981, s. 26n., č. 13; STRUBBE J. H. M. *Supplementum epigraphicum Graecum Supplementum Epigraphicum Graecum*. Sv. 28, s. 385, č. 1370; BELAYCHE, Nicole. *Judaea-Palestina. The Pagan Cults in Roman Palestine (Second to Fourth Century)*. Religion der Römischen Provinzen. Sv. 1, Tübingen: Mohr Siebeck, 2001, s. 286 uvádějí nápis ze správní budovy v Obodě, datovaný do r. 293/4 n. l. Obsahuje 7 řádek, v 1. - 3. řádku stojí: „Ke štěstí. Die-Obode, pomoz Eirenaiovi...“ ('Αγαθη τύχη Ζευ Ὀβοδα βοήθει Εἰρηναίω...“).

v Hauránu a ve Vádí Ram. Rabilos využil její obliby a podpořil její kult v novém urbanistickém centru severní oblasti, v silně helenizované Bostře. Pravděpodobně rozšířil její kult i do jižnějších částí říše, jak dokazuje svatyně ve Vádí Ram, která byla zasvěcena „...velké bohyni, jež je v Iram“.³⁸⁹ Nápisy z města Iram jsou psány v typické formě používané za Rabila II., tzn. s epitetem, jenž zdůrazňuje hlavní místo kultu bohyně („...která je v Bostře.“).³⁹⁰ V jednom nápisu je ke jménu bohyně připojen epitet „velká“, což odkazuje spíše na syrskou tradici než nabatejskou, a potvrzuje tím její uctívání v souvislosti se syrským obyvatelstvem.³⁹¹ Z doby vlády Rabila II. se dochoval ve Vádí Ram její bétyl spolu s bétylem znázorňujícím božstvo Alkutbá.³⁹² Za Rabila II. také došlo k užšímu spojení mezi Allát a královstvím, protože je v nápisech zmiňována jako „Allát, matka bohů našeho pána Rabila“.³⁹³

Pro uctívání Allát v pozdní fázi nabatejského náboženství je typické její srovnávání a ztotožnění se syrskou Atargatis a řeckými

³⁸⁹ SAVIGNAC, R., HORSFIELD, G. Le temple de Ramm. *RB*. Č. 10, s. 265 – 268, č. 1; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 302 uvádějí nápis, který pochází ze svatyně ve Vádí Ram/Iram: „[---] velká bohyně (a?); [---] velká bohyně, která je v Iram; velká bohyně, která v [---] všechny její muže napořád. A to bylo napsáno dne; [---] (měsíce) od roku 41 [---]“ ([---] 'lht' rbt' w- [---] 'lht' rbt' dj b'rm ['] lht' rbt' dj bgb [---]jn 'nwšhm klhm 'd 'lm wdnh ktjb bjwm[---]h b'b šnt 'rb' jn whđh [---]l [---]' b[---]l [---]l [---]). Podle J. STARCKYHO. Un contrat nabatéen sur papyrus. *RB*. Č. 61, 1954, s. 163, obr. 2 bylo ve 3. řádku uvedeno jméno Bosry („...která je v Bosře“).

³⁹⁰ SAVIGNAC, R. Le sanctuaire d'Allat à Iram. *RB*. Č. 42, s. 411n., č. 2 uvádí nápis z Vádí Ram, který byl umístěn vedle bétylu ve svatyni zasvěcené Allát. Obsahuje 4 řádky a pochází z doby vlády Rabila II.: „Toto je Allát, bohyně, která je v Bosře, [---] který udělal Taim'allahi [---] sluha afkala, v měsíci šebet [---]“ (d' 'lt 'lht' dlj] bbsr' [---] dj 'bd tjm 'lhj [---] 'ljmj 'pkl[?] bj[r]h šb[? šnt---]).

³⁹¹ Epitet „Velká bohyně“ byl v době helénismu používán ve spojitosti s bohyní Kybelou, jež byla uctívána jako Magna Mater. Je možné, že i Allát převzala tento aspekt.

³⁹² V nápisu stojí: „Alkutbá, který je v Gaia“ ('lktb' dj bgj'). Nápis uvádí SAVIGNAC, J. Le sanctuaire d'Allat à Iram (suite). *RB*. Č. 43, s. 587.

³⁹³ *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2, 209n., č. 185; MILIK, J. T. Nouvelles inscriptions nabatéennes. *Syria*. č. 35, s. 229.

bohyněmi Afroditou, Athénou, Tyché a Artemis. Ve spojení s Atargatis byla Allát vnímána jako bohyně plodnosti, ve spojení s Afroditou byla Allát uctívána především v Petře³⁹⁴ a v Obodě/‘Abda/‘Avdat.³⁹⁵ Také Hérodotos dává Allát do spojitosti s Afroditou, resp. Afroditou Uranií, když popisuje uctívání této bohyně mezi Araby.³⁹⁶ Jako Athéna představovala bohyni války a převzala i stejné atributy: náprsní krunyř, hlavu Medúzy, helmu, oštěp a štít.³⁹⁷ V Bostře byla navíc uctívána i v asimilaci s Tyché, bohyní spravedlnosti. Byla považována za ochránkyni města a nové římské provincie a objevuje se i na zdejších mincích (Příloha 18).³⁹⁸ V Gerase/Džaraš je doložen kult Allát-Hery.³⁹⁹

✓ e

³⁹⁴ LEWIS (ed.). *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters*, s. 47 – 50, č. 12; BEYER, K. *Die aramäischen Texte vom Toten Meer...*, s. 173n. uvádějí řecký papyrus z doby římské Provincie Arábie, který byl uložen v Afroditiňě chrámu v Petře. Ve 2. řádku vnitřního textu stojí: „...které jsou uloženy v chrámu Afrodity v Petře...“ (...της μητροπόλεως προκειμένων) ‘εν τω ‘εν Πέτρα ‘Αφροδείσιω...).

³⁹⁵ NEGEV, A. *The Greek Inscriptions from the Negev*, s. 20 – 23, č. 7 uvádí řecký nápis z Obody ze 2. stol. n. l. Obsahuje 6 řádků, ve 3. a 4. řádku stojí: „...byl obložen (chrám) Afroditě (mramorem ?)...“ (...‘εγένετο ‘η πλάκω(σις) ‘Αφροδείτης ΕΤΙΣ...).

³⁹⁶ HÉRODOTOS, *Historiae*, 8, 3: ...‘ονομάζουσι δε τὸν μὲν Διόνυσον ‘Οροτάλτην δε ‘Ούρανίην ‘Αλλιát.

³⁹⁷ Např. v FIGUERAS, Pau. *The Roman Worship of Athena-Allat in the Decapolis and the Negev*. *AP*. Č. 4, 1992, s. 177; *L'année épigraphique: revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*. Sv. 1993, Paris: Pr. Univ. de France, 1996, č. 1652 je uveden nápis uvedený z podstavce poškozeného reliéfu z al-Mahalla/‘En Saharóním. Pochází z 2. nebo 3. stol. n. l., je psán řeckolatinsky a obsahuje 3 řádky: „Paní Athéně udělal z vlastních (prostředků) Gaius Markus..., voják 6. Hispánské kohorty“ (τη κυρία ‘Αθηνα ‘επόησεν ‘εκ των ‘ιδίω)ν Γαιο(ς) Μ(άρκος)...., *mil(es) Coh(ortis) VI Hisp(anorum)*). Je zde vyzdvížen vojenský aspekt bohyně, protože zasvěcení dělal voják.

³⁹⁸ SARTRE, Maurice. Bostra: nos 9001 à 9472. *Bibliothèque archéologique et historique/ Institut français d'archéologie du Proche-Orient*. Č. 113. Paris: Librairie orientaliste P. Geuthner, 1982, s. 79n., č. 9006n. uvádí nápis pocházející z citadely v Bostře z doby římské Provincie Arábie, asi z r. 217/218 n. l., který obsahuje 4 řádky: „Ulpius Pompeius Markus, kněz Velké Tyché, pro domácí ochránkyni, v roce 112 (od zřízení řím.provincie)“ (Ο ‘ύλπιος Πομπήιος Μαρκος, [‘ι]ερεῦς Μεγάλη[ς Τ]ύχης, τη Κυρία [Π]ατριδι, ‘έ(τους) ριβ’).

³⁹⁹ JONES, Arnold H.M. *Inscriptions from Jerash*. Část 2. *Journal of Roman Studies*. Č. 20, 1930, s. 45 – 47, č. 63; McCOWN, Chester C. *A New deity in a*

Isis byla oblíbenou bohyní i v této fázi nabatejského náboženství. Její kult byl nejsilnější v centru Nabatejského království, v Petře, kde splynula s nabatejskou bohyní al-'Uzzou. Zřejmě jí byl v Petře zasvěcen Chrám okřídlených lvů (Severní chrám), přestože ani z nápisu ani ze znázornění bohyně to není zcela evidentní.⁴⁰⁰ Isis je rozpoznatelná z reliéfů díky své specifické ikonografii – věnci z listí kolem hlavy a emblému slunečního kotouče s kravskými rohy.

5.3.3. Náboženské praktiky v pozdní fázi nabatejského náboženství

O nabatejském kultu pozdní fáze nabatejského náboženství hodně vypovídají mince. Snaha Nabatejců zachovat si svou nezávislost na Římské říši se odráží i ve vstřícnosti v náboženských praktikách, při

Jerash Inscription. *JAOS*. Č. 54, 1934, s. 179; STRUBBE J. H. M. *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Sv. 7, 1934, s. 120, č. 893; KRAELING, C. H. *Gerasa. City of the Decapolis...*, s. 383n., č. 17 uvádějí zasvěcující nápis z r.73/74 n. l., který byl možná původně součástí chrámu Héry, obsahuje 4 řádky. Ve 2. a 3. řádku stojí: „...pro blažený život Sebasta/Augusta udělal Ameros, (syn) Ragela, nejvyšší ochránce oltáře svatých božstev Pekaida a Hery, pro (?) [---] svou vlastní ženu při založení chrámu svaté bohyně Héry [---]...“ (...[‘Υπὲρ τῆς τῶν Σεβαστῶν σωτηρίας Ἀ]μερος Ἐραγέλου ἀρχιβωμιστῆ[ς θεοῦ ἀγ]ίου Πακείδα καὶ Ἡρας ΣΥ[---] [‘ὕπὲρ τῆς δεινῆς (?) τῆς ἰδίας γυναικῶς εἰς τὴν κτίσιν [τῆς οἰκοδ]ομῆς ἱεροῦ θεᾶς Ἡρας Ε [---]...). Jméno Pekaidos je semitského původu, v aramejštině *paqidá* znamená „zmocněnec, vrchnost“ a odpovídá významu „Pán“. Z toho by mohlo vyplývat, že za jménem Pekaidos je ukryt Zeus(-Hélios), popř. Zeus-Ba'alšamin.

⁴⁰⁰ HAMMOND, P. C. Ein nabatäisches Weiherelief aus Petra, *Bonner Jahrbücher*. Č. 180, s. 265 – 269; AMADASI GUZZO, M. G., SCHNEIDER, E. E. *Petra*, s. 181; 183; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 312; B: s. 103 uvádějí nápis z podstavce z Chrámu okřídlených lvů v Petře, na kterém byl umístěn bétyl s naznačeným obličejem a nad ním věnec z listí. Nápis pochází z doby vlády Rabila II.: „Bohyně Haijana, syna Najibata“ (*ʾlht hjn br njbt*). Nápis nezmiňuje bohyni jménem, ale na základě ikonografie se zřejmě jedná o Isis, i když jednoznačný závěr nebyl dosud stanoven. To, že je bohyně znázorněna „obličejovým“ bétylem by vypovídalo spíš pro nabatejskou bohyni al-'Uzzu, popř. Atargatis. Ovšem věnec z listí je typickým ikonografickým prvkem Isis. Je možné, že se zde jedná o znázornění, které vzniklo po splnutí domácí a importované bohyně.

nichž Nabatejci učinili některé formální ústupky symbolice římské moci. Např. nabatejské mince od doby Aréta IV. nezobrazují helénistický diadém, nýbrž římský vavřínový věnec coby atribut krále (Příloha 18).⁴⁰¹ Naproti tomu Rabilos II., jenž podporoval původní zobrazování nabatejských božstev, nechal razit mince s tradičními nabatejskými bétyly (Příloha 18). J. T. Milik⁴⁰² zkonstruoval teorii o přenesení těchto bétylů z původního hlavního města Petry do Bostry, ke kterému došlo spolu s přemístěním sídla královského dvora za vlády Rabila II. Jiné mince znázorňují Dúšaru jako tradiční bétyl, s jedním malým bétylem po straně. Ačkoli je nepojmenován, jedná se zřejmě o Dúšaru a A'ru.⁴⁰³ Mince z období Provincie Arábie vykazují již převážně antropomorfní zobrazení nabatejských božstev, např. Dúšary jako mužské busty korunované věncem nebo diádemem (Příloha 18). Tento typ mincí pochází z doby vlády Commoda (180 – 192 n. l.). Podobné mince byly raženy jak za vlády Caracalla (datovány do roku 209/210), tak za vlády Filipa (datovány jsou do roku 245/46). Vyskytují se však i mince z doby před vládou Filipa

⁴⁰¹ Nabatejské stříbrné a bronzové mince Aréta IV. obsahují nápis na přední straně: „Arétas, král Nabatejců, jenž miluje svůj lid“ (*hrtt mlk nbřw rhm 'mh*), viz MESHORER, Y. *Nabataean Coins*, s. 44; WENNING, Robert. Eine neuerstellte Liste der nabatäischen Dynastie. *Boreas*. Č. 16, 1993, s. 34n. Mince byly raženy v Petře a zobrazují hlavu Aréta IV. s vavřínovým věncem na přední straně a na zadní straně většinou portrét královny nebo vyobrazeného orla. Původně byl Arétas zobrazován s helénistickým diádemem podle seleukovského vzoru, po r. 6. př. n. l. již pouze s vavřínovým věncem podle římského vzoru.

⁴⁰² MILIK, J. T. Nouvelles inscriptions nabatéennes. *Syria*. Č. 35, 1958, s. 233 – 235, 246 – 249. Tuto hypotézu akceptuje i STARCKY, J. Pétra et la Nabatène, s. 920, 988 a HAMMOND, P. C. *The Nabataeans – Their History, Culture and Archeology*, s. 38. Jeden bétyl znázorňuje Dúšaru, druhý bohyni Allát a třetí bétyl představuje podle Milika deifikovanou Bostru.

⁴⁰³ BOWERSOCK, Glen W. The Cult and Representation of Dusares in Roman Arabia. In ZAYADINE, Fawzi (ed.). *Petra and the caravan cities: proceedings of the symposium organised at Petra in September 1985 by the Department of Antiquities of Jordan and the iconographic lexikon of classical mythology (LIMC)*. Amman: Department of Antiquities, 1990, s. 31 – 33.

Araba zobrazující Dúšaru jako nabatejského krále s rysy, které nejsou antropomorfní.⁴⁰⁴

Bostra byla administrativním centrem Provincie Arabia a tedy i místem silného římského vlivu. Je přirozené, že se v tomto prostředí objevuje helénistický styl vyobrazení božstev. Z tohoto období pocházejí i antropomorfní sochy nabatejských božstev, kde je Dúšara zobrazen jako Zeus-Hadad s helénistickou hlavou a šaty (Příloha 19 a).

Dá se předpokládat, že vlastní uctívání nabatejských božstev v pozdní fázi nabatejského náboženství probíhalo podle helénistického vzoru, tedy ponejvíce v chrámech. V nápisech se objevuje řecké označení ναός, „chrám“ a ἱερόν, „posvátný prostor“.⁴⁰⁵ Za nejvýznamnější svatostánek Nabatejského království, jenž zosobňoval nabatejskou státnost, byl považován Kasr al-Bint Fir'aun v Petře. Tento chrám byl postaven podle helénistického architektonického vzoru, ale s arabskými prvky (oltář se schody, na který byl přinášen kultický obraz, prostor pro obcházení otáře, atd.). Původně byl zasvěcen dynastickému bohu Dúšarovi, jenž zde byl později uctíván ve své asimilované podobě s řeckým Diem nebo se syrským Ba'alšaminem.⁴⁰⁶ Jiným významným chrámem v Petře se

⁴⁰⁴ BOWERSOCK, Glen W. *Hellenism in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge Univ. Pr., 1990, 8nn.

⁴⁰⁵ V již zmiňovaném nabatejsko-řeckém nápise z 2. pol. 2. stol. n. l. uvedeném v MILIK, J. T. *Inscriptions grecques et nabatéennes de Rawwafah*. *BIAUL*. Č. 10, s. 54 – 57; BOWERSOCK, G. W. *The Greek-Nabataean Bilingual Inscription at Ruwwafa, Saudi Arabia*, s. 513 – 522; STRUBBE J. H. M. *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Sv. 36, s. 423, č. 1390 je i v části psané nabatejským písmem použito řecké označení chrámu „naós“: „...Toto je chrám, jež nechal postavit lid Thamúdejců...“ (...*dnh nws' dj 'bdt šrkt tmwdw...*).

⁴⁰⁶ Část dochovaného medailonu z tohoto chrámu vykazuje ikonografické prvky řeckého nebeského božstva. Tímto způsobem byl v Hauránu zobrazován Ba'alšamin, v Petře patřily tyto atributy Dúšarovi. Publikováno v MITTMANN, Siegfried (ed.). *Der Königsweg. 9 000 Jahre Kunst und Kultur in Jordanien und Palästina*. Mainz am Rhein: P. von Zabern, 1987, Kat. č. 208.

stává v 1. stol. n. l. Chrám okřídlených lvů (nazývaný též Severní chrám). Dodnes je sporné, komu byl vlastně zasvěcen, zda zdejší nejuctívanější bohyni al-'Uzzá nebo zdomácnělé Isis. Ve 2. stol. n. l. je tento chrám označován jako Afroditin chrám.⁴⁰⁷ Svým vnitřním uspořádáním odpovídal arabskému typu chrámů, tzn. že uvnitř byla čtvercová svatyně uprostřed s oltářem. Archeologické nálezy z tohoto období dokládají četnost řeckých reliéfních vyobrazení na nabatejských chrámech: busty a medailony znázorňují řecká božstva, s nimiž byla nabatejská božstva ztotožňována. Jak jsem uvedla již v úvodu k této kapitole (Kap. 5. 3. 1.), šlo zřejmě o nabatejskými králi prosazovaný způsob vyjádření loajality a kultivovanosti nabatejského národa.

Ke kultickým účelům sloužila v nabatejských městech také divadla, z nichž nejznámější je dodnes k vidění v Petře. Bylo vystavěno za vlády Malicha II. mezi 40 – 53/63 n. l. a renovováno mezi léty 106 – 150.⁴⁰⁸ Převzetí tohoto ryze řeckého kultického zařízení dokazuje stupeň helenizace nabatejských měst. Divadlo v Eluse/Halasa/Halusá bylo vystavěno asi v 1. stol. n. l.⁴⁰⁹

V n. l. d. l. byla řecká divadla v Petře

Epifanios ze Salaminy (ca. 315 – 403) se zmiňuje o nabatejském kultu Dúšary ve spojitosti s panenským zrozením. Dúšarovo (znovu)zrození z panenské sluneční bohyně bylo údajně slaveno vždy

⁴⁰⁷ LEWIS (ed.). *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters*, s. 47 – 50, č. 12; BEYER, K. *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, s. 173n. uvádějí řecký papyrus z doby římské Provincie Arábie, který byl uložen v Afroditině chrámu v Petře. Ve 2. řádku vnitřního textu stojí: „...jež jsou uloženy v chrámu Afrodity v Petře...“ (...της μητροπόλεως προκειμένω(ν) 'εν τω 'εν Πέτρα 'Αφροδισίω...).

⁴⁰⁸ WEBER, T., WENNING R. (ed.), *Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm. AW*, s. 172.

⁴⁰⁹ Dle NEGEV, A. *The Greek Inscriptions from the Negev*, s. 75.

o zimním slunovratu.⁴¹⁰ Epifanios popisuje: „Toto se děje v Petře, v tamním chrámu. Uctívají pannu prostřednictvím hymnů v arabském jazyce a nazývají ji Chaamu – to je panna. A dítě, jež se z ní zrodilo, nazývají Dúsares...“.⁴¹¹ Za jménem „panny“ Chaamu se skrývá semitské slovo *ǧalmú* a aramejské *ʿalmah*, znamenající „mladá žena“, což by mohlo odkazovat na tradiční uctívání Dúšary spolu s Allát coby jeho matkou.⁴¹²

Přetrvávání Dúšarova kultu v době římské provincie dokazují i hry v řeckém stylu, jež byly organizovány v Bostře za Filipa Araba (244 – 249 n. l.) a nazývaly se *Actia Dusaria*.⁴¹³ Hry byly uspořádány k oslavě výročí 1 000 let od založení Říma. Nabatejský bůh Dúšará byl tak propojen s Římskou říší.

Jak vyplývá z předložené studie, náboženský svět dosud nezávislé Nabatei nezmizel okamžitě se zánikem politické samostatnosti. Postupně se transformoval do jen málo odlišné verze mnoha náboženských konceptů romanizovaného Východu. Jistě v tom sehrála důležitou roli nabatejská tolerance ke všem cizím a novým vlivům a fakt, že v nabatejském náboženství bylo mnoho slučitelného s náboženskými prvky cizí tradice. Křesťanští misionáři úspěšně navázali na tuto tradici a Petra se brzy stala biskupským městem.

⁴¹⁰ HEALEY, J. F. *The Religion of The Nabataeans*, s. 103 uvádí, že tento svátek odkazuje k podobné slavnosti konané v Alexandrii. Zde je slaveno narození Aióna z bohyně Core.

⁴¹¹ EPIFANIOS ZE SALAMÍNY, *Panarion*, 51, 22, 1. Přel. F. Williams. *The Panarion of Epiphanius of Salamis*. Kniha 3, Leiden: Brill, 1994, s. 677, 51. (...καὶ Ἀραβικῆ διαλέκτῳ ἔξυμνουσι τὴν παρθένον, καλοῦντες αὐτὴν Ἀραβιστὶ Χααμου τουτέστιν Κόρην εἴτ' οὖν παρθένον καὶ τὸν ἔξ αὐτῆς γεγεννημένον Δουσάρην...).

⁴¹² Tato interpretace podle MILIK, J. T. *Origines des Nebatéennes*. *SHAJ*. Č. 1, s. 262 a ZAYADINE, Fawzi. A Symposiarch from Petra. In GERATY, Lawrence T., HERR, Larry G. (ed.). *The Archaeology of Jordan and Other Studies Presented to Siegfried H. Horn*. Berrien Springs, Mich: Andrews University Press, 1986, s. 472.

⁴¹³ ZAYADINE, Fawzi, FIEMA, Zbigniew T. Roman Inscriptions from Siq of Petra. Remarks on the Initial Garrison of Arabia. *ADAJ*. Č. 30, 1986, s. 202; WENNING, R. *Die Nabatäer – Denkmäler und Geschichte...*, s. 209; HEALEY, J. F. *The Religion of the Nabataean*, s. 160.

Přesto se nikdy nepodařilo zcela vyhladit rané pohanské náboženské představy a nabatejští bozi měli své vyznavače v severozápadní Arábii i za křesťanské éry.⁴¹⁴

5.4. Závěr kapitoly

Náboženské představy a praktiky Nabatejců vycházely z polyteistické tradice předislámských Arabů a byly modifikovány vlivem aramejské, syrské, egyptské a později helénistické náboženské tradice. Dominantní úlohu v nabatejském panteonu měla v rané fázi nabatejského náboženství božstva kmenová či klanová, převážně astrálního charakteru, dále pak božstva vegetační a ochranná. Mezi nabatejská božstva s arabskou tradicí patří hlavní nabatejský bůh Dúšará, bohyně al-‘Uzzá, Allát, Manát, ochranný bůh Šaj’al-Kaum, bůh Alkutbá. Arabské tradici odpovídá i to, že spíše než jmény byla nabatejská božstva označována epitety, jež vyjadřovaly jejich funkci, vlastnost nebo umístění. Původní uctívání nabatejských božstev se vztahovalo k posvátným místům (hory, prameny, výklenky) a předmětům (kameny, stromy, oltáře). Nabatejská božstva byla uctívána anikonicky ve formě bétylů a stél, které byly umístěovány na posvátná místa nebo byly vytesávány do skal na významných místech (u pramenů, nádrží na vodu, podél poutních cest, na místech určených ke vzpomínce na zesnulého apod.). Kultické obřady se odehrávaly v přírodních svatyních a vykazovaly v rané fázi nabatejského náboženství tradiční arabské prvky, tzn. polévání bétylu krví obětních zvířat, pálení kadidla, přinášení votivních darů.

Ve vrcholném období nabatejských dějin, jež je charakteristické územní expanzí nabatejského státu a silnou helenizací ve všech

⁴¹⁴ HEALEY, J. F. *The Religion of The Nabataeans*, s. 16.

sférách nabatejského života, je původní arabsko-orientální náboženská tradice zastíněna přejímáním cizích náboženských prvků a jejich začleňováním do nabatejského náboženského světa. Setkáváme se zde s náboženským synkretismem na rovině prvků - nabatejská božstva získávají vlastnosti a atributy antických božstev a jsou přibírány kulty oblíbených božstev helenizovaného Východu (např. egyptské Isis, syrské Atargatis aj.). Jednotlivé náboženské systémy však zůstávají navzájem odděleny. Hlavní nabatejský bůh Dúšará získává exkluzivní postavení a stává se dynastickým bohem nabatejských králů. Proto také přejímá charakteristiky a atributy řeckého Dia, Dionýsa, Hélia. V severních oblastech se silným syrským vlivem je ztotožňován s Ba'alšaminem. Podobně nabatejská bohyně al-'Uzzá přebírá atributy a vlastnosti řecké Venuše či Afrodity a egyptské Isis. Na severu království v Hauránu se ustanovuje kult bohyně Allát, jež je uctívána jako matka Dúšary a na jihu v Hidžázu kult bohyně Manát, spojované především s hrobkami a pohřbíváním. Do období klasického nabatejského náboženství spadá také kontroverzní událost posmrtné deifikace nabatejského krále Oboda III. (II.) (30 př. n. l. – 9 n. l.). Dodnes se vedou mezi badateli spory o pravděpodobnosti tohoto jevu, jenž by byl jediný svého druhu v náboženském systému Nabatejců. Četné nápisy potvrzují lokální kult boha 'Oboda uctívaného především ve městě Oboda/'Avdat, ten však nemusí souviset s králem stejného jména. Silná helenizace je patrná i v náboženských praktikách. Nabatejská božstva jsou nadále znázorňována převážně ve formě bétylů a stél, ale některá zobrazení získávají antropomorfní rysy a atributy helénistických božstev. Kultické obřady se stěhují z otevřených svatyní do chrámů a hrodek, jejich průběh však stále odpovídá více rané formě nabatejských kultických praktik, tzn. ústřední úlohu hraje umístění bétylu na oltář,

přinášení obětí a obcházení oltáře. Část bohoslužby je situována pod širé nebe, na střechy chrámů či prostranství před nimi a souvisí s kultickou hostinou. Petra se stává významnou nekropolí nabatejského národa. Přepychové hrobky nesloužily jen k odpočinku zesnulých, byly pojímány také jako svatyně. Odehrávaly se zde náboženské obřady spojené s kultickou hostinou, čemuž odpovídalo i jejich vybavení triklinii, biklinii nebo stipadii. Jsou doloženy různé funkce kněží a existence spolků vyznavačů určitého božstva určených k provádění náboženských úkonů.

Míra helenizace nabatejské kultury a náboženství dosahuje nejvyššího bodu v pozdní fázi nabatejského náboženství. Nabatejští panovníci v zájmu udržení nabatejské nezávislosti činili četné politické i náboženské ústupky římské moci. Výjimkou byl poslední nabatejský král Rabilos II., jenž se pokusil o zachování nabatejské identity tím, že prosazoval nábožensko-politickou reformu. Měla sloužit jak k politickému udržení moci, tak k podpoření uctívání tradičních nabatejských božstev. Snažil se zdůraznit arabské a nabatejské prvky v náboženství Nabatejců vůči rozpínajícím se cizím náboženským prvkům zakomponovaným do nabatejského náboženského systému. Podporoval především kult Dúšary coby dynastického boha a kult Allát, která byla nejvíce uctívána na stále protěžovanějším severu Nabatejského království a jejíž kult rozšířil i do ostatních částí říše. Období vlády Rabila II. je také typické novou formou nápisů dokládajících nové pojetí nabatejských bohů coby osobních ochranných božstev (použití genitivního spojení „jméno božstva, bůh/bohyně N. N.“). Tímto způsobem mohl Rabilos programově podporovat nabatejská božstva na úkor helénistických. S uctíváním osobních ochranných božstev souvisí další fenomén nabatejského náboženství v pozdní fázi nabatejských dějin, a sice

spojování božských jmen se jmény osobními. Po smrti Rabila II. a po začlenění Nabatejského království do Římské říše dochází k propojování nabatejského náboženského systému s helénistickým do té míry, že nabatejská božstva jsou uctívána skryta za svými řecko-římskými a syrskými protějšky. Oba náboženské systémy splývají v jeden, přičemž jednotlivé prvky zůstávají zachovány a vstupují do vzájemných vztahů. Hovoříme tedy o synkretismu na rovině systémů. Dúšará jako dynastický bůh ztratil své výsadní postavení a význam, přesto byl ještě dlouho uctíván jako Zeus, Hélios nebo Dionýsos, někdy dokonce souhrnně jako Θεός Ἀραβικός „arabský bůh.“ Stejně tak bohyně Allát splynula s Afroditou, Artemis a Hérrou. Náboženské praktiky pozdní fáze nabatejského náboženství jsou silně ovlivněny helénistickým kultem, prevládá uctívání božstev v antropomorfní podobě. Přesto Nabatejci ani v této době neopustili tradiční zobrazování prostřednictvím bétylů, jak dokládají především vyobrazení na mincích ražených za vlády Rabila II. Kultické obřady probíhaly ponejvíce v chrámech a podle řeckého vzoru také v přírodních divadlech. Kult nabatejského hlavního božstva Dúšary je doložen i v době trvání římské Provicie Arábie, kdy v Bostře probíhaly hry v řeckém stylu nazývané *Actia Dusaria*, a přetrval až do doby Byzantské říše (ve 4. stol. n. l. zmiňuje Epifanios kult Dúšary ve spojitosti s jeho panenským zrozením).

shromáždění / zobrazení
z tendencí deskriptivní
rehabilitace (opakování
hlavního pravidla)

6. NABATEJCI V BYZANTSKÉ ŘÍŠI

6.1. Teologické pozadí

Rychlé rozšíření křesťanství mezi nabatejské obyvatelstvo Provincie Arábie souvisí se ztrátou nabatejské osobitosti po začlenění do římské koloniální správy východních oblastí a je v kontrastu k pomalému rozšiřování nové víry mezi ostatní aramejské obyvatelstvo (křesťanské církve v Sýrii byly v podstatě omezeny na řecky mluvící elitu obyvatelstva).⁴¹⁵ Transjordánsko zaznamenalo první křesťanské misie již v 1. a 2. stol.⁴¹⁶ Zprostředkovateli křesťanské víry byli zřejmě křesťané z Židů, kteří utekli z Jeruzaléma a Palestiny do oblastí východního Jordánska. Chrámy v Petře, původně zasvěcené nabatejským božstvům, jsou brzy uzpůsobovány křesťanskému ritu a již v pol. 3. stol. se v mnoha městech Provincie Arábie nacházejí křesťanská společenství (*ekklésiai*), vedená biskupy nebo pastorálními představiteli.⁴¹⁷ Křesťanská komunita v Bostře je doložena již na poč. 3. stol. n. l.⁴¹⁸ Dvě synody, které se zde konaly v r. 240 a jež navštívil i Órigenés, dokládají vzrůstající význam Bostry jako centra nové víry.⁴¹⁹ Órigenés měl křesťany Provincie Arábie ve

⁴¹⁵ TRIMINGHAM, Spencer J. *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*. Beirut: Librairie du Liban, 1990, s. 72.

⁴¹⁶ BAUS, Karl. Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche. In JEDIN, Hubert (ed.). *Handbuch der Kirchengeschichte*. Sv. 1: Freiburg: Herder, 1962, s. 240.

⁴¹⁷ Podle legendy byl prvním biskupem v Bostře jeden z učedníků Ježíše zvaný Timon (L 10,1). In TRIMINGHAM, S. J. *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 51.

⁴¹⁸ EUSEBIOS, *Historia Ecclesiastica*, 6, 33, 3; 6, 37. In BAUS, K. Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche, s. 240.

⁴¹⁹ BAUS, K. Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche, s. 415; MacADAM, Henry I. *Geography, Urbanisation and Settlement Patterns in the Roman Near East*. Aldershot: Ashgate, 2002, s. 177.

velké úctě⁴²⁰ a synod v Bostře se zúčastnil zřejmě na podnět zdejšího biskupa Berylla.⁴²¹ Obhajoval zde ortodoxní stanovisko proti názoru vyjádřenému Beryllem, že Ježíš Kristus byl jen člověk, jenž se narodil z Marie Panny.⁴²² V době konání koncilu v Nikáji existovalo biskupství také v Petře.⁴²³ Zdejší biskup není potvrzen jako účastník 1. ekumenického koncilu, ale jméno biskupa Aria (nebo Macaria) z „Petry v Palestině“ nechybí na seznamu účastníků synody v Sardice (dn. Sofii) v r. 342/3,⁴²⁴ kde se znovu diskutovalo o Areiově „herezi.“

Biskupové z Provincie Arábie byli označováni jako ἑπίσκοπος Ἀραβίας a účastnili se prvních církevních koncilů přibližně do r. 530. Na 1. ekumenickém koncilu r. 325 n. l., svolaném Konstantinem Velikým do Nikaje, byla odsouzeno Areiovo učení o podřízenosti Ježíše Krista Otci a byl stanoven závěr, že Ježíš je stejné podstaty s Otcem. Mimo to nechal Konstantin přijmout kánon 6, jenž veřejně vyhlašuje právní základ pro rozšíření farností antiochijského patriarchátu (Příloha 21). Eparchiemi antiochijského patriarchátu se staly Palestina, Foiníkie, Sýrie, Arábie,⁴²⁵ Mezopotámie a Kilikie, které byly reprezentovány 66 biskupy a 10 „venkovskými biskupy“ (χωρεπίσκοποι).⁴²⁶ Mezi pět reprezentantů Arábie patřili Nichomachus z Bostry, Kyrión z Filadelfie (Ammánu), Gennadios

⁴²⁰ KRETSCHMAR, Georg. Origenes und die Araber. *Zeitschrift für Katholische Theologie*. Č. 50, 1953, s. 250 – 279.

⁴²¹ EUSEBIOS, *Historia Ecclesiastica*, 6, 20, 2. In BAUS, Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche, s. 240.

⁴²² EUSEBIOS, *Historia Ecclesiastica*, 6, 33, 1 – 3. In BAUS, Karl, EWIG, Eugen. Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen. In JEDIN (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte. Die Kirche von Nikaia bis Chalcedon*. Část 1, Sv. 2. Freiburg: Herder, 1985, s. 23.

⁴²³ BAUS, K., EWIG, E. Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen, s. 194.

⁴²⁴ TRIMINGHAM, S. J. *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 80.

⁴²⁵ Arábie zůstala pod antiochijským patriarchátem až do doby vlády Justiniana I. (resp. do r. 553), který ji převedl pod patriarchát jeruzalémský.

⁴²⁶ TRIMINGHAM, S. J. *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 65.

z Esbu (Hesbánu), Severus z Dionýsie (Suweidy) a Sópátros z Aere (Sanamain) v Bataneí. Biskupové z ostatních arabských oblastí byli Petros z Aqaby, nyní přesunutý z Provincie Arábie do Provincie Palestiny, Pamfilos z Taenoi v Mezopotámii, Marinos z Palmyry a Magnos z Damašku.⁴²⁷ Na koncilu v Konstantinopoli v r. 381 byla Arábie reprezentována přinejmenším čtyřmi biskupy, ale neúčastnil se jí biskup z Bostry, jelikož zde probíhaly spory o nástupnictví ve funkci biskupa. 3. ekumenický koncil v Efesu v r. 431 otevřel éru rozvrátů ve východní církvi. Biskupové Provincie Arábie a Palestiny Tercie byli nerozhodní. Nakonec se přiklonili na stranu biskupa své antiochijské eparchie. Exkomunikace postihla pouze biskupa Zosia z Esbu (Hesbánu). Petra se v probíhajících věroučných sporech vepsala do církevních dějin jako místo vyhnanství pro odsouzené heretiky.⁴²⁸ Nestorios, odsouzený na 3. ekumenickém koncilu v r. 431 za to, že rozlišoval mezi lidskou a božskou přirozeností Ježíše Krista a zdůrazňoval jeho lidské zrození, a tím upřel Panně Marii titul *theotokos* (bohorodička), byl spolu s některými následovníky na podzim r. 435 vykážán do Petry.⁴²⁹ Brzy poté byl Nestorios poslán do permanentního exilu v oáze v Egypťské poušti, kde také zemřel.⁴³⁰ Klérus, hlavně mniši, a ostatní obyvatelstvo této oblasti se začali přiklánět k nově vypuklému kontroverznímu monofýzitství. Koncil v Chalkedonu v r. 451, jehož se zúčastnilo kolem dvaceti biskupů z Provincie Arábie⁴³¹, dospěl k závěrům odsuzujícím monofýzitství, tedy učení o jedné přirozenosti Ježíše Krista, coby herezi. Výsledky tohoto chalkedonského usnesení nebyly pro obyvatele Provincie

⁴²⁷ TRIMINGHAM, S. J. *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 66.

⁴²⁸ TRIMINGHAM, S. J. *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 120.

⁴²⁹ BAUS, K., EWIG, E. *Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen*, s. 111.

⁴³⁰ TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, s. 205.

⁴³¹ TRIMINGHAM, S. J. *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 84.

Arábie tak závažné, jak tomu bylo v jiných oblastech, např. v Palestině, kde přijali mniši podporovaní laickým obyvatelstvem formuly o „jedné přirozenosti“. Monofýzitská vlna dosáhla vrcholu za vlády císaře Anastázia (491 - 518). Ten poslal v r. 512 do exilu v Petře nestoriánského patriarchu Flavia Antiochijského. Na synodě v Tyru v letech 513 – 515, kterou silně ovlivňoval nový antiochijský patriarcha Severus, byla odmítnuta formule chalkedonského sněmu. V r. 518 se novým císařem stává Justinián I., jenž změnil politiku svých předchůdců. Na koncilu v Konstantinopoli r. 518 byl odsouzen antiochijský patriarcha Severus, uprchnuvší do Egypta. Většina obyvatel Sýrie však nadále uznávala patriarchu Severa a formuly o jedné přirozenosti. Bostra byla zcela monofýzitská⁴³², na rozdíl od Petry, která si udržovala postavení ortodoxního města.⁴³³ Proto sem také Justinián I. poslal do vyhnanství monofýzitského biskupa z Amidy jménem Mare.⁴³⁴ V r. 521 bylo rozhodnuto o vypovězení všech mnichů a kléru, kteří odmítali chalkedonskou linii. Mnoho z nich se vydalo do pouště, kde využili pohostinství nomádských Arabů a šířili dál své učení. Tak se monofýzitství stalo znakem křesťanského vyznání arabských beduínů. Po karavanních cestách pronikla tato forma křesťanství také do severní a střední Arábie, aniž by arabská teritoria vytvořila vlastní církevní formaci. Jejich křesťanství zůstalo volně spojeno s monofýzitskou církví. Centrem arabského monofýzitství byla Bostra. Byzantští císaři neuspěli v zásazích proti kočujícím masám Arabů na hranicích své říše, a to usnadnilo cestu k průniku islámu mezi křesťanské Araby, kteří se

⁴³² TRIMINGHAM, S. J. *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 84.

⁴³³ Dokazují to jména zdejších kostelů, např. Kostel naší požehnané a všesvaté Paní, přenádherné Bohorodičky a neposkvrněné panny Marie.

⁴³⁴ JAN Z EFEZU. Přel. E. W. Brooks. *John of Ephesus. Lives of the Eastern Saints*. In GRAFFIN, Francois. *Patrologia Orientalis*. Část 1, díl 17. Paris: Firmin-Didot, 1923. s. 1 – 306.

velmi záhy přeorientovali na nové náboženství odpovídající více jejich životním a kulturním normám. Císař Justinián zvolil novou politiku a přiznal samostatnost jak koptské církvi, tak monofýzitské církvi v Sýrii. V r. 542 se domáhal monofýzitský vůdce Arabů, ghassánovský Hárith bar Džabala, ustanovení monofýzitského biskupa pro všechny Araby jak v Mezopotámii, tak v Sýrii. Justinian vyhověl jeho požadavkům a ustanovil biskupem Theodóra „z Arábie“.⁴³⁵ Theodórovi (zemřel kolem 592) byla přidělena jako farnost „stanový tábor Arabů“, tedy ve skutečnosti syrská poušť a oblast Transjordánska. O jeho činnosti neexistují bližší zprávy, ale ghassánovští Arabové zůstali v následujícím období jednoznačně zastánci monofýzitství. Církevní boj a konfesní dělení východní části Byzantské říše byly paradoxně zastaveny až islámským zákonem, jenž principiálně ukládal v obsazených územích zrovnoprávnění konfesí. Vzájemné pronásledování mezi křesťany nebylo víc umožněno.

6.2. Kultura křesťanské Provincie Arábie

Za nejranější křesťanskou stavbu Provincie Arábie je považován kostel v Umm al-Džamál z r. 345. Toto město bylo významným nabatejským centrem a christianizace obyvatelstva zde musela proběhnout velmi rychle. Při archeologických výzkumech bylo zjištěno, že se zde nacházelo kolem patnácti kostelů z různých časových období. Bohatě zdobené křesťanské kostely vyrůstají ve všech větších městech bývalého Nabatejského království (např. ve městech Oboda, Sobata, Kurnub/Memphis). Kostely se staly hlavními

⁴³⁵ BAUS, Karl, BECK Hans-Georg, EWIG, Eugen, VOGT Herman J. Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen. In JEDIN (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte. Die Kirche von Nikaia bis Chalcedon*. Část. 2. Sv. 2. Freiburg: Herder, 1982, s. 55.

vlastníky půdy, již účinně spravovaly. Tato správa fungovala na všech úrovních společnosti a dosahovala i do nejvzdálenějších a nově obsazených oblastí Negevu. Nápisy na křesťanských stavbách jsou vyhotovovány většinou v řečtině, ale zmiňují mnoho aramejských a arabských jmen ve spojení s řeckými či latinskými jmény.⁴³⁶ Tyto nápisy pocházejí většinou od obyvatel nabatejského původu, kteří konvertovali ke křesťanství a splynuli již s ostatními kmeny v této oblasti; pouze nápisy psané nabatejským písmem stejně jako architektonické a umělecké prvky dosvědčují vytrvalost jejich materiální kultury.

V okamžiku, kdy ustaly perzekuce křesťanského společenství, začíná se posilovat úcta k místům spojeným s Ježíšem Nazaretským, apoštoly, starozákonními patriarchy a proroky a ke kultu mučedníků zabitých při pronásledováních. Kostely po celé Nabatei jako i jinde se přetahovaly o získání relikvií známých mučedníků, aby se staly centry poutních cest. Negev byl v tomto náboženském boji úspěšný, hlavně díky cestě vedoucí z Jeruzaléma na horu Sinaj. S počátkem samostatné Konstantinovy vlády začala i velká misionářská činnost v oblasti Provincie Arábie a celá tato oblast zažívá v 5. a 6. stol. vlnu prosperity. Mezi Nikájským a Chalkedonským koncilem se zvýšil počet zdejších biskupství z 5 na 18⁴³⁷ a silná stavební aktivita

⁴³⁶ NEGEV, Avraham. The Inscriptions of the Wadi Haggag, Sinai. *Qedem*. Č. 6. Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, Institute of Archaeology, 1977, s. 31, č. 98.III/230; obr. 68 – 70 uvádí např. nápis, který pochází ze Sinaje asi z 5. stol. n. l. a je psán řecky. Jména v něm uvedená jsou nabatejského původu, ale text a možná i některé vytesané symboly dokládají, že zhotoviteli byli křesťané. Překl. „Vzpomeň, ó Pane, na Svého služebníka. Kapais, (syn) Souaidia, Anastasias, (syn) Zonaina, se (svou) ženou a dětmi. Alaphallas a Aaron a Sergios, (synové) Baroucha a jeho ženy Tekly“. Souaidios a Zonainos jsou jména doložená v nabatejských nápisech.

⁴³⁷ BAUS, K., EWIG, E. Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen, s. 194.

zaměřená na křesťanské církevní objekty dokládá prevládající křesťanské vyznání místních obyvatel.⁴³⁸

Také Petra se stala brzy poutním místem, hlavně díky spojitosti se smrtí a pohřbením Mojžíšova bratra Árona. Honosila se seskupením místních mučedníků, jimž byly zasvěcovány kostely, kaple a nemocnice. Buď na konci 4. nebo na začátku 5. stol. byl vystaven malý kostel na hřebenu hory dohlížející na severní přístup do města a pod Džebel Hárún (Mount Aaron) byl postaven velký mnišský komplex zasvěcený sv. Áronovi. V červenci 446 byl biskupem Jasonem zasvěcen křesťanskému ritu rozsáhlý interiér Urnové hrobky (Příloha 22),⁴³⁹ výklenky na východním konci byly upraveny do tvaru hlavní apsidy a dvou postranních apsid a zhruba čtvercový oltářní prostor byl vytyčen nízkými mramorovými stěnami. Míra propracování nově vystavěných kostelních komplexů v 5. a 6. stol. dokazuje, že Petra stále vzkvétala, a to i po zemětřesení v r. 363. Mnoho budov bylo tehdy zničeno, ale byly znovu zrekonstruovány a ty, které zůstaly rozbořené, sloužily jako vhodný stavební materiál pro nové kostely.

Ačkoli se křesťanství stalo většinovým náboženstvím nabatejského obyvatelstva Provincie Arábie již ve 3. stol. a od doby vlády Konstantina hlavním náboženstvím v Petře, dochovaly se zprávy o přetrvávajícím kultu nabatejských božstev. Zpráva Eusebia, církevního historika písičího ve 4. stol., uvádí, že Petra byla „zaplněna pověřivými muži, kteří upadli do d'ábelských omylů“. Z tohoto období také pochází již výše zmíněná zpráva od sv. Epifánia, biskupa ze Salaminy na Kypru, který popisuje rituál panenského znovuzrození, konající se v Petře každý rok v noci z 5. na

⁴³⁸ TRIMINGHAM, S. J. *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 75.

⁴³⁹ LINDNER, M. *Die Geschichte der Nabatäer*, s. 99.

6. ledna (viz Kap. 5. 3. 3.). Lze předpokládat, že původní náboženské zvyky žily ještě po určitou dobu, ne-li stále, bok po boku s novým křesťanským náboženstvím.

7. NABATEJCI V ISLÁMSKÉM SVĚTĚ

Muslimská expanze v oblasti bývalého nabatejského státu začíná obsazením Sýrie a Palestiny za islámského chalífa Omara (634-644 n. l.) a navazuje na obsazení Sýrie perskými Sásánovci v r. 629 nebo 630.⁴⁴⁰ Muslimské dobytí Sýrie je podle Donnera⁴⁴¹ možno rozčlenit do 3 fází: první fáze zahrnuje všechny rané vojenské výboje v jižní Sýrii od odchodu prvních vojenských oddílů v r. 633 až po příchod vojenských posil z Íráku pod vedením Chalída ibn Walída (klan Kurajšovců). Během této fáze došlo k několika menším konfliktům v jižní Sýrii, převážně s místními vojenskými oddíly. Muslimové ovládli otevřené oblasti jižní Sýrie, ale města zůstala zatím mimo jejich kontrolu. Druhá fáze začíná příchodem Chalída ibn Walída do Sýrie v r. 634. Během této fáze začali muslimové rozšiřovat svou kontrolu v jižní Sýrii i na důležitá města, jež byla zabrána: Bostra, Gaza, Fahl (Pella), Bajsán (Skythopolis), Damašek, Hims (Emesa) a Ba'labakk (Heliopolis). Tento proces přirozeně vyvolal silnou reakci byzantského císaře. Císař Hérakleios vyslal postupně části císařské armády proti okupantům. To vedlo k vojenským střetům mezi byzantskou a muslimskou armádou (634-636) u Ajnádajn, Fahl, Marj al-Suffar a u Jarmúku. Tyto bitvy definitivně zničily byzantskou armádu v Sýrii, a ačkoli mnoho zdejších měst zůstalo mimo muslimskou kontrolu, těžké porážky definitivně omezily schopnost Byzantinců organizovaně vzdorovat muslimské expanzi. Třetí fáze dobytí Sýrie, probíhající od 637 do 647-8, byla ve znamení upevnění výsledků vítězství z předchozích bitev. Týkalo se to zabránění

⁴⁴⁰ DONNER, Fred McGraw. *The early islamic conquests*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981, s. 99.

⁴⁴¹ DONNER, F. McG. *The early islamic conquests*, s. 111 – 155.

zbyvajících území, které dosud nebylo pod muslimskou kontrolou, hlavně oblastí severní Sýrie a postupného zabrání syrských měst, která dosud zůstávala mimo muslimský vliv. Císař Herakleios vyklidil celou Palestinu a Sýrii (s výjimkou Jeruzaléma a Kaisareie, jež padly později). Poté se muslimská expanze obrátila k Egyptu (639 – 640). Nová dynastie Umajjovců přenesla hlavní město říše do Damašku. Ze severní Sýrie zahájili muslimští dobyvatelé pravidelné nájezdy do Anatolie, tedy do srdce Byzantské říše. To mělo za následek posunutí ohniska byzantského odporu do nových oblastí, přičemž oblast Sýrie a Palestiny zůstala pod muslimskou nadvládou (Příloha 23).

Muslimští Arabové byli v některých případech vítáni usedlým obyvatelstvem jako osvoboditelé od byzantského státního a církevního útlaku. Některá syrská města se bránila muslimské nadvládě a několik arabských kmenů žijících na území Sýrie si uchovávalo své křesťanské vyznání.⁴⁴² Převážně bylo ale obyvatelstvo Sýrie nespokojeno s tvrdým jednáním byzantské ortodoxní církve, jež pronásledovala monofyzitské vyznání, k němuž se hlásila většina obyvatel Sýrie a Egypta. Příchod muslimů byl proto vítán a tímto značně usnadněn.⁴⁴³ Usedlí obyvatelé, tvořeni převážně křesťany, si mohli vybrat, zda se přestěhují nebo zůstanou na místě a budou platit daně. Byla jim zaručena bezpečnost a většině, která zůstala, i svoboda vyznání a užívání kostelů. Nabatejci ztratili již svou sociální, kulturní a náboženskou identitu a splynuli s ostatními národy v regionu. Někteří z nich se vrátili k životu kočujících obchodníků, ačkoli nyní obchodovali s odlišným zbožím. Raní křesťané způsobili dočasné přerušení obchodu s kadidlem, protože je

⁴⁴² DONNER, F. McG. *The early islamic conquests*, s 154.

⁴⁴³ HRBEK, Ivan, PETRÁČEK Karel. *Muhammad*. Praha: Orbis, 1967, s. 104.

při náboženských rituálech kvůli spojitosti s pohanskými praktikami nepoužívali. Kadidlo se v křesťanské bohoslužbě objevilo na konci 4. stol., ale škála jeho použití zdaleka nedosahovala jeho „pohanské“ minulosti. Navíc se zboží z Indie přepravovalo převážně na lodích po moři a staré cesty po souši se obcházely.

Co se týká Petry, neexistují žádné zprávy o tom, že by byla obléhána a dobyta muslimskými vojsky. Je ale možné, že v této době byla již Petra zčásti opuštěna a nebylo tudíž co dobývat. Mnoho těch, kteří si to mohli dovolit, přesídlilo do zemědělsky či obchodně produktivnějších oblastí.⁴⁴⁴ Méně bohatí neměli jinou možnost než zůstat a žít tak dobře, jak jen jim to umožňovaly ruiny rozpadajícího se města. Za silného zemětřesení r. 746/48 byla dokončena zkáza města.⁴⁴⁵ Lidé, kteří zde zůstali, se pravděpodobně navrátili k beduínskému způsobu života. Díky nim a jejich potomkům byla zachována jména míst v této oblasti. O Petře nejsou žádné zprávy (od nalezených papyrových svitků v 6. stol.) až do začátku 10. stol. – v historii města je přes 300 let pomlka. Archeologické výzkumy hrobek dokazují, že hrobky byly často rabovány (v 7. nebo 8. stol.) a ničeny.

Nová éra v historii Petry souvisí až s křižáckými válkami. Během tažení jeruzalémského krále Lothringera Balduina (I.) v r. 1100 podél Mrtvého moře zmiňuje Fulcher z Chartres „úrodné údolí, to samé, kde Mojžíš, osvícen Bohem, udeřil svou holí dvakrát do skály a z ní vytryskl pramen vody...“. O chrámech a hrobkách v Petře se Fulcher nezmiňuje, jen uvádí, že „na vrcholu hory se nachází klášter, známý

⁴⁴⁴ LEVY, U. *Die Nabatäer*, s. 166.

⁴⁴⁵ LINDNER, M. *Die Geschichte der Nabatäer*, s. 100.

pod jménem klášter svatého Árona...“.⁴⁴⁶ O několik měsíců později přepadl Balduin na cestě přes Transjordánsko bohatý arabský kmen⁴⁴⁷ a v r. 1107 vytáhl proti damašskému vojsku krále Toghtekina, které pozvali beduíni z oblasti Petry a Vádí Músa, aby zde zřídilo základnu pro výboje proti křižákům v Palestině. Když mniši z kláštera na hoře Džebel Hárún požádali Balduina o zásah, přitáhl s vojskem o 500 rytířích a vpochodoval do blízkosti tureckého ležení. Turci se raději stáhli zpět do Damašku a k bitvě nedošlo. Aby potrestali beduíny, kteří pozvali Turky do Petry, Balduin je vykouril z jeskyní, v nichž žili a odvedl jejich stáda. O 37 let později zřejmě opět obyvatelé Petry a Vádí Músa pozvali znovu Turky, aby dobyli hrad nazývaný Uejra, který křižáci postavili v r. 1118 – 1131 na téměř nedobytné pozici blízko starobylých ruin nabatejské pevnosti.⁴⁴⁸ William z Tyru⁴⁴⁹ píše, že Turci úspěšně okupovali hrad, ale když se začali křižáci vyhrabávat ven a pálit „úrodné olivové stromy ... (z nichž) obyvatelé této oblasti byli živi ... jako jejich otcové před nimi“, místní obyvatelé rychle zvážili svou pozici. Souhlasili s tím, že vydají kapitulovaný hrad do rukou Turků, kteří by mohli ustoupit a oni sami by nebyli potrestáni. Křižáci drželi hrad do r. 1189 – byla to poslední pevnost východně od rozeklaného údolí, jež podlehla Saladinovi. Když křesťanský poutník Dětmár navštívil v r. 1217 Petru, našel ji neobydlenou a jen dva řečtí mniši stále žili v osamělé izolaci v klášteře na Džebel Hárún. Asi o 60 let později, v r. 1276, když

⁴⁴⁶ PernoUD, Régine (ed.). *Die Kreuzzüge in Augenzeugenberichten*. Düsseldorf: Rauch, 1961, s. 120; RUNCIMAN, Steven. *Geschichte der Kreuzzüge*. München: Beck, 2001, s. 382.

⁴⁴⁷ RUNCIMAN, S. *Geschichte der Kreuzzüge*, s. 382.

⁴⁴⁸ RUNCIMAN, S. *Geschichte der Kreuzzüge*, s. 408-409. Tento hrad měl ve své době střežit obchodní trasu z Dži do Gazy.

⁴⁴⁹ WILLIAM z TYRU. Přel. E. A. Babcovo, A. C. Krey. *A History of Deeds Done betone the Sea*, New York, 1976; MUSIL, A. *Arabia Petraea*. Sv. 2. Wien: Hölder, 1907 – 1908.

mamelucký sultán Baibars táhl skrze Petru na své cestě z Káhiry do Kertaku,⁴⁵⁰ nezmiňuje již nikoho žijícího ve starobylém hlavním městě Nabatejců.

⁴⁵⁰ ZAYADINE, F. Caravan Routes Between Egypt and Nabataea and the Voyage of Sultan Baibars to Petra in 1276. *Studies in the History and Archeology of Jordan* 2, Amman, 1985, s. 159-174.

8. DĚJINY BĀDÁNÍ

V období mezi Baibarsovou návštěvou a prvními západními cestovateli v 19. stol. jako by Petra zmizela ze západního povědomí a geografických map. Od r. 1188 až do 20. stol. se dostávají evropští cestovatelé a badatelé do jádra nabatejské říše jen s velkými potížemi. Skalní město Petra bylo beduínskými kmeny obzvláště bedlivě hlídáno, protože je považovaly za posvátné místo – místo pohřbení proroka Árona/Hárúna. Zásahu na znovuobjevení Petry a na zahájení systematického výzkumu nabatejské oblasti má švýcarský cestovatel a geograf Johann Ludwig Burckhardt. V létě 1812 cestoval přes Damašek a Ammán po „Královské cestě“, dostal se k Mrtvému moři a skrze Tafileh, Buseirah a Šobek došel až ke skalním monumentům Petry. Ačkoli vystupoval jako muslim pod jménem Šejch Ibrahim, vzbudil svým zájmem o hrobky a chrámy podezření u domorodého obyvatelstva a málem přišel o život. Díky jeho zveřejněným poznámkám a náčrtkům (*Travels in Syria and the Holy Land*, London 1822; *Travels in Arabia*, London 1829) se o Petru začali zajímat evropští dobrodruzi a cestovatelé, a poté i vědci a badatelé.

Dětmar, Baibars i Burckhardt, procházejíce Petrou, nenalezli ve starém městě žádné obyvatel. Petra byla zřejmě obydlena jen beduíny žijícími v jeskyních, kteří v letních měsících žili se svými stády vysoko v horách. Prvními cestovateli, kteří navštívili Petru po Burckhardtovi, byli Angličané Charles Leonard Irby, James Mangles a William John Bankes, který jako první pořídil přesné popisy staveb a zdokumentoval zdejší nápisy. Ti již v r. 1818 podali v dopisech detailní zprávu o antickém městě (Irby, C. L., Mangles, J. *Travels in Egypt and Nubia, Syria, and Asia Minor, during the yaers 1817 and*

*H zdroje,
literatura*

1818, 1823). Mimo to informují o zdejších beduínech, kteří náležejí ke kmeni Bdoul. Dnes jsou Bdoulové nejstaršími známými obyvateli Petry. Považují se za potomky „Bene Izrael“, synů Izraele, nejstarších obyvatel této oblasti, již jako první vytesali památky v Petře (spojení Mojžíšových Izraelitů s Nabatejci). Původ tohoto kmenového jména pochází z arabského *badala* (změna) a sami Bdoulové se nazývají lidmi „změny“, protože staří obyvatelé Petry, jejich předkové, změnili své náboženství z judaismu na křesťanství a později na islám. Zda Nabatejci byli předky Brouků nelze vyloučit, ačkoli to při dnešním stavu dokumentace nelze ani jasně prokázat.

O deset let později strávil francouzský hrabě Léon de Labord spolu s kresličem Linantem osm dní v Petře. Roku 1830 publikoval Labord velkoformátové dílo s výbornými litografiemi a dřevořezy. V dalších letech byli v Petře němečtí badatelé - geograf Gotthilf Heinrich von Schubert doprovázený expedičním malířem J. M. Bernatzem. Poté byly zveřejněny četné obrazové materiály o Petře Edwardem Robinsonem a Davidem Robertsem, a tím byla uzavřena její první umělecká dokumentace.

Jako první orientalisté přišli do Petry r. 1896 dominikánští otcové M. J. Lagrange a H. Vincent z École Biblique de Jérusalem, později je následovali otcové Jaussen, Germer-Durant a Savignac. Téměř současně se objevil i zájem německých orientalistů a r. 1897 a 1898 navštěvují Petru R. Brünnow a A. von Domaszewski. Jejich *Provincia Arabia* byla vydána ve třech rozsáhlých svazcích r. 1904 a r. 1909 ve Strassburgu. Byla to největší a nejpřesnější mnohostránková dokumentace o Petře a nabatejské Arábii.

Další významné dílo pochází od Gustava Dalmana, předsedy Německého evangelického institutu pro starověk. Ten se kriticky vypořádal s výzkumy Musila, Brünnowa a von Domaszewského a ve

svém díle pojednal především o tzv. skalních svatyních, zvláště pak o oltářích, kultovních místech, votivních výklencích, trikliniích a idolech. Poprvé je tak podrobně popsána podstatná část nabatejské architektury Petry. Dalmanův přínos k výzkumu Petry byl dále doplněn výzkumy Theodóra Wieganda, Waltera Bachmanna a Carla Watzingera, kteří v r. 1921 zveřejnili výsledky své práce a poprvé se zabývali i petrskou profánní architekturou.

Z francouzských vědců se výzkumu Petry věnovali Clermont-Ganneau (*Recueil d'Archéologie Oriental*, Paris 1888 – 1924) a A. Kammerer, který v r. 1929 – 1930 vydal pojednání o nabatejských dějinách spolu se sbírkou cenného obrazového materiálu v knize *Pétra et la Nabaténe*. Archeologickým vykopávkám v Petře se věnovali Angličané George Horsfield se ženou Agnes a M. A. Murray, jež r. 1939 zveřejnila dílo *Petra. The Rock City of Edom*. V letech 1932 – 1963 objevil Nelson Glueck mnoho edómských a nabatejských kultických i profánních míst a zveřejnil své poznatky o Nabatejcích v knize *Deities and Dolphins*.

Politické poměry dovolily obnovit vykopávky až r. 1954. Tato nejmladší fáze výzkumu je spojena především s badateli a archeology P. J. Parrem, P. C. Hammondem, C. R. H. Wrightem, J. Starckym, J. P. Zeitlerem, M. S. Joukowskym, N. Khairym, F. Zayadinem, A. Negevem a M. Lindnerem.

Exkurz: Alois Musil

V letech 1896 – 1911 cestuje po biblickém Negevu, Moábu a Edómu (později pojmenovaných Arabia Petraea) Alois Musil (1868 – 1944), světově uznávaný arabista a teolog, průkopník orientalistiky v Čechách a profesor Starého zákona a východních jazyků na olomoucké teologické fakultě a profesor pomocných věd orientálních

a moderní arabštiny na Karlově univerzitě. Při svých výpravách do pouště v krajích jihovýchodně od Mrtvého moře byl původně veden myšlenkou hledání kořenů monoteismu.⁴⁵¹ Při své první výpravě do oblastí spojených s biblickými zprávami navštívil v r. 1896 údolí Vádí Músa a nabatejskou Petru. Pořídil zde dokumentaci petrských památek, doplnil a upřesnil dosavadní údaje a pořídil několik map. V r. 1902 podruhé navštívil Vádí Músa, ale tentokrát se zaměřil na dokumentaci okolí Keraku a Mádaby. Z těchto výprav přivezl Musil do Vídně na sto nabatejských nápisů, mnoho řeckých a jeden bilingus, sbírku fotografií, pláneků a náčrtků nabatejských posvátných míst. Usilovně pracoval na mapě *Arabie Petraea*, na čemž měla zájem především vídeňská akademie a Ministerstvo války. Hotové kartografické dílo pod názvem „Karte von Arabia Petraea nach eigenen Aufnahmen“ se stalo podkladem map Arábie, vydaných Vojenským zeměpisným ústavem ve Vídni.⁴⁵² V letech 1903 – 1904 napsal Musil rozsáhlou recenzi knihy prof. R. E. Brünnova a A. von Domaszewskiho, *Die Provincia Arabia*. Sv. 1. 1904, v níž upřesnil polohu některých lokalit. V r. 1906 vychází „Die Umgebungskarte von Wádí Músa /Petra“ o nálezech z okolí nabatejské Petry. Souhrnné poznatky ze svých výprav do oblasti spojených s biblickými událostmi publikuje Musil v letech 1907 – 1908 ve čtyřsvazkové monografii *Arabia Petraea*.⁴⁵³

⁴⁵¹ KLOBAS, Oldřich. *Alois Musil zvaný Músa ar Rueili*. Akademické nakl. Cerm: Brno, 2003, s. 41n.

⁴⁵² KLOBAS, *Alois Musil zvaný Músa ar Rueili*, s. 45.

⁴⁵³ Vedle zprostředkování poznatků o Arábii Petraea zůstává Musilovým největším přínosem světové orientalistice unikátní objev, který učinil roce 1898, kdy v poušti, asi 110 km východně od Ammánu, objevil zámek Kusejr Amra. Toto architektonicky ojedinělé dílo si dal vystavět umajjovský chalífa Uálíd II. v r. 744. Výzdoba stěn zámku zbořila dosavadní názory na islámský zákaz zobrazování lidských postav a přispěla k novému pohledu na dějiny islámského umění. Nástěnné malby a mozaiky zobrazují muslimského vládce na trůnu i při různých činnostech. Při dalších návštěvách zámečku pořídil Musil přesnou fotodokumentaci a popisy,

Alois Musil podnikal cesty do Orientu až do r. 1917 a jeho průvodci se stali jak vědečtí pracovníci a vojenští činitelé, tak i členové rakouské císařské rodiny (princ Sixtus Bourbon-Parma).⁴⁵⁴ Za svých dobrodružných výprav se stal dokonce spolunáčetníkem dvou největších beduínských kmenů – Ruala a Beni Sachr. Mezi jednotlivými výpravami na Východ přednášel A. Musil na teologické fakultě v Olomouci a publikoval články v několika časopisech. S vypuknutím 1. světové války získává Musil novou roli v dějinách politiky Předního Východu – má za úkol neutralizovat snahy Angličanů, kteří se snažili získat beduínské kmeny na svou stranu a vyvolat tak povstání proti Turecku. Musil měl plán, jak tento úkol splnit – sjednotit arabské kmeny pod vedením kmene Rualů a zapojit je do boje proti Angličanům na straně Turecka. Tento záměr se mu nepodařilo uskutečnit, přesto byly jeho snahy rakousko-uherskou vládou hodnoceny pozitivně.⁴⁵⁵ S koncem války končí i Musilovy přátelské styky s rakousko-uherským císařským dvorem. Díky přímlově T. G. Masaryka mohl Musil odcestovat do Spojených států amerických, kde začal v angličtině zveřejňovat výsledky svého bádání (např. dílo o životě Arabů pod názvem *Oriental Explorations and Studies*, 1923 – 1926). Do r. 1938 přednášel Musil na Karlově univerzitě v Praze.

takže v r. 1907 mohlo vyjít dlouho očekávané dílo „Kusejr Amra“, jež vzbudilo ve vědeckém světě opravdovou senzaci.

⁴⁵⁴ KLOBAS, *Alois Musil zvaný Músa ar Rueili*, s. 113n.

⁴⁵⁵ KLOBAS, *Alois Musil zvaný Músa ar Rueili*, s. 149.

9. ZÁVĚR

Dějiny nabatejského národa a jejich náboženské představy tvoří specifikum mezi arabskými kmeny usazenými v oblasti jihovýchodní a střední Arábie a Předního Východu. Nabatejci byli jediným významným arabským kmenem, jenž pochopil nutnost přeměny životního stylu v souvislosti s novou syntézou řeckých a orientálních kulturních prvků a stal se zcela přiměřeným členem helénistického politického a náboženského světa. Počátky existence tohoto národa nejsou dosud hodnověrně prokázány a podléhají nejrůznějším historickým, etnografickým a etnologickým teoriím. Zatím neexistuje mezi badateli jasné stanovisko, zda zmínky o arabském kmeni nabatu z 8. stol. př. n. l. či nabajat ze 7. stol. př. n. l. jsou prvními zprávami v historii o národu Nabatejců. Z předložených zpráv je možné vyvodit, že předchůdci Nabatejců tvořili původně kmenové seskupení žijící nomádkým či polonomádkým způsobem života v pouštních oblastech Mezopotámie či severozápadní Arábie. Jediné, co je možné o původu Nabatejců s jistotou říci a co také shodně dosvědčují antické sekundární prameny i novodobé výzkumy, je arabský původ většiny obyvatelstva nabatejského státu. Cesta, kterou se předchůdci Nabatejců přesunuli do místa svého pozdějšího usídlení, zůstává dosud neobjasněna a souvisí pravděpodobně s migrací obyvatelstva na Předním Východě v průběhu 8. - 6. stol. př. n. l. Kočující arabské kmeny se během 6. st. n. l. dostaly až do oblasti Edómu, asimilovaly zbytky původního aramejského obyvatelstva a postupně se konsolidovaly ve státní útvar, jenž je od 4. stol. př. n. l. zmiňován v pramenech jako stát Nabatejců (*nbtw*). Většinu obyvatelstva nabatejského státu tvořili arabští přistěhovalci, jejichž zvyky a

náboženské představy se staly dominantními, ačkoli přijali i prvky cizí tradice a začlenili je do vlastního životního stylu. Od počátku svého usídlení v oblasti Edómu až do konce své politické existence (106 n. l.) a i v následujících staletích jsou Nabatejci dáváni do spojitosti se svým hlavním centrem Petrou. Starověké skalní město strategicky položené v soutěsce Vádí Músa v oblasti Džabal Hárún hrálo v nabatejské historii vždy významnou roli, ať již jako obchodní centrum ležící na křižovatce významných karavanních cest, sídelní město nabatejských králů nebo jako náboženské centrum.

Od svého počátku se Nabatejci dostávali do kontaktu s nejmocnějšími helénistickými státy, jimiž byly seleukovská Sýrie, Malá Asie, východní oblasti a ptolemaiovský Egypt. Od 2. stol. př. n. l. je v pramenech uváděna dynastie nabatejských králů a lze tedy mluvit o Nabatejském království. Díky oslabení vlivu v jižní Sýrii a Palestině a díky vyčerpanosti způsobené neustálými konflikty mezi seleukovskými a ptolemaiovskými vládci se Nabatejcům podařilo v 1. stol. př. n. l. rozšířit oblast svého vlivu jak na sever do oblasti syrského Hauránu, tak na jih do Hidžázu. Přes jejich území tak procházely všechny významné karavanní cesty dopravující zboží ze Středomoří do Indie a Číny a nazpět. Zajišťováním těchto stezek a ovládnutím přepravních center nashromáždili Nabatejci ve svých rukách obrovské bohatství a stali se brzy velmocí v mezinárodním diplomatickém styku. V průniku do syrské oblasti předstihli Nabatejci ostatní arabské kmeny nejen díky své výhodné geografické poloze v Palestině a vedoucímu postavení v obchodě, ale také díky znalosti aramejštiny, která byla od dob Perské říše dorozumivacím jazykem Předního Východu. Specifikem nabatejské kultury byla jejich jazyková dichotomie. Většina obyvatelstva nabatejského státu hovořila severoarabským nářečím, ale v písemném styku používali

aramejštinu, která však neumožňovala zcela vyjádřit všechny arabské hlásky. Nabatejci proto vyvinuli vlastní nabatejské písmo, kterým zaznamenávali aramejský text. Nabatejské písmo bylo široce rozšířené a používané. O jeho oblíbenosti a praktičnosti svědčí nálezy textů psaných nabatejským písmem, které byly objeveny daleko za hranicemi Nabatejského království a byly vytvořeny v době, kdy nabatejský stát již politicky neexistoval.

V oblastech, kam Nabatejci pronikali, se setkávali s helénistickou správou a stylem vlády, s helénistickou kulturou a náboženstvím. Nabatejci všechny tyto prvky přejímali a začleňovali do vlastní vyvíjející se státnosti, do vlastní kulturní a náboženské tradice. Vedení armády, vytvoření funkce stratégů, ražení mincí v helénistickém stylu, řecké přídomky ke jménům králů, helénistická božstva spojovaná s nabatejskými a cizí božstva začleňovaná do nabatejského panteonu – to vše bylo součástí nabatejské kultury. V úvodu jsem v souvislosti s tímto jevem nabatejské kultury stanovila několik otázek, jež měla předložená studie zodpovědět a vyjasnit tak povahu nabatejského náboženství v jeho proměnách. Charakterizovala jsem tři etapy ve vývoji nabatejského náboženství, od syntézy arabského a aramejského přírodního náboženství přes vlastní nabatejské synkretické náboženství až po nábožensko-politické znovuoživení (tzv. *renovatio*) arabské tradice a následné splynutí s náboženským systémem římské východní provincie. Nabatejci měli v době existence Nabatejského království vlastní uspořádání náboženských představ a praktik, do něhož v souvislosti s historickým a politickým vývojem vždy vstupovaly prvky cizích náboženství, které Nabatejci bez problémů zapracovávali do vlastního náboženského systému. Bylo to podstatně ulehčeno kompatibilitou nabatejského náboženství, především jejich nebeských božstev. Jak

Opal...
...
dupli...
...
= 16.

14

jsem doložila v 5. kapitole, i přes tyto silné cizí vlivy si Nabatejci byli schopni zachovat po celou dobu své existence vazby na arabsko-orientální tradici a nikdy zcela neopustili uctívání a kult původních nabatejských božstev. V nabatejském panteonu lze nalézt božstva všech států a národů, s nimiž Nabatejci přicházeli do styku, a jsou doloženy podstatné rozdíly v regionálních panteonech rozsáhlé nabatejské říše. Přesto je prokázáno, že hlavní nabatejský bůh Dúšará byl upřednostňovaným božstvem po celou dobu existence Nabatejského království a i po jeho zániku a jeho uctívání je prokázáno ve všech nabatejských regionech, od Hidžázu až po Haurán. Také jeho uctívání prodělalo svůj vývoj a přizpůsobilo se vznikajícím potřebám vyznavačům tohoto božstva. Stal se dynastickým bohem královského dvora, přijal jména, vlastnosti a atributy hlavních božstev cizích panteonů. Spolu s bohyní al-'Uzzou jako jeho družkou a s Allát jako jeho panenskou matkou je možné tato božstva považovat za typicky nabatejská, přestože je jejich původ arabský. Také náboženský kult si i přes značné ovlivnění udržel jisté nabatejské specifikum. Uctívání božstev ve formě kamených anikonických bétylů a stél a s nimi spojené kultické praktiky jsou typickým znakem nabatejského kultu od rané fáze dějin až po zánik nabatejské kultury. Stejně tak nabatejské nápisy nacházející se na posvátných místech a jejich tradiční formulace je možno považovat za typický jev nabatejského kultického jednání.

Mnohovrstvé přejímání cizích kulturních a náboženských prvků mělo několik příčin. Na jedné straně bylo politickým programem nabatejské vládní elity, jež se tímto způsobem snažila o kompenzaci své do jisté míry „barbarské“ kultury v silně helenizovaném prostředí sousedních států. Helénistické dekory na nabatejských chrámech byly součástí králem podporovaného procesu, který měl Nabatejce ukázat

jako „civilizovaný“, mírumilovný a světu otevřený národ. Řecká vyobrazení božstev a jejich ztotožňování s nabatejskými protějšky byla cesta, jak přiblížit okolnímu světu své bohy a jak vyjádřit loajalitu dominantnímu helénistickému okolí. Na druhé straně je tato nabatejská „anomalie“ vysvětlitelná po staletí praktikovanou tolerancí jiných etnických skupin a rozdílných náboženských a kulturních vlivů. Zřejmě tento povahový rys souvisí s původem Nabatejců coby pouštních nomádů, kdy každý kmen či klan vyznával odlišná božstva, k jejich uctívání však využívaly stejná posvátná místa. Po přechodu na usedlý způsob života přijali se stejnou samozřejmostí i božstva spojená s místem svého usazení, která svými vlastnostmi a silami lépe vystihovala potřeby vyznavačů. Nabatejci opanovali velkou část území Předního Východu, a museli proto brát ohledy na lokální odlišnosti, takže jejich říše byla mnohem víc decentralizovaná a volněji spravovaná než např. přísně spravovaný Egypt. Začleňování místních kultů mohlo být také taktickým tahem nabatejské vládnoucí elity, jež si tak chtěla zajistit bezkonfliktní integraci nových území do Nabatejského království.

Po zániku Nabatejského království v r. 106 n. l. scházela Nabatejcům opora královské dynastie, jež byla vždy ukazatelem náboženského, kulturního a politického směřování nabatejského státu. Nabatejské obyvatelstvo splynulo s ostatním obyvatelstvem východní provincie Římské říše a nabatejská božstva se svými helénistickými protějšky. Dúšará, Allát i al-'Uzzá byli nadále uctíváni svými původními vyznavači, nyní však skryti za svými helénistickými ekvivalenty a pod jejich jmény. Pouze nápisy psané nabatejským písmem, jejich kontext a forma umožňují rozlišit, že se jedná o nabatejská božstva, a tudíž, že nabatejská identita ještě zcela

? od
2. st.

nezmizela. Stejně tak architektonické a umělecké prvky dosvědčují vytrvalost jejich materiální kultury.

Křesťanští misionáři dokázali zdárně navázat na nabatejskou tradici v přijímání nových náboženských a kulturních prvků a původní oblast Nabatejského království byla velmi rychle christianizována. Nabatejská města zažívají novou renesanci, Petra i Bostra se již ve 3.stol. n.l. stávají biskupskými městy a původní nabatejské chrámy a hrobky jsou přizpůsobeny křesťanskému ritu. Místní biskupové se účastnili prvních ekumenických koncilů a zapojovali se do věroučných sporů. Bostra se stala centrem monofyzitského učení, zatímco Petra si udržovala pověst ortodoxního města a sloužila jako místo vyhnanství pro odsouzené heretiky. Přesto ještě ze 4. stol. pocházejí zprávy o existenci „pohanského“ svátku Dúšarova (znovu)zrození slaveného v Petře o zimním slunovratu. Teprve expanzí muslimských Arabů do oblasti bývalého nabatejského státu za islámského chalífa Omara (634-644 n.l.) končí historie nabatejského národa, jenž splynul s ostatním obyvatelstvem Sýrie a Palestiny nebo přešel k původnímu beduínskému způsobu života. Někteří z nich se vrátili k životu kočujících obchodníků, ačkoli nyní obchodovali s odlišným zbožím. Navrátili se tak zpět do arabského světa, z něhož původně vyšli.

heru
-3m2

JMENNÝ REJSTŘÍK

A

- Abios, 64
'Abdalba'ali, 121
'Abddúšará, 121
'Abdmanatu, 121
Abodat/'Ubdát, 19, 54
Adler, A., 85, 109
Aelius Gallus, 42, 43, 60
Afrodita, 66, 81, 100, 122,
126, 128, 129, 132,
133, 138
Albertz, R., 11
Alexandr Jannaíos, 43, 54, 55
Alexandr Veliký, 13, 26, 43,
48
Alexandra, 55
Alilat, 44
Alkutbá (Kutbá), 19, 81, 82,
121, 128, 135
Allát, 19, 79, 80, 81, 92, 101,
104, 119, 121, 122, 127-
129, 134-138, 160, 161
Alkutbá, 19, 81, 82, 85, 121,
128, 135
Alt, A., 127
Altheim, F., 67
al-'Uzzá, 19, 80, 81, 86, 100,
108, 132, 135, 136,
160, 161
Aly, W., 23, 42
Amadasi Guzzo, M. G., 11,
28, 38, 54, 94, 100,
101, 111, 117, 130
Amatallahi, 121
Amatisi, 121
Anastázios, 142
Antigonos Monofthalmos,
42, 48
Antiochos III. Veliký, 48
Antiochos VII., 53
Antiochos XII., 55
Antipateros, 55, 58
Apollonius, 45
Appiános, 41
A'ra, 66, 124, 125
Arées, 79
Areios, 140
Arétas I., 34, 45, 52, 53
Arétas II., 34, 52, 53, 54
Arétas III., 55, 56, 57, 58,
112, 114
Arétas IV., 44, 61-64, 93,
98, 102, 105, 106, 108,
111, 113, 114, 116,
123, 130, 131
Archeláos, 62
Arios (Macarios), 140
Aristobúlos II., 55, 56, 58
Ariston, 42
Áron, 16, 145, 150, 152
Artemis, 122, 128, 138
Aššurbanipal, 21, 22
Atargatis, 81, 89, 103, 104,
128, 130, 135, 136
Athéna, 101, 128, 129
Athénodórós z Tarsu, 41
Augustus, 60, 61
Aulus Gabinius, 43, 58
- ### B
- Ba'al, 83
Ba'alšamin, 93, 106, 107,
112, 119, 120, 126,
130, 132, 136
Babcovo, E. A., 150
Bachmann, W., 154
Baibars, 150, 152
Balduin Lothringer, 148, 149
Bankes, W. J., 152
Barlett, J. R., 20, 22

Bauernfeind, O., 43
Baus, K., 46, 139, 140, 141,
143, 144
Beck, H.-G., 143
Bednaříková, J., 10, 22, 32
Belayche, N., 127
Bennett, C.-M., 39, 112
Bernatz, J. M., 153
Berner, U., 96, 97, 122
Beryllos, 140
Betz, H. D., 46
Beyer, K., 66, 129, 133
Bič, M., 10, 24, 44, 45, 53,
95, 98
Borst, J., 44
Bowersock, G. W., 56, 66-
69, 111, 131, 132
Brooks, W., 142
Brünnow, R. E., 10, 94, 153,
155
Burckhardt, J. L., 52, 152

C
Caesar Julius, 43, 58
Cagnat, R., 60
Caligula, 62, 64
Cancik, H., 75, 96
Cantineau, J., 20, 31, 34, 35,
37, 52, 54, 66, 90, 94,
98, 99, 100, 102, 103,
107, 111, 115, 117
Caracalla, 131
Clementz, H., 43
Clermont-Ganneau, Ch., 82,
154
Colpe, C., 96
Commodus, 131
Cooke, G. A., 29, 62, 65, 67,
79, 89, 90, 94, 102,
103, 107, 114
Cornfeld, G., 31
Cowell, M., 40
Crawford, M. H., 57

Cussini, E., 29, 67, 79

D

Dabrowa, E., 69
Dalman, G., 10, 54, 77, 78,
85, 86, 87, 88, 94, 98,
100, 114, 117, 153,
154
Demétrios, 48
Descoedres, J.-P., 69
Dětmar, 150, 152
Dijkstra, K., 29, 54, 62, 84,
93, 99, 106
Dio Cassius, 41
Diodóros Sicilský, 23, 26,
41, 42, 48, 49, 71
Dioklecián, 69
Dionýsos, 80, 99, 106, 122,
126, 136, 137, 138
Dittenberger, W., 60
von Domaszewski, A., 10,
94, 153, 155
Donner, F. M., 147, 148
Dussaud, R., 120, 125
Dúšará (Dúsares), 19, 46,
62, 76-82, 85, 86, 89-
92, 98-102, 104, 106,
107, 109, 111, 112,
114, 119-122, 124-127,
131-138, 160, 161, 162

E

Eissfeldt, O., 64, 112
Epifanios ze Salaminy, 46,
133, 134, 138
Eratosthénés z Kyrény, 41,
42
Eusebios z Kaisareie, 46,
139, 140, 145
Euting, J., 65
Evenari, M., 24, 68, 72, 74
Ewig, E., 140, 141, 143, 144

F

Feldman, L. H., 43
 Fiema, Z. T., 11, 134
 Figueras, P., 129
 Filip Arab, 131, 134
 Filo z Byblu, 84
 Flavius Antiochijský, 142
 Forbiger, A., 42
 Freyberger, K. S., 109
 Frösén, J., 11
 Fulcher z Chartres, 148

G

Gamilath, 65
 Garamal'ali, 121
 Gattier, P.-L., 122, 126, 127
 Gauckler, K., 71
 Gawlikovski, M., 24, 67, 78,
 101, 102, 106
 Geer, R. M., 23, 42
 Geertz, C., 96
 Gennadios z Esbu, 140
 Geraty, L. T., 134
 Germanikus, 44
 Gladigow, B., 75
 Glueck, N., 25, 38, 71, 72,
 154
 Grados, Y., 95
 Graf, D. F., 20, 22, 68, 69
 Graffin, F., 142

H

Haase, W., 20, 24
 Hackl, U., 12, 18, 25, 26, 28,
 31, 32, 34, 35, 41, 48,
 50, 58, 62, 63, 67, 76,
 78, 80, 93, 109, 118,
 119, 125, 127
 Habicht, Ch., 45
 Hadad, 83, 132
 Haider, P. W., 95
 Hammond, P. C., 10, 11, 71,
 72, 101, 105, 130, 131,

154

Haretat, 19, 53
 Hárith bar Džabala, 143
 Hartmann, A., 44
 von Hartmann, E., 75
 Hauptmann, A., 71
 Havelka, J., 43
 Healey, J. F., 11, 20, 22-24,
 26, 29, 31, 32, 35, 37,
 40, 46, 63, 75-83, 88,
 91, 93, 95, 96, 98, 101-
 108, 112, 114-118, 121,
 125, 126, 133, 134
 Heftner, H., 44
 Heichelheim, F. M., 21, 32,
 53, 55, 56, 62, 64, 75
 Hélios, 122, 126, 130, 136,
 137, 138
 Henninger, J., 53
 Héra, 122, 129, 138
 Hérakleios, 147, 148
 Hermann, S., 21
 Héródés Antipas, 62
 Héródés Filip, 62
 Héródés Veliký, 43, 58-62
 Hérodiada
 Hérodotos, 44, 129
 Herotymos, 53
 Herr, L. G., 134
 Hésychios Alexandrijský, 46
 Hillers, D. R., 29, 67, 79
 Hišam ibn al-Kalbi, 46
 Hoftijzer, J., 85
 Hoheisel, K., 96
 Homola, A., 10, 22, 32
 Horsfield, G. a A., 38, 121,
 154
 Hošek, R., 19
 Hrbek, I., 148
 Hubal, 102, 107, 108
 Hübner, U., 11, 85, 105
 Huldu, 63
 Hyrkán II., 55, 56, 58

CH

Chaamu, 133
Chalíd ibn Walíd, 147

I

Ibn Wahšijjah, 46
Irby, Ch. L., 152
Isis, 39, 63, 81, 93, 100, 101,
103-106, 108, 109,
121, 130, 132, 135,
136
Izmael, 21

J

Jan z Efezu, 142
Jáson, 45, 53
Jaussen, A., 65, 90, 98, 102,
103, 107, 115, 153
Jean, Ch. F., 85
Jedin, H., 46, 139, 140, 155
Jenni, H., 12, 18, 25, 26, 28,
31, 32, 34, 35, 41, 48,
50, 58, 62, 63, 67, 76,
78, 80, 93, 109, 118,
119, 125, 127
Jeroným z Kardie, 26, 41, 48
Ježíš Kristus, 139, 140, 141, 144
Jobling, W. J., 69
Jones, A. H. M., 126, 129
Josephus Flavius, 41, 43, 53-56,
58-61, 64, 84
Joukowsky, M. Sh., 109, 154
Juda Makabejský, 44, 45
Jupiter, 126
Justinián I., 140, 142, 143

K

Kajša (Kajšu), 102
Kambys, 44
Kammerer, A., 21, 154
Kawerau, G., 99
Khairy, N., 154

King, G. M. H., 37
Kleopatra, 43, 44, 59
Klinke-Rosenberger, R., 46
Klobas, O., 155, 156
Knauf, E. A., 11, 21, 22, 29,
75, 105
Knights, C. H., 20
Koller, D., 72
König, F., 96
König, R., 43
Konstantin Veliký, 140, 144,
145
Kós, 82, 83, 89, 121, 126
Kósntan, 121
Kraeling, C. H., 126, 129
Kretschmar, G., 140
Krey, A. C., 150
Kropáček, L., 18
Kufta, 58
Kybelé, 128
Kyrión z Filadelfie, 140

L

de Labord, L., 153
Lacerenza, G., 62
Lagrange, M. J., 153
Lawlor, J. I., 21, 53, 56, 58,
62, 63-65
Lawrence, T. E., 20, 52
Levy, U., 11, 20, 26, 52, 80,
98, 149
Lewis, N., 66, 129, 133
Lindner, M., 10, 11, 20, 26,
29, 39, 49, 50, 52, 54,
57, 60, 64, 68, 69, 71,
77, 85, 88, 100, 101,
105, 108, 116, 145,
149, 154
Lindsay, J., 31
Littmann, E., 29, 67, 79, 82,
107, 122
Lozachmeur, H., 67

M

MacAdam, H. I., 139
MacDonald, M. C. A., 31,
33, 37
Macler, F., 120, 125
Magnos z Damašku, 141
Malichos I., 53, 58, 59, 107,
111, 119, 120
Malichos II., 44, 64, 113,
114, 119, 123, 133
Malichos III., 65
Maliku, 19, 58
Manát (Manatu), 80, 81, 93,
101-103, 121, 135, 136
Mangles, J., 152
Marcus, R., 43
Mare z Amidy, 142
Marg, W., 44
Marie Panna, 141, 142
Marinos z Palmyry, 141
Markus Antonius, 44, 58, 59
Masaryk, T. G., 156
McCown, Ch. C., 129
McKenzie, J., 11, 38
Meineke, A., 45
Meredith, D., 82
Merkur, 78
Merklein, H., 85, 104, 105
Měřínský, Z., 10, 22, 32
Meshorer, Y., 40, 55, 63,
131
Mettinger, T. N., 77, 83, 84,
109
Michel, O., 43
Milik, J. T., 20, 22, 32, 67, 82,
84, 89, 94, 104, 106, 111,
112, 114, 128, 131, 132,
134
Minařík, A., 44
Mittmann, S., 132
Mojžiš, 16, 51, 145, 149, 153
Muawiya, I. M., 21
Müller, F. M., 75

Müller, G., 23

Müller, H.-P., 23, 24

Murray, M. A., 154

Musil, A., 10, 21, 62, 75,
150, 153, 154, 155,
156

Myers, E. M., 11

N

Nabonid, 81

Naveh, J., 64

Nebo (Nabu), 81

Negev, A., 10, 20, 24, 26,
37, 52, 64, 66, 94, 95,
101, 110, 116, 117,
127, 129, 133, 144,
154

Němeček, F., 23, 43

Nestorios, 141

Nichomachus z Bostry, 140

O

Obodas, 94, 100

Obodas I., 54, 55

Obodas II., 58

Obodas III. (II.), 59, 60, 61,
93, 94, 99, 105, 136

‘Obodat, 94, 99, 100

Octaviánus, 59

Oldfather, Ch. H., 42

Omar, 147, 162

Órigenés, 139

Orotalt, 44

Osiris, 63, 105, 106

P

Palma Cornelius A., 66

Pamfilos z Taenoi, 141

Parr, P. J., 154

Patrich, J., 84, 85, 89, 109

Pavel z Tarsu, 62

Pernoud, R., 150

Perowne, S., 58

- Pestman, P., 45
 Petráček, K., 148
 Petros z Aqaby, 141
 Pirot, L. 10, 22
 Plinius Starší, 23, 41-43, 60,
 71, 92
 Plútarchos, 41, 44, 95
 Pompeius, 42, 43, 56, 58
 Porfýrios, 46
 Prentice, W. K., 60
 Ptolemaios, 48
 Ptolemaios II. Filadelfos, 45,
 63
- Q**
- Quack, A., 96
- R**
- Rabilos II., 9, 15, 17, 65, 81,
 101, 117, 118, 122,
 124, 128, 130, 131,
 137, 138
 Rabb'el, 19, 55
 Rehm, A., 99
 Retsö, J., 20
 Riddle, J. M., 59
 Rinschede, G., 24
 Roberts, D., 153
 Robinson, E., 153
 Roche, M.-J., 28, 62, 79, 99,
 100, 104-106, 129
 Rochinski, H. P., 32
 Rosenthal, F., 100
 Rudá, 79
 Rudolf, K., 24, 96
 Runciman, S., 150
- S**
- Saladin, 150
 Sartre, M., 129
 Savignac, R., 54, 65, 78, 82,
 90, 94, 98, 100, 102,
 103, 107, 113, 115,
 117, 121, 128, 153
 Scaurus, 43, 56
 Segert, S., 62
 Seleukos, 48
 Severus z Dionýsie, 141,
 142
 Seyrig, H., 67
 Shaw, R., 95
 Shmueli, A., 95
 Scheck, F. R., 49
 Schmitt-Korte, K., 39, 40, 57
 Schneider, E. E., 11, 28, 38,
 54, 94, 100, 101, 111,
 117, 130
 Schneider, Ch., 12, 18, 25,
 26, 28, 31, 32, 34, 35,
 41, 48, 50, 58, 62, 63,
 67, 76, 78, 80, 93, 109,
 118, 119, 125, 127
 von Schubert, G. H., 153
 Schunck, K.-D., 44
 Sidebotham, S. E., 70
 Sixtus Bourbon-Parma, 156
 Sol Invictus, 126
 Sópatros z Aere, 141
 Speidel, M. P., 69
 Spuler, B., 21
 Starcky, J., 10, 22, 24, 45,
 65, 67, 75, 78, 79, 80,
 82, 85, 89, 100, 102,
 104, 107, 111, 113,
 120, 124, 128, 131,
 154
 Stephan, Ch., 46
 Stewart, Ch., 95
 Stiehl, R., 67
 Strabón, 23, 27, 40-42, 49,
 51, 59, 61, 79, 113
 Strubbe, J. H. M., 94, 111,
 126, 127, 129, 132
 Strugnell, J., 82, 111
 Syllaeus (Syllaios), 42, 43,
 59, 60, 61, 99

Š

Šaj al-Kaum, 19, 79, 80, 135
 Šamaš, 121
 Šamašgeram, 121
 Šonka, J., 43, 44
 Štěpán Byzantský, 45, 55, 94

T

Tacitus, 41, 44
 Tajmalkutbá, 121
 Tajmallát, 121
 Tajmdúšará, 121
 Tauer, F., 18
 Taylor, J., 75, 78, 79, 82, 83,
 89, 101, 102, 115, 141
 Teixidor, J., 53, 74, 82
 Temporini, H., 20, 24
 Theodóros z Arábie, 143
 Thot, 81
 Tiberius, 62
 Tiglatpilešar III., 20, 22
 Tigranes II., 55
 Timon, 139
 Toghtekin, 150
 Torrey, Ch. C., 78
 Traján, 65, 66, 68
 Trimmingham, S. J., 70, 139
 142, 145
 Tyché, 55, 105, 107, 128,
 129

U

‘Ubdat, 19, 54
 Uranos, 84

V

Venuše, 78, 81, 100, 136
 Verus Quinctilius P., 61
 Vincent, L.-H., 127, 153
 Vogt, H. J., 143

W

Waddington, W. H., 60, 122,

126

Waldenfels, H., 96
 Watts, J. D. W., 21
 Watzinger, C., 154
 Weber, T., 11, 38, 40, 109,
 133
 Wellhausen, J., 78, 80, 81,
 88, 110
 Wenning, R., 11, 24, 32, 38,
 40, 51, 55, 56, 66, 71,
 76, 84, 87, 89-91, 93,
 94, 100, 104, 105, 109,
 111, 113, 115, 117,
 118, 123, 131, 133,
 134
 Westermann, C., 21
 Wiegand, T., 99, 154
 William z Tyru, 150
 Williams, F., 46, 133
 Wirth, G., 23, 42
 Wooley, Ch. L., 20, 52
 Wright, C. R. H., 154

Y

Yadin, Y., 36
 Yardeni, A., 11, 20, 28, 52,
 54, 62, 67, 82, 89, 94,
 101, 112, 114, 116,
 119, 121, 128, 130

Z

Zajdnebo, 121
 Zayadine, F., 69, 77, 79, 81
 83, 95, 99, 101, 102,
 105, 106, 108, 116,
 131, 134, 151, 154
 Zeitler, J. P., 154
 Zenon z Kauru, 45
 Zeus, 99, 126, 127, 130, 132,
 136, 137
 Zeus Obodas, 127
 Ziegler, K., 44
 Zosios z Esbu, 141

SEZNAM LITERATURY

Prameny

DIODÓROS SICILSKÝ. *Bibliotheca historica*. Přel. G. Wirth (Knihy 1-3), O. Veh (Knihy 4-10). *Diodoros. Griechische Weltgeschichte*. Díl 1, knihy 1 – 10. Stuttgart: Hiersemann., 1992. 330 s. ISBN 3-7772-9218-4.

DIODÓROS SICILSKÝ. *Bibliotheca historica*. Přel. R. M. Geer. *Diodorus of Sicily*. Díl 10, knihy 19, 66 – 19, 100 a 20. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press; London: Heinemann, 1954. 453 s. ISBN 0-674-99429-9; 0-434-99390-5.

DIODÓROS SICILSKÝ. *Bibliotheca historica*. Přel. Ch. H. Oldfather. *Diodorus of Sicily*. Díl 2, knihy 2, 35 – 4, 58, 2. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press; London: Heinemann, 1953. 539 s. ISBN 0-674-99334-9.

EUSEBIOS Z KAISAREIE. *Historia Ecclesiastica*. In BAUS, Karl. Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche. In JEDIN, Hubert (ed.). *Handbuch der Kirchengeschichte*. Sv. 1. Freiburg - Basel - Wien: Herder, 1962, 503 s. ISBN 3-451-14011-X.

EUSEBIOS Z KAISAREIE. *Historia Ecclesiastica*. In BAUS, Karl, EWIG, Eugen. Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen. In JEDIN (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte. Die Kirche von Nikaia bis Chalcedon*. Část 1, Sv. 2. Freiburg: Herder, 1985. 460 s. ISBN 3-451-20454-1.

EPIFANIOS ZE SALAMINY. *Panarion*. Přel. F. Williams. *The Panarion of Epiphanius of Salamis*. Knihy 2 a 3 (část 47 – 80, *De Fide*), Leiden: Brill, 1994. 677 s. ISBN 90-04-09898-4.

HÉRODOTOS. *Historiae*. Přel. J. Šonka. *Dějiny, aneb Devět knih nazvaných Músy*. Praha: Odeon, 1972.

HÉRODOTOS. *Historiae*. Přel. W. Marg. *Herodotus. Historien*. Knihy 1 – 5. München: Dt. Taschenbuch Verl., 1991. 465 s. ISBN 3-423-02256-6.

HIŠAM Ibn al-KALBI. *Kniha idolů*. Přel. R. Klinke-Rosenberger. *Ibn-al Kalbí. Das Götzenbuch: Kitáb al-Asnám*. Sammlung Orientalistischer Arbeiten. Leipzig: Harrassowitz, 1941. 142 s.

JAN Z EFEZU. Přel. E. W. Brooks. *John of Ephesus. Lives of the Eastern Saints*. In GRAFFIN, Francois. *Patrologia Orientalis*. Část 1, díl 17. Paris: Firmin-Didot, 1923, 306 s.

JOSEPHUS FLAVIUS. *Antiquitates Iudaicae*. Přel. H. Clementz. *Des Flavius Josephus Jüdische Altertümer*. 2 sv., Berlin – Wien: Verlag Benjamin Harz, 1923.

JOSEPHUS FLAVIUS. *Antiquitates Iudaicae*. Přel. R. Marcus. *Josephus Flavius. Jewish antiquities*. Díl 7, knihy 12-14, London: Heinemann, 1986. 787 s. ISBN 0-674-99402-7; díl 8, knihy 15-17, London: Heinemann, 1990. 589 s. ISBN 0-674-99451-5.

JOSEPHUS FLAVIUS. *Antiquitates Iudaicae*. Přel. L. H. Feldman. *Josephus Flavius. Jewish antiquities*. Díl 9, knihy 18-19, London: Heinemann. 1992. 431 s. ISBN 0-674-99477-9.

JOSEPHUS FLAVIUS. *Bellum Iudaicum*. Překl. J. Havelka a J. Šonka. *Josephus Flavius. Válka židovská 1: [Válečná předehra]*. Praha: Academia, 2004. 311 s. ISBN 80-200-1171-4.

JOSEPHUS FLAVIUS. *Bellum Iudaicum*. MICHEL, Otto, BAUERNFEIND, Otto (ed.). *Flavius Josephus, De bello Judaico. Der Jüdische Krieg*. Sv. 1, knihy 1 - 3, 2. Darmstadt: Wiss. Buchges, 1962. 464 s. ISBN 3-466-20026-1.

PLINIUS. *Naturalis historia*, 5, 65; 6, 144-146, 157. Přel. NĚMEČEK, František. *Plinius Starší. Kapitoly o přírodě: [Naturalis historia]*. Praha: Svoboda, 1974. 352 s.

PLINIUS. *Naturalis historia*. KÖNIG, Roderich (ed.). *G. Plinius Secundus d. Ä., Naturkunde. Lateinisch-deutsch*. 37 Bücher. München: Heimeran, 1973 - 1999. ISBN 3-7765-2134-1.

PLÚTARCHOS. *Antonius; Demetrios Poliorketes; Pompeius*. Přel. K. Ziegler. *Plutarch, Grosse Griechen und Römer*. Sv. 3 a 5. Zürich: Artemis Verl., 1955 a 1960. 383 s. a 419 s.

PLÚTARCHOS. *Pompeius*. Přel. H. Heftner. *Plutarch und der Aufstieg des Pompeius. Ein historischer Kommentar zu Plutarchs Pompeiusvita*. Díl 1, Kap. 1 - 45, Frankfurt a. M.: Lang, 1995. 366 s. ISBN 3-631-47735-X.

PLÚTARCHOS. *Moralia*. Přel. C. E. H. Hubert et al. *Plutarchi Moralia*. Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana. Sv. 6, část 3. Leipzig: Teubner, 1953.

STARÝ ZÁKON. Apokryfy (Knihy deuterokanonické či nekanonické). Přel. M. Bič et al. 1. vyd. Praha: Kalich, 1985. 479 s.

STRABÓN. *Geographika*. Přel. W. Aly. *Strabonis Geographika*. Sv. 4. Strabon von Ameseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika, Bonn: Habelt, 1957, 518 s.

STRABÓN. *Geographika*. Přel. A. Forbiger. *Strabo's Erdbeschreibung*. Sv. 1, knihy 1 a 2. Stuttgart: Hoffmann, 1856. 208 s.

SUDA. ADLER, Ada S. (ed.). *Lexicographi Graeci: recogniti at apparatu critico instructi*. Díl 1: *Suidae lexicon*. Část 2. Leipzig: Teubner, 1931. 740 s.

ŠTĚPÁN BYZANTSKÝ. *Ethnika*. MEINEKE, August (ed.) *Stephan von Byzantz. Ethnika*. Část 1. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1958. 817 s.

TACITUS. *Annales*. Přel. A. Minařík, A. Hartmann. *Tacitus Publius C. Letopisy*. Praha: Svoboda, 1975; Přel. E. Heller. *P. Cornelius*

Tacitus, Annalen. Lateinisch-deutsch. München: Artemis&Winkler, 1992. 990 s. ISBN 3-7608-1645-2.

TACITUS. *Historiae.* Přel. J. Borst. *Cornelius Tacitus, Historien.* Lateinisch-deutsch. München, Zürich: Tusculum, 1984. 633 s. ISBN 3-7608-1633-9.

ZENONŮV ARCHÍV. PESTMAN, Pieter W. (ed.). *A Guide of the Zenon Archive.* Papyrologica Lugduno-Batava 21, Leiden: Brill, 1981. ISBN 90-04-06325-0, 90-04-06326-9.

1. KNIHA MAKABEJSKÁ. Přel. K. - D. Schunck (ed.). *I. Makkabäerbuch.* Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit. Sv. 1. Historische und legendarische Erzählungen, 4. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1980. 373 s. ISBN 3-5790-3914-8.

2. KNIHA MAKABEJSKÁ. Přel. Ch. Habicht (ed.). *2. Makkabäerbuch.* Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit. Sv. 1. Historische und legendarische Erzählungen, 3. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1976. 285 s. ISBN 3-5790-3913-0.

Sekundární literatura

ALBERTZ, Rainer (ed.). *Religion und Gesellschaft. Studien zu ihrer Wechselbeziehung in den Kulturen des Antiken Vorderen Orients 1.* Alter Orient und Altes Testament. Sv. 248. Münster: Ugarit -Verlag, 1997. ISBN 3-927120-54-5.

ALT, Albrecht. *Die griechischen Inschriften der Palaestina Tertia westlich der 'Araba'.* Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutsch - Türkischen Denkmalschutz - Kommandos. Sešit 2. Berlin-Leipzig: De Gruyter, 1921. 62 s.

ALTHEIM, Franz, STIEHL, Ruth. *Die Araber in der alten Welt*. 5 sv. Berlin: de Gruyter, 1964 – 1969.

ALTHEIM, Franz, STIEHL, Ruth. *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim zum 6. 10. 1968*. 2 sv. Berlin: de Gruyter, 1969 – 1970.

AMADASI GUZZO, Maria G., SCHNEIDER, Equini E. *Petra*. München: Hirmer Verlag, 1997. 203 s. ISBN 3-7774-7880-6.

L'année épigraphique: revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Paris: Pr. Univ. de France, 1888 (1889)nn.

BARLETT, John R. From Edomites to Nabataeans: The problem of continuity. *Aram periodical*. Č. 2. Oxford, 1990, s. 25 – 34.

BAUS, Karl. Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Großkirche. In JEDIN, Hubert (ed.). *Handbuch der Kirchengeschichte. Einleitung in die Kirchengeschichte*. Sv. 1. Freiburg-Basel-Wien: Herder, 1962, 503 s.

BAUS, Karl, EWIG, Eugen. Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen. In JEDIN, Hubert (ed.). *Handbuch der Kirchengeschichte. Die Kirche von Nikaia bis Chalcedon*. Část 1. Sv. 2. Freiburg: Herder, 1979. 461 s.

BAUS, Karl, BECK Hans-Georg, EWIG, Eugen, VOGT Herman J. Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen. In JEDIN, Hubert (ed.). *Handbuch der Kirchengeschichte. Die Kirche von Nikaia bis Chalcedon*. Část 2. Sv. 2. Freiburg: Herder, 1982. 352 s.

BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila, MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk, HOMOLA, Aleš. *Stěhování národů a východ Evropy. Byzanc, Slované, Arabové*. Praha: Vyšehrad, 2006. 557 s. ISBN 80-7021-787-1.

BELAYCHE, Nicole. *Iudaea-Palestina. The Pagan Cults in Roman Palestine (Second to Fourth Century)*. Religion der Römischen

Provinzen. Sv. 1. Tübingen: Mohr Siebeck, 2001. 386 s. ISBN 3-16-147153-9.

BENNETT, Crystal - M. The Nabataeans in Petra. *Archeology*. Č. 15. 1962, s. 233 – 243.

BERNER, Ulrich. Synkretismus. In CANCIK, Hubert (ed.) et al. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Sv. 5. Stuttgart: Kohlhammer, 2001, s. 143 – 151.

BEYER, Klaus. *Die aramäischen Texte vom Toten Meer. samt den Inschriften aus Palästina, dem Testament Levis aus der Kairoer Genisa, der Fastenrolle und den alten talmudischen Zitaten ; aramaistische Einleitung, Text, Übersetzung, Deutung, Grammatik, Wörterbuch, deutsch-aramäische Wortliste, Register*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994. 450 s. ISBN 3-525-53599-6.

Bible. Český ekumenický překlad. Česká biblická společnost, 1993. ISBN 80-900881-6-3.

BIČ, Miloš. *Stopami dávných věků: Mezi Tigridem a Nilem*. Praha: Vyšehrad, 1979. 274 s.

BOWERSOCK, Glen W. *Roman Arabia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983. 224 s. ISBN 0-674-77755-7.

BOWERSOCK, Glen W. The Cult and Representation of Dusares in Roman Arabia. In ZAYADINE, Fawzi (ed.). *Petra and the caravan cities: proceedings of the symposium organised at Petra in September 1985 by the Department of Antiquities of Jordan and the iconographic lexikon of classical mythology (LIMC)*. Amman: Department of Antiquities, 1990, s. 31 – 33.

BOWERSOCK, Glen W. *Hellenism in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 109 s. ISBN 0-521-39276-4.

BOWERSOCK, Glen W. The Greek-Nabataean Bilingual Inscription at Ruwwafa, Saudi Arabia. S. 203 – 212. In BOWERSOCK, Glen W.

↑
petra

(ed.) *Studies on the eastern Roman Empire: social, economic and administrative history, religion, historiography*. Bibliotheca eruditorum. Goldbach: Keip, 1994. 449 s. ISBN 3-8051-0239-9.

BRÜNNOW, Rudolf Ernst, von DOMASZEWSKI, Alfred. *Die Provincia Arabia*. 3 sv. Strassburg s.n., 1904 – 1909.

CAGNAT, René et al. (ed.). *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*. 3 sv. Paris s.n., 1901 – 1927.

CAMPBELL, Stuart, GREEN, Anthony. (ed.). *The Archeology of death in the ancient Near East*. Oxford: Oxbow, 1995. 297 s. ISBN 0-946897-93-X.

CANTINEAU, Jean. *Le Nabatéen 1: Notions générales, écriture, grammaire*. Paris: Leroux, 1930. 112 s.

CANTINEAU, Jean. *Le Nabatéen 2: Choix des textes, lexique*. Paris: Leroux, 1932. 222 s.

CLERMONT-GANNEAU, Charles. Les Nabatéens en Égypte. *Revue archéologique de l'Ouest*. Č. 8. 1924, s. 229 – 257.

COLPE, Carsten. *Theologie, Ideologie, Religionswissenschaft. Demonstrationen ihrer Unterscheidung*. München: Kaiser, 1980. 323 s. ISBN 3-459-01295-1.

COOKE, George A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions. Moabite, Hebrew, Phoenician, Aramaic, Nabataean, Palmyrene, Jewish*. Oxford: Clarendon, 1903. 407 s.

CORNFELD, Gaalyahu. Nabataeans. S. 523 – 589. In CORNFELD, Gaalyahu (ed.). *Pictorial Biblical Encyclopedia: a visual guide to the Old and New Testaments*. Tel Aviv: Hamikra Baolam Publishing House, 1964. 712 s.

Corpus Inscriptionum Latinarum. Část 3: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. MOMMSEN, Th. (ed.), 1873 (impr. iter. 1958). Pars sekunda: Inscriptionum Illyrici

?
← paucy?

partes VI. VII. Res gestae divi Augusti. Edictum Diocletiani de pretiis rerum. Privilegia militum veteranorumque. Instrumenta Dacica ISBN 3-11-003190-6.

Corpus Inscriptionum Semiticarum. Část 2: Inscriptiones Aramaicae. Paris, 1889 – 1954.

CRAWFORD, Michel H. *Roman Republic Coinage*. London: Cambridge Univ. Press, 1974. 919 s. ISBN 0-521-07492-4.

DABROWA, Edward (ed.). *The Roman and Byzantine Army in the East. Proceedings of a Colloquium Held at the Jagiellonian University, Kraków in September 1992*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1994. 311 s. ISBN 83-233-0750-4.

DALMAN, Gustav. *Petra und seine Felsheiligtümer*. Leipzig: Hinrichs, 1908. 364 s.

DALMAN, Gustaf. *Neue Petra-Forschungen und der Heiligen Felsen von Jerusalem*. Leipzig: Hinrichs, 1912. 172 s.

DENTZER, Jean - Marie (ed.). *Hauran I. Recherches archéologiques sur la Syrie du Sud à l'époque hellénistique et romaine*. Bibliothèque archéologique et historique. Č. 124. Paris: Geuthner, 1985 – 1986. 217 s. ISBN 2-7053-0262-X.

DESCOEUDRES, Jean-Paul (ed.). *Greek Colonists and Native Populations. Proceedings of the first Australian Congress of Classical Archaeology Held in Honour of Emeritus Professor A.D.Trendall. Sydney 9-14 July 1985*. Oxford: Clarendon Press, 1990. 663 s. ISBN 0-198-14869-0.

DIJKSTRA, Klaas. *Life and Loyalty. A Study in the Socio-Religious Culture of Syria and Mesopotamia in the Graeco-Roman Period Based on Epigraphical Evidence*. Religions in the Graeco-Roman world. Leiden: Brill, 1995. 375 s. ISBN 90-04-09996-4.

- DITTENBERGER, Wilhelmus (ed.). *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*. 2 Sv., Leipzig: S. Hirzel, 1903 – 1905.
- DONNER, Fred McGraw. *The early islamic conquests*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981. 489 s. ISBN 0-691-05327-8, 0-691-10182-5.
- DONNER, Herbert. *Isis in Petra*. Siegfried – Morenz – Gedächtnisvorlesung zur altägyptischen Kultur und ihrer Wirkung auf Mitwelt und Nachwelt. Leipzig: Ägyptolog. Inst./Ägypt. Museum d. Univ., 1995. 22 s.
- DRIJVERS, Han J. W. *Cults and Beliefs at Edessa*. Leiden: Brill, 1980. 205 s. ISBN 90-04-06050-2.
- DUSSAUD, René, MACLER, Frédéric. *Voyage archéologique au Çafâ et dans le Djebel ed-DrÛz*. Paris s.n., 1901.
- EISSFELDT, Otto. Neue Belege für nabatäische Kultgenossenschaften. *Mitteilungen des Instituts für Orientforschungen*. Č. 15. 1969, s. 217 – 227.
- EUTING, Julius. *Nabatäische Inschriften aus Arabien*. Berlin: G. Reimer, 1885. 97 s.
- EVENARI, Michael, KOLLER, Dov. Ancient Masters of the Desert. *Scientific American*. Roč. 194, č. 4. 1956, s. 39 – 45.
- EVENARI, Michael. Die Nabatäer im Negev. In LINDENER, M. (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München-Bad Windsheim: Delp, 1997. s. 162 – 182.
- FIEMA, Zbigniew T. et al. *The Petra Church*. Amman: American Center of Oriental Research, 2001. 446 s. ISBN 9957-8543-0-5.
- FIEMA, Zbigniew T., FRÖSEN, Jaakko (ed.). *The Petra Papyrus I*. Amman: American Center of Oriental Research, 2002. 142 s.

- FIGUERAS, Pau. The Roman Worship of Athena-Allat in the Decapolis and the Negev. *Aram periodical*. Č. 4. 1992, s. 173 – 183.
- FREYBERGER, Klaus S., JOUKOWSKY, Martha Sh. Blattranken, Greifen und Elefanten. Sakrale Architektur in Petra. In WEBER T., WENNING, R. Petra. *Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm*. Mainz am Rhein: Verl. Philips von Zabern, 1997, s. 71 – 86.
- GATIER, Pierre-Louis. Inscriptions religieuses de Gerasa. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*. Č. 26. 1982, s. 269 – 275.
- GAUCKLER, Konrad. Die kostbarsten Drogen der Alten Welt: Weihrauch, Myrrhe, Balsam. In LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München-Bad Windsheim: Delp, 1997, s. 257 – 260.
- GAWLIKOWSKI, Michel. Les dieux des Nabatéens. In TEMPORINI, Hildegard, HAASE, Wolfgang (ed.). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Dfl 2, sv. 18, 4. Berlin - New York: de Gruyter, 1990, s. 2659 – 2677.
- GAWLIKOWSKI, Michel. Les Arabes en Palmyrène. In LOZACHMEUR, Hélèn. (ed.) *Présence arabe dans le Croissant fertile avant l'Hégire. Actes de la Table ronde internationale*. Paris: Éd. Recherche sur les Civilisations, 1995. s. 103 – 108.
- GEERTZ, Clifford. Religion as a Cultural System. s. 87 – 125. In GEERTZ, Clifford. *Interpretation of Cultures. Selected Essays*. London: Fontana Press, 1993. 470 s. ISBN 0-465-09719-7.
- GERATY, Lawrence T., HERR, Larry G. (ed.). *The Archaeology of Jordan and Other Studies Presented to Siegfried H. Horn*. Berrien

Springs, Mich: Andrews University Press, 1986. 716 s. ISBN 0-943-87227-8.

GLADIGOW Burkhard. Polytheismus. In CANCIK, Hubert (ed.). *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Sv. 4. Stuttgart: Kohlhammer, 1998, s. 321 – 330.

GLUECK, Nelson. *Rivers in the Desert: a history of the Negev*. New York: Farrar, Straus and Cudahy, 1959. 302 s.

GLUECK, Nelson. *Deities and Dolphins. The story of the Nabataeans*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1965. 650 s.

GRAF, David F. The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. Č. 229, Boston, 1978, s. 1 – 26.

GRAF, David F. The Origin of the Nabateans. *Aram periodical*. Č. 2, 1990, s. 45 – 75.

GRAF, David F. The Nabataean Army and the Cohortes Ulpiae Petraeorum. In DABROWA, Edward (ed.). *The Roman and Byzantine Army in the East. Proceedings of a Colloquium Held at the Jagiellonian University, Kraków in September 1992*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1994, s. 265 – 311.

HACKL, Ursula, JENNI, Hanna, SCHNEIDER Christoph. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 2003. 730 s. ISBN 3-7278-1410-1.

HAIDER, Peter W. Synkretismus zwischen griechen-römischen und orientalischen Gottheiten. S. 145 – 213. In HAIDER, Peter W. (ed.). *Religionsgeschichte Syriens: von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer, 1996. 496 s. ISBN 3-17-012533-8.

HAMMOND, Philip C. The Nabataean Bitumen Industry at the Dead Sea. *The Biblical Archaeologist*. Roč. 22, č. 2, 1959, s. 40 – 48.

HAMMOND, Philip C. Desert Waterworks of the Ancient Nabataeans. *Natural History*. Č. 76, 1967, s. 36 – 43.

HAMMOND, Philips C. *The Nabataeans – Their History, Culture and Archeology*. Studies in Mediterranean Archeology. Č. 37. Gothenburg: Aström., 1973. 129 s. ISBN 91-85058-57-2.

HAMMOND, Philip C. Ein nabatäisches Weiherelief aus Petra. *Bonner Jahrbücher*. Č. 180, 1980, s. 265 – 269.

HAMMOND, Philips C. Petra: History of Excavation. In MYERS, Eric M. (ed.). *Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. Sv. 4. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997. s. 303 – 306.

von HARTMANN, Eduard. *Das religiöse Bewußtsein der Menschheit im Stufengang seiner Entwicklung*. Berlin: Duncker, 1882. 627 s.

HAUPTMANN, Andreas. Die Gewinnung von Kupfer. Ein uralter Industriezweig auf der Ostseite des Wadi Arabah. In LINDNER, Manfred (ed.). *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*. München-Bad Windsheim: Delp, 1986, s. 31 – 43.

HEALEY, John F. *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*. Oxford: Oxford University Press, 1993. 298 s. ISBN 0-199-22162-6.

HEALEY, John F. Death in West Semitic Text: Ugarit and Nabataea. In CAMPBELL, Stuart, GREEN, Anthony. (ed.). *The Archeology of death in the ancienit Near East*. Oxford: Oxbow, 1995, s. 188 – 191. ISBN 0-946897-93-X.

HEALEY, John F. et al. Scripta Nabataea und Sela Aretas. Epigraphische Zeugnisse und Münzwesen der Nabatäer. In WEBER, Thomas, WENNING, Robert (ed.). *Petra. Antike Felsstadt zwischen*

arabischer Tradition und griechischer Norm. Mainz am Rhein: Verl. Philips von Zabern, 1997. s. 99 – 105.

HEALEY, John F. *The Religion of the Nabataeans.* Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001. 242 s. ISBN 90-04-10754-1.

HEALEY, John F. Nabatean Religion. In LINDSAY, Jones (ed.). *Encyclopedia of Religion.* Dil 9. Detrit – Munich: Thomson Gale, 2004. s. 6385 – 6390.

HEICHELHEIM, Fritz M. Geschichte Syriens und Palästinas von der Eroberung durch Kyros II. bis zur Besitznahme durch den Islam (547 v. Chr. – 641/2 nach Chr.). In SPULER, Bertold (ed.). *Handbuch der Orientalistik.* Dodatek 2, 4. oddíl. Leiden-Köln: Brill, 1966. s. 32 – 99.

HENNINGER, Joseph. *Arabica varia. Aufsätze zur Kulturgeschichte Arabiens und seiner Randgebiete.* Freiburg (Schweiz): Univ. Verlag – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989. 498 s. ISBN 3-525-53720-4.

HILLERS, Delbert R., CUSSINI, Eleonora. *Palmyrene Aramaic Texts.* Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 1996. 458 s. ISBN 0-8018-5278-1.

HOHEISEL, Karl. Synkretismus. In WALDENFELS, Hans, KÖNIG, Franz (ed.). *Lexikon der Religionen.* Freiburg: Herder, 1988, s. 626 – 628.

HOŠEK, Radislav. *Náboženství antického Řecka.* Edice Historica. Praha: Vyšehrad, 2004. 239 s. ISBN 80-7021-516-X.

HRBEK, Ivan, PETRÁČEK Karel. *Muhammad.* Praha: Orbis, 1967. 225 s.

HÜBNER, Ulrich, KNAUF, Ernst A., WENNING, Robert (ed.). *Nach Petra und ins Königreich der Nabatäer. Notizen von Reisegefährten. Für M. LINDNER zum 80. Geburtstag.* Bonner Biblische Beiträge, sv. 118. Bodenheim: Philo, 1998. 131 s. ISBN 3-8257-0102-6.

- INVERNIZZI, Antonio (ed.). *Arabia Antiqua. Hellenistic Centres around Arabia*. Roma: Ist. Italiani per il Medio ed Estremo Oriente, 1993. 289 s.
- JAUSSEN, Antonin, SAVIGNAC, Raphaël. *Mission Archéologique en Arabie. (Mars – Mai 1907). De Jerusalem au Hadjaz Médein - Saleh*. Paris: Leroux, 1909. 507 s.
- JOBLING, William J. Aqaba-Ma'an Survey, Jan.-Feb. 1981. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*. Č. 26, Amman: Department of Antiquities of Jordan, 1982, s. 199 – 209.
- JOBLING, William J. Hellenism in North Arabia. A New Epigraphic Focus. In DESCOEUDRES, Jean-Paul (ed.). *Greek Colonists and Native Populations. Proceedings of the first Australian Congress of Classical Archaeology Held in Honour of Emeritus Professor A.D.Trendall. Sydney 9-14 July 1985*. Oxford: Clarendon Press, 1990, s. 551 – 557.
- JONES, Arnold H. M. Inscriptions from Jerash. Část 1. *Journal of Roman Studies*. Č. 18, 1928, s. 144 – 178.
- JONES, Arnold H. M. Inscriptions from Jerash. Část 2. *Journal of Roman Studies*. Č. 20, 1930, s. 45 – 54.
- KAMMERER, Albert. *Pétra et la Nabatène. L'Arabie Pétrée et les Arabes d'un ord dans leurs rapports avec la Syrie et la Palestine jusqu'à l'Islam*. 3 sv. Paris: Geuthner, 1929 - 1930.
- KAWERAU, Georg, REHM, Albert. Das Delphinion in Milet. In WIEGAND, Theodor (ed.). *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899*. Sv. 1, sešit 3, Berlin, 1914, s. 387 – 389.
- KHAIRY, Nabil I., MILIK, Józef T. A New Dedicatory Nabataean Inscription from Wadi Musa. *Palestine Exploration quarterly*. Č. 113, 1981, s. 19 – 26.

KNAUF, Ernst A. Nomadischer Henotheismus? Bemerkungen zu altnordarabischem Stammesgöttern. *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*. Suppl. 6, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1985, s. 124 – 132.

KNAUF, Ernst A. Die Herkunft der Nabatäer. In LINDNER, Manfred (ed.). *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*. München-Bad Windesheim: Delp, 1986, s. 74 – 86.

KNAUF, Ernst A. Nabataean Origins. In MUAWIYA, Ibrahim M. (ed.). *Arabian Studies in Honour of Mahmud Ghul. Symposium at Yarmouk University December 8-11, 1984*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1989, s. 56 – 61.

KNIGHTS, C. H. The Rechabites and The Nabataeans. *Journal of Semitic Studies*. Roč. 38, č. 2, 1993, s. 227 – 233.

KRAELING, Carl H. (ed.). *Gerasa, city of the Decapolis : an account embodying the record of a joint excavation conducted by Yale University and the British School of Archaeology in Jerusalem (1928-1930), and Yale University and the American Schools of Oriental Research (1930-1931, 1933-1934)*. New Haven, Conn: American school of oriental research, 1938. 616 s.

KRETSCHMAR, Georg. Origenes und die Araber. *Zeitschrift für Katholische Theologie*. Č. 50, 1953, s. 250 – 279.

KROPÁČEK, Luboš. *Duchovní cesty islámu*. Praha: Vyšehrad, 2003. 292 s. ISBN 80-7021-613-1.

LACERENZA, Giancarlo. Il dio Dusares a Puteoli. *Puteoli. Studi di storia antica*. Č. 12/13. 1988 - 1989, s. 119 – 149.

LAWLOR, John I. *The Nabataeans in Historical Perspective*. Grand Rapids, Michigan: Baker Book House, 1974. 158 s. ISBN 0-8010-5536-9.

LEWIS, Naphtali et al. (ed.). *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters*. Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 1989. 140 s. ISBN 965-221-009-9.

LEVY, Udi. *Die Nabatäer. Versunkene Kultur am Rande des Heiligen Landes*. Stuttgart: Verl. Urachhaus, 1996. 231 s. ISBN 3-8251-7068-3.

LINDNER, Manfred (ed.). *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*. München-Bad Windsheim: Delp, 1986. 328 s. ISBN 3-7689-0226-9.

LINDNER, Manfred. Eine al-'Uzzá – Isis-Stele und ander neu aufgefundene Zeugnisse der al-'Uzzá-Verehrung in Petra (Jordanien). *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*. Č. 104, 1988, s. 84 – 91.

LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München-Bad Windsheim: Delp, 1997. 336 s. ISBN 3-7689-0116-5.

LITTMANN, Enno. *Semitic Inscriptions. Publications of an American Archaeological Expedition to Syria in 1899 – 1900*. Sv. 4. New York: Century Co., 1905, 230 s.

LITTMANN, Enno et al. Greek and Latin Inscriptions. A Southern Syria. Sv. 3, 1921, A: 5, 326n., č. 706. In *Syria. Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-5 and 1909*. 4 sv., Leyden, 1907 – 1949.

LITTMANN, Enno, MEREDITH, David. Nabataean Inscriptions from Egypt. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Č. 16, 1954, s. 227 – 230.

LOZACHMEUR, Hélèn. (ed.) *Présence arabe dans le Croissant fertile avant l'Hégire. Actes de la Table ronde internationale*. Paris: Éd. Recherche sur les Civilisations, 1995. 148 s. ISBN 2-86538-254-0.

MACADAM, Henry I. *Geography, Urbanisation and Settlement Patterns in the Roman Near East*. Aldershot: Ashgate, 2002. 368 s. ISBN 0-86078-877-6.

MACDONALD, Michael C. A. Nomads and the Hawrān in the Late Hellenistic and Roman Periods: A Reassessment of the Epigraphic Evidence. *Syria*. Č. 70, 1993, s. 303 – 413.

MACDONALD, Michael C.A., KING, G. M. H. Thamudic. In *Encyclopedia of Islam* [CD-ROM]. 2. ed., sv. 10, Leiden: Brill, 1999, s. 436 - 438.

MACDONALD, Michael C. A. Reflections on the Linguistic Map of Pre-islamic Arabia. *Arabian Archaeology and Epigraphy*. Roč. 11, č. 1, 2000, s. 28 – 79.

McCOWN, Chester C. A New deity in a Jerash Inscription. *Journal of the American Oriental Society*. Č. 54, 1934, s. 178 - 185.

McKENZIE, Judith. *The architecture of Petra*. Oxford: Oxford University Press, 1990. 209 s. ISBN 0-19-727000-X.

MERKLEIN, Helmut, WENNING, Robert. Die Götter in der Welt der Nabatäer. In WEBER, Thomas, WENNING, Robert (ed.). *Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm*. Mainz am Rhein: Verl. Philips von Zabern, 1997, s. 105 - 110.

MERKLEIN, Helmut, WENNING, Robert. Ein neuentdeckter Augenbetyl in der hrēmīye-Schlucht nebst einer Übersicht über die bekannten nabatäischen Augenbetyle. In HÜBNER, Ulrich et al. (ed.). *Nach Petra und ins Königreich der Nabatäer. Notizen von Reisegefährten. Für Manfred Lindner zum 80. Geburtstag*. Bonner Biblische Beiträge, sv. 118. Bodenheim: Philo, 1998. s. 71 – 91.

MERKLEIN, Helmut, WENNING Robert. Ein Verehrungsplatz der Isis in Petra neu untersucht. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*. Č. 114 (2), 1998, s. 162 - 178.

- MESHORER, Ya'akov. Nabataean Coins. *Qedem*. Č. 3, Jerusalem: Institute of Archeology, 1975. 112 s.
- METTINGER, Tryggve N. D. *No graven image? Israelite aniconism in its ancient Near Eastern context*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1995. 252 s. ISBN 91-22-01664-3.
- MILIK, Józef T. Nouvelles inscriptions nabatéennes. *Syria*. Č. 35, 1958, s. 227 – 251.
- MILIK, Józef T. Notes d'épigraphie et de topographie Palestiniennes. *Revue biblique*. Č. 66, 1959, s. 555 – 560.
- MILIK, Józef T., TEIXIDOR, Janvier. Next Evidence on the North-Arabic Deity Aktab-Kutba. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. Č. 103, 1961, s. 22 – 25.
- MILIK, Józef T. Inscriptions grecques et nabatéennes de Rawwafah. *Bulletin of the Institute of Archaeology of the University of London*. Č. 10, 1971, s. 54 – 58.
- MILIK, Józef T., STARCKY, Jean. Inscriptions récemment découvertes à Pétra. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*. Č. 20, 1975, s. 111 – 130.
- MILIK, Józef T. Une inscription bilingue nabatéenne et grecque à Pétra. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*. Č. 21, 1976, 143 – 151.
- MILIK, Józef T. Quatre inscriptions nabatéennes. Une visite à Pétra. *Le Monde de la Bible*. Č.14, 1980, s. 12 – 15.
- MILIK, Józef T. Origines des Nebatéennes. *Studies in the History and Archaeology of Jordan*. Č. 1, Amman: Department of Antiquities, 1982, s. 261 – 265.
- MITTMANN, Siegfried (ed.). *Der Königsweg. 9000 Jahre Kunst und Kultur in Jordanien und Palästina*. Katalog der Ausstellung von 3. Oct. 1987 bis 27. März 1988 im Rautenstrauch-Joest-Museum für

Völkerkunde, Köln; von Jan. bis Nov. 1988 in Schallaburg; von Jan. to März 1989 in der Prähistorische Staatssammlung, München, Mainz am Rhein: P. von Zabern, 1987. 372 s. ISBN 3-80-530960-0.

MÜLLER, Friedrich M. *Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion, mit besonderer Rücksicht auf die Religionen des alten Indien*. Strassburg: Trübner, 1880, 439 s.

MÜLLER, Hans-Peter. Arabien und Izrael. In MÜLLER, Gerhard, KRAUSE, Gerhard (ed.). *Theologische Realenzyklopädie*. Sv. 3, Berlin-NewYork: Walter de Gruyter, 1978. s. 571 – 577.

MUSIL, Alois. Arabien und die Araber in der Weltgeschichte. Wien s. n., 1916.

MUSIL, Alois. *The Northern Heḡāz: A Topographical Itinerary*. New York: American Geographical Society Oriental Studies and Explorations 1, 1926, 374 s.

MUSIL, Alois. *Arabia Deserta*. New York: American Geographical Society Oriental Studies and Explorations 2, 1927. 631 s.

MUSIL, Alois. *Za Mrtvým mořem*. Praha: „Novina“, 1931. 435 s.

MUAWIYA, Ibrahim M. (ed.). *Arabian Studies in Honour of Mahmud Ghul. Symposium at Yarmouk University December 8-11, 1984*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1989. 160 s. ISBN 3-447-02796-7.

NAVEH, Joseph. Some Notes on Nabatean Inscriptions from ‘Avdat (Oboda). *Israel Exploration Journal*. Č. 17, 1967, s. 187 – 189.

NEGEV, Avraham. Nabatean Inscriptions from ‘Avdat (Oboda). Final report. Part 1. *Israel Exploration Journal*. Č. 11, 1961, s. 127 – 138.

NEGEV, Avraham. Nabatean Inscriptions from ‘Avdat (Oboda). Final report. Part 2. *Israel Exploration Journal*. Č. 13, 1963, s. 113 – 124.

NEGEV, Avraham. A Nabatean Epitaph from Trans-Jordan. *Israel Exploration Journal*. Č. 21, 1971, s. 50 – 52.

NEGEV, Avraham. Die Nabatäer. *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte*. Sondernummer, 7. Küssnacht: Raggi-Verl. 1976, 80 s.

NEGEV, Avraham. *The Inscriptions of the Wadi Haggag, Sinai*. Qedem, č. 6. Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, 1977. 100 s.

NEGEV, Avraham. The Nabateans and the Provincia Arabia. In TEMPORINI, Hildegard, HAASE, Wolfgang (ed.). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Dtl 2, sv. 8. Berlin - New York: de Gruyter, 1977. s. 520 – 686.

NEGEV, Avraham. *The Greek Inscriptions from the Negev*. Jerusalem: Franciscan Printing Press, 1981. 97 s.

NEGEV, Avraham. *Tempel, Kirchen und Zisternen. Ausgrabungen in der Wüste Negev. Die Kultur der Nabatäer*. Stuttgart: Calwer, 1983. 258 s. ISBN 3-7668-0719-6.

NEGEV, Avraham. *Nabataean Archaeology Today*. New York: New York University Press, 1986. 155 s. ISBN 081475760X.

NEGEV, Avraham. ^{malice} Personal Names in the Nabatean Realm. ^{edice!} Qedem. ?! ^{fun}

³² Č. 36, Jerusalem: Hebrew University, 1991. 228 s.

PARLASCA, Klaus. Bemerkungen zum Isiskult in Petra. In HÜBNER, Ulrich, KNAUF, Ernst A., WENNING, Robert (ed.). *Nach Petra und ins Königreich der Nabatäer. Notizen von Reisegefährten. Für M. LINDNER zum 80. Geburtstag*. Bonner Biblische Beiträge, sv. 118. Bodenheim: Philo, 1998, s. 64 – 70.

PATRICH, Joseph. *The Formation of Nabatean Art. Prohibition of a Graven Image among the Nabataeans*. Jerusalem: The Magnes Press; Leiden: Brill, 1990. 231 s. ISBN 90-040-9285-4.

PERNOUD, Régine (ed.). *Die Kreuzzüge in Augenzeugenberichten*. Düsseldorf: Rauch, 1961. 368 s.

PEROWNE, Stewart. *The Life and Times of Herod the Great*. London: Hodder and Stoughton, 1956. 186 s. ISBN 0-3400-1178-5.

PRENTICE, Williem K. Greek and Latin Inscriptions. *Publications of an American Archaeological Expedition to Syria in 1899 – 1900*. Sv. 3. New York: Century Co., 1908. 352 s.

Publications of an American Archaeological Expedition to Syria in 1899 – 1900. 4 sv. New York: Century Co., 1903 – 1914.

QUACK, Anton. Enkulturation/Inkulturation. In CANCIK, Hubert (ed.) et al. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Sv. 2. Stuttgart: Kohlhammer, 1990, s. 283 – 289.

Répertoire d'épigraphie sémitique. Publ. par la Commission du Corpus inscriptionum semiticarum. Paris: Académie des Inscriptions des Belles-Lettres, Imprimerie Nationale, 1900 nn. Pars 1, 1900-05; pars 2, 1907-14; pars 3, 1916-18; pars 4, 1919 nn.

RETSÖ, Jan. *The Arabs in Antiquity. Their history from the Assyrians to the Umayyads*. London: Routledge Curzon, 2003. 684 s. ISBN 0-7007-1679-3, 379.

RIDDLE, Johnny M. Political History of the Nabataeans from the Time of Roman Intervention until Loss of Independence in 106 A.D. *Master's thesis*. University of North Carolina, 1961, s. 142.

ROCHE, Marie-Jeanne. Le culte lunaire à Pétra. *Transeuphratène*. Č. 10, 1995, s. 57 – 64.

ROCHE, Marie-Jeanne. Remarques sur les Nabatéens en Méditerranée. *Semitica*. Č. 45, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 1996, s. 73 – 99.

ROCHINSKI, Hans P. Sprachen, Schriften und Inschriften in Nordwestarabien. *Bonner Jahrbücher*. Č. 180, Rheinisches Landesmuseum Bonn (ed.), 1981, s. 27 – 60.

- ROSENTHAL, Franz. *Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldekes Veröffentlichungen*. Leiden: Brill, 1939. 307 s.
- RUDOLF, Kurt. Synkretismus. Vom theologischen Scheltwort zum religionswissenschaftlichen Begriff. In *Humanitas religiosa*. (Festschrift für H. Biezais zu seinem 70. Geburtstag), Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1979, s. 194 – 212.
- RUDOLF, Kurt, RINSCHÉDE, Gisbert (ed.). *Beiträge zur Religion-Umwelt-Forschung*. Geographia Religionum, 6. 2 sv. Berlin: Reimer, 1989.
- RUNCIMAN, Steven. *Geschichte der Kreuzzüge*. München: Beck, 2001. 1338 s. ISBN 3-406-39960-6.
- SARTRE, Maurice. Bostra: nos 9001 à 9472. *Bibliothèque archéologique et historique/ Institut français d'archéologie du Proche-Orient*. Č. 113. Paris: Librairie orientaliste P. Geuthner, 1982. 441 s.
- SAVIGNAC, Raphaël. Notes de voyage de Suez au Sinai et à Petra. *Revue biblique*. Č. 10, 1913, s. 429 – 442.
- SAVIGNAC, Raphaël. Le sanctuaire d'Allat à Iram (suite). *Revue biblique*. Č. 43, 1934, s. 572 – 589.
- SAVIGNAC, Rafaël, HORSFIELD, George. Le temple de Ramm. *Revue biblique*. Č. 10, 1935, s. 265 – 268.
- SAVIGNAC, Raphaël, STARCKY, Jean. Une inscription nabatéenne provenant du Djôf. *Revue biblique*. Č. 44, 1957, s. 196 – 217.
- SEGERT, Stanislav. *Starověké dějiny Židů*. Praha: Svoboda, 1995. 311 s. ISBN 80-205-0304-8.
- SEYRIG, Henri. Sur trois inscriptions du Hedjaz. *Syria*. Č. 34, 1957, s. 259 – 261.
- SHMUELI, Avshalon, GRADOS, Yehuda (ed.). *The Land of the Negev*. Sv. 1, Tel-Aviv: Ministry of Defense, 1979. 852 s.

SCHMITT-KORTE, Karl, COWELL, Michael. Nabataean Coinage: Part I, Silver Content Measured by X-ray Fluorescence Analysis. *Numismatic Chronicle*. Č.149, London, 1989, s. 33 – 58.

SCHMITT-KORTE, K. Nabataean Coinage: Part II, New Coin Types and Variants. *Numismatic Chronicle*. Č. 150, London, 1990, s. 105 – 134. //le

SCHMITT-KORTE, Karl. Die bemalte nabatäische Keramik: Verbreitung, Typologie und Chronologie. In LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München-Bad Windsheim: Delp, 1997, s. 205 – 227.

SCHECK, Frank R. *Die Weihrauchstrasse. Von Arabien nach Rom – auf den Spuren antiker Weltkulturen*. Bergisch Gladbach: Lübbe, 1995. 335 s. ISBN 3-7857-0810-6.

SIDEBOTHAM, Steven E. *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa 30 B.C. - A.D. 217*. Leiden: Brill, 1986. 226 s. ISBN 90-04-07644-1.

SPEIDEL, Michael P. The Roman Army in Judaea under the Procurators. The Italian and the Augustan Cohort in the Acts of the Apostles. *Ancient society*. Č. 13/14, 1982 - 1983, s. 233 – 240.

STARCKY, Jean. Les inscriptions nabatéennes et l'histoire de la Syrie méridionale et du Nord de la Jordanie. In STARCKY, Jean. Un contrat nabatéen sur papyrus. *Revue biblique*. Č.61, 1954, s. 161 – 181.

STARCKY, Jean. The Nabataeans. A Historical Sketch. *The Biblical Archaeologist*. Roč. 18, č. 4, 1955, s. 84 – 106. L /

STARCKY, Jean. Pétra et la Nabatène. In PIROT, Louise et al. *Dictionnaire de la Bible*. Suppl. 7. Paris: Letouzey et Ané, 1966. s. 886 – 1017.

- STARCKY, Jean, STRUGNELL, John. Pétra: Deux nouvelles inscriptions nabatéennes. *Revue biblique*. Č. 73, 1966, s. 236 – 247.
- STARCKY, Jean, BENNETT, Crystal - M. Les inscriptions du téménos. *Syria*. Č. 45, 1968, s. 41 – 66.
- STARCKY, Jean. Les inscriptions nabatéennes et l'histoire de la Syrie méridionale et du Nord de la Jordanie. In DENTZER, Jean - Marie (ed.). *Hauran I. Recherches archéologiques sur la Syrie du Sud à l'époque hellénistique et romaine*. Paris: Geuthner, 1985 - 1986. s. 167 – 181.
- STEPHAN, Ch. Suidas (Suda). In BETZ, Hans D. (ed.) *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. Sv. 7, Tübingen: Mohr Siebeck, 2004, s. 1849.
- STEWART, Charles, SHAW, Rosalind. Introduction: problematizing syncretism. S. 1 – 24. In STEWART, Charles, SHAW, Rosalind (ed.). *Syncretism/Anti-Syncretism. The Politics of Religious Synthesis*. London: Routledge, 1994. 209 s. ISBN 0-203-45109-0.
- STIEHL, Ruth. A New Nabataean Inscription. S. 87 – 90. In STIEHL, Ruth (ed.). *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim zum 6. 10. 1968*. Sv. 2. Berlin: de Gruyter, 1970. 484 s.
- STRUBBE Johan H. M. *Supplementum epigraphicum Graecum. Consolidated index for vol. 36 – 45 (1986 – 1995)*. Amsterdam: Gieben, 1999.
- STRUGNELL, John. The Nabataean Goddess 'al Kutba' and her Sanctuaries. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. Č. 156, 1959, s. 29 – 36.
- TAUER, Felix. *Svět islámu. Jeho dějiny a kultura*. Praha: Vyšehrad, 1984. 301 s.

- TAYLOR, Jane. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*. London: I. B. Tauris, 2001. 224 s. ISBN 1-86064-508-9.
- TEIXIDOR, Javier. Bulletin d'épigraphie sémitique 1971. *Syria*. Č. 48, 1971, 453 – 493.
- TEIXIDOR, Javier. *The Pagan God. Popular Religion in the Greco-Roman Near-East*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977. 192 s. ISBN 0-691-07220-5.
- TEMPORINI, Hildegard, HAASE, Wolfgang (ed.). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Berlin - New York: de Gruyter, 1972 nm. ISBN 3-11-005837-5.
- TORREY, Charles C. Epigraphic notes. An Inscription from the „High Place“ of the Goddess Al-‘Uzzā, in Petra. *Journal of the American Oriental Society*. Č. 28, 1907, s. 349 – 354.
- TORREY, Charles C. A New Copy of the „High Place“ Inscription in Petra. *Journal of the American Oriental Society*. Č. 29, 1908, s. 197 – 200.
- TRIMINGHAM, Spencer J. *Christianity among the Arabs in pre-Islamic times*. Beirut: Librairie du Liban, 1990. 342 s. ISBN 0-582-78081-0.
- VINCENT, Louise - Hugues. Le dieu saint Paqidias à Géraza. *Revue Biblique*. Č. 49, 1940, s. 98 – 129.
- WADDINGTON, William H. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie recueillies et expliquées*. Paris, 1870.
- WATTS, John D.W. Isaiah 1 – 33. In WATTS, John D. W. (ed.). *Word Biblical Commentary*. Sv. 24, Nashville: Nelson, 1985. s. 448, ISBN 0-8499-0223-1.
- WEBER, Thomas, WENNING, Robert (ed.). Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm. *Antike Welt*.

Sonderheft. Mainz am Rhein: Verl. Philips von Zabern, 1997. 172 s.
ISBN 3-8053-1983-5.

WELLHAUSEN, Julius. *Reste arabischen Heidentums*. Berlin: Reimer, 1897. 250 s.

WENNING, Robert. *Die Nabatäer – Denkmäler und Geschichte: eine Bestandsaufnahme des archäologischen Befundes*. Freiburg (Schweiz): Universitätsverlag - Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. 360 s.
ISBN 3-525-53902-9.

WENNING, Robert. Maskierte Götter? Anmerkungen zum Aufeinandertreffen von Ost und West am Beispiel der arabischen Nabatäer. In RUDOLPH, Kurt, RINSCHÉDE, Gisbert (ed.). *Beiträge zur Religion-Umwelt-Forschung*. Geographia Religionum, Sv. 6. Berlin: Reimer, 1989. s. 243 – 261.

WENNING, Robert. Das Ende des nabatäischen Königsreichs. In INVERNIZZI, Antonio (ed.). *Arabia Antiqua. Hellenistic Centres around Arabia*. Roma: Ist. Italiani per il Medio ed Estremo Oriente, 1993, s. 81 – 103.

WENNING, Robert. Eine neuerstellte Liste der nabatäischen Dynastie. *Boreas*. Č. 16, 1993, s. 25 – 38.

WENNING, Robert. Die Dekapolis und die Nabatäer. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*. Roč. 110, č. 1, 1994, s. 1 – 35.

WENNING, Robert. Petra and Hegra: What Makes the Difference? *Aram periodical*. Č. 8, 1996, s. 253 – 267.

WENNING, Robert. Bemerkungen zur Gesellschaft und Religion der Nabatäer. In ALBERTZ, Rainer (ed.). *Religion und Gesellschaft. Studien zu unrer Wechselbeziehung in den Kulturen des Antiken Vorderen Orients 1*. Münster: Ugarit-Verlag, 1997. s. 177 – 201.

WENNING, Robert. The Betyls of Petra. *Bulletin of the American Schoul of Oriental Research*. Č. 324, Boston, 2001, s. 79 – 95.

- WESTERMANN, Claus. Genesis 12 – 36. In HERMANN, Siegfried. *Biblischer Kommentar – Altes Testament*. Sv. 2. Neukirchen – Vluyn: Neukirchener Verl., 1981.
- WIEGAND, Theodor (ed.). *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899*. 3 sv. Berlin: Berl. &c., 1906 – 1936.
- WOOLEY, Charles L., LAWRENCE, Thomas E. The Wilderness of Zin. *Annual of the Palestine Exploration Fund (1914-1915)*. Č. 3, London, 2003, s. 147.
- YADIN, Yigael. Expedition D – The Cave of the Letters. *Israel Exploration Journal*. Č. 12, 1962, s. 227 – 257.
- YADIN, Yigael. The Nabataean Kingdom. Provincia Arabia, Petra and En-Geddi in the Documents from Nahal Hever. *Ex Oriente Lux*. Č. 17, 1963, s. 227 – 241.
- YARDENI, Ada. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material. A: The Documents, B: Translation, Palaeography, Concordance*. Jerusalem: Hebrew University, 2000. 564 s. ISBN 965-350-083-X.
- ZAYADINE, Fawzi. Recent excavations and restorations of the Department of Antiquities (1979-80). *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*. Č. 25, 1981, s. 341 – 355.
- ZAYADINE, Fawzi. Recent Excavations at Petra (1979-81). *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*. Č. 26, 1982, s. 365 – 393.
- ZAYADINE, Fawzi. A Symposiarch from Petra. In GERATY, Lawrence T., HERR, Larry G. (ed.). *The Archaeology of Jordan and Other Studies Presented to Siegfried H. Horn*. Berrien Springs, Mich: Andrews University Press, 1986, s. 465 – 474.

ZAYADINE, Fawzi, FIEMA, Zbigniew T. Roman Inscriptions from Siq of Petra. Remarks on the Initial Garrison of Arabia. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*. Č. 30, 1986, s. 199 – 206.

ZAYADINE, Fawzi. Tempel, Gräber, Töpferöfen. In LINDNER, Manfred (ed.). *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*. München-Bad Windsheim: Delp, 1986, s. 214 – 269.

ZAYADINE, Fawzi (ed.). *Petra and the caravan cities : proceedings of the symposium organised at Petra in September 1985 by the Department of Antiquities of Jordan and the iconographic lexikon of classical mythology (LIMC)*. Amman: Department of Antiquities, 1990. 290 s.

ZAYADINE, Fawzi. Inscriptions grecques et nabatéennes au nord de Pétra. *Syria*. Č. 70, 1993, s. 81 – 94.

ZAYADINE, Fawzi. Die Götter der Nabatäer. In LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München-Bad Windsheim: Delp, 1997, s. 113 – 124.

Užitá encyklopedie a slovníky

BETZ, Hans D. (ed.) *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. 8 sv. Tübingen: Mohr Siebeck, 1998 - 2007.

CANCIK, Hubert (ed.). *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. 5 sv. Stuttgart: Kohlhammer, 1988 - 2001.

CORNFELD, Gaalyahu (ed.). *Pictorial Biblical Encyclopedia: a visual guide to the Old and New Testaments*. Tel Aviv: Hamikra Baolam Publishing House, 1964. 712 s.

Encyklopedie antiky. Zprac. kol. za ved. L. Svobody. 1. vyd. Praha: Academia, 1973. 741 s.

- Encyclopedia of Islam* [CD-ROM]. 1 optical disc: col. Leiden: Brill, 1999. ISBN 90-041-1318-5.
- Handbuch der Orientalistik*. 81 sv. Leiden-Köln: Brill, 1966 - 2006.
- HERMANN, Siegfried. *Biblischer Kommentar – Altes Testament*. 8 sv. Neukirchen – Vluyn: Neukirchener Verl., 1981.
- JEAN, Charles F., HOFTIJZER, Jacob. *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest*. Leiden: Brill, 1965. 342 s.
- JEDIN, Hubert (ed.). *Handbuch der Kirchengeschichte*. 10 sv. Freiburg – Basel – Wien: Herder, 1962 – 1981.
- LINDSAY, Jones (ed.). *Encyclopedia of Religion*. 2. ed. 15 sv. Detroit - London: Macmillan Reference USA, 2005.
- MÜLLER, Gerhard, KRAUSE, Gerhard (ed.). *Theologische Realenzyklopädie*. 36 sv. Berlin-NewYork: Walter de Gruyter, 1977 - 2007.
- MYERS, Eric M. (ed.). *Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. 5 sv. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997.
- WALDENFELS, Hans, KÖNIG, Franz (ed.). *Lexikon der Religionen*. Freiburg: Herder, 1988. 729 s. ISBN 3-451-20726-5.
- Word Biblical Commentary*. 52 sv. Waco, Texas: Word Books; Nashville: Nelson, Nashville, 1982 nn.

PŘÍLOHY

- Příloha 1, s. 206: Teritoriální rozsah nabatejského státu v 1. stol. př. n. l. – 1. stol. n. l.** (NEGEV, A. *Die Nabatäer. Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte. Sondernummer, 7.* Künsnacht: Raggi-Verl. 1976)
- Příloha 2, s. 207 : Nabatejská abeceda** (WEBER, T., WENNING, R. (ed.). *Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm. Antike Welt. Sonderheft.* Mainz am Rhein: Verl. Philips von Zabern, 1997)
- Příloha 3, s. 208: Místa nálezů nabatejských nápisů z časového období ca. 170 př. n. l. – 328 n. l.** (SCHMITT – KORTE, K. *Die Nabatäer: Spuren einer Arabischen Kultureder Antike - Ein Begleiter durch die Archäologische Ausstellung im Kestner-Museum Hannover.* Frankfurt am Main: Kestner-Museum Hannover, 1976)
- Příloha 4, s. 208: Plán hlavního nabatejského města Petry** (TAYLOR, J. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans.* London: I. B. Tauris, 2001)
- Příloha 5, s. 209: Antické karavanní cesty** (*Petra und die Weihrauchstrasse.* Katalog der Ausstellung in Zürich und Basel, 1993)
- Příloha 6, s. 209: Nejstarší nabatejský nápis pocházející z města Eluza/ Chaluzá/Halusá z pol. 2. stol. př. n. l.:** „Toto je místo, jež udělal Wutairu/Nutairu pro blažený život Aréta, krále Nabatejců“ (*znh 'tr' zj 'bd wtjrw 'l hjwhj zj ḥ[r]tt mlk nbṭw*). (WOOLEY, Ch., LAWRENCE T. E. *The Wilderness of Zin. APEF 3, s 145n.; obr. 59; CANTINEAU, J. Le Nabatéen 2, s. 43; YARDENI, A. Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material. A: s. 306, B: s. 99 aj.*)

Příloha 7, s. 210: Kultický výklenek ze soutěsky Siq v Petře se stélou al-‘Uzzy a Dúšary a zasvěcujícím nápisem:
„Toto jsou dvě stély al-‘Uzzy a pána domu/chrámu, jež zhotovil Wahb’allahi, štukatér.“ (*’lh nsjbj ’l’z’ wmr’ bjt’[dj]’bd whb’ lhj šjd’*). (*Répertoire d’épigraphie sémitique*. Č. 1088, 1436; TORREY, Ch. C. Epigraphic notes. An Inscription from the „High Place“ of the Goddess Al-‘Uzzá, in Petra. *JAOS*. Č. 28, 1907, s. 349 – 354; A New Copy of the „High Place“ Inscription in Petra. *JAOS*. Č. 29, 1908, s. 197 – 200 aj.)

Příloha 8, s. 211: Příklady nabatejských bétylů a stél ze soutěsky Siq

Příloha 9, s. 212: Nabatejský nefes

Příloha 10, s. 213: Přírodní svatyně v Petře na vrcholku Džebel Tannúr

Příloha 11, s. 214: Nápis z hrobky at-Turkmánija v Petře (WEBER, T., WENNING, R. (ed.). *Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm. Antike Welt. Sonderheft*. Mainz am Rhein: Verl. Philips von Zabern, 1997)

Příloha 12, s. 214: Soutěska Siq - hlavní přístupová cesta do Petry

Příloha 13a) 13 b), s. 215: Bétly bohyně al-‘Uzzy s s naznačeným věncem z listí (emblémem egyptské bohyně Isis). (a) LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München-Bad Windsheim: Delp, 1997. b) HEALEY, John F. *The Religion of the Nabataeans*. Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001)

Příloha 14, s. 216: Chrám Kasr al-Bint Fir‘aun v Petře

Příloha 15, s. 217: Hrobky v Petře (al-Chazne Fara‘un, ad-Dejr)

Příloha 16, s. 218: Triklinium v jedné z hrobek v Petře

Příloha 17, s. 218: Nápis ze soutěsky Siq v Petře z r. 96 př. n. l.:
„Toto jsou schránky/komory a nádrž na vodu, které

udělal Aṣṣlah, syn Aṣṣlahūv, toto je schránka/komora, kterou udělal Aṣṣlah, syn Aṣṣlahūv, pro Dúšaru, boha Manikatu (?), pro blažený život Oboda, krále Nabatejců, syna Aréta, krále Nabatejců. Rok 1.“ (*Répertoire d'épigraphie sémitique*. Č. 1432; CANTINEAU, J. *Le Nabatéen* 2, s. 2n.; YARDENI, A. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material...*, A: s. 306; B: s. 99 aj.)

Příloha 18, s. 219: Nabatejské mince (SCHMITT-KORTE, K. *Die Nabatäer: Spuren einer Arabischen Kultureder Antike - Ein Begleiter durch die Archäologische Ausstellung im Kestner-Museum Hannover*. Frankfurt am Main: Kestner-Museum Hannover, 1976, s. 17 – 23; 59 - 62; HEALEY, J. F., SCHMITT-KORTE, K., WENNING, R. *Scripta Nabataea und Sela Aretas: Epigraphische Zeugnisse und Münzwesen der Nabatäer*. In WEBER, T., WENNING, R. (ed.). *Petra. Antike Felsstadt zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm*. Antike Welt. Sonderheft. Mainz am Rhein: Verl. Philips von Zabern, 1997).

Příloha 19 a) 19b), s. 221: Dúšará vyobrazen jako Zeus – Hadad a jako Dionýsos (a) HAIDER, Peter W. *Synkretismus zwischen griechen-römischen und orientalischen Gottheiten*. S. 145 – 213. In HAIDER, Peter W. (ed.). *Religionsgeschichte Syriens: von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer, 1996; b) ZAYADINE, Fawzi. *Die Götter der Nabatäer*. In LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München-Bad Windsheim: Delp, 1997)

Příloha 20, s. 222: Antropomorfní zobrazení bohyně Atargatis z Chirbet et-Tannúr (LAWLOR, John I. *The Nabataeans in Historical Perspective*. Grand Rapids, Michigan: Baker Book House, 1974)

- Příloha 21, s. 223: Územní rozdělení Byzantské říše (TRIMINGHAM, Spencer J. *Christianity among the Arabs in pre-Islamic times*. Beirut: Librairie du Liban, 1990)**
- Příloha 22, s. 223: Urnová hrobka v Petře, od r. 446 zasvěcena křesťanskému ritu**
- Příloha 23, s. 224: Oblast Nabatei v době islámské expanze (DONNER, F. McGraw. *The early islamic conquests*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981)**
- Příloha 24, s. 225: Časový přehled vlády nabatejských králů (STARCKY, J. Pétra et la Nabatène. In PIROT, L. et al. *Dictionnaire de la Bible*. Suppl. 7. Paris: Letouzey et Ané, 1966; WENNING, R. Eine neuerstellte Liste der nabatäischen Dynastie. *Boreas*. Č. 16, 1993; MESHORER, Y. Nabataean Coins. *Qedem*. Č. 3, Jerusalem: Institute of Archeology, 1975; SCHMITT-KORTE, K. et al. Nabataean Coinage: Part I – III. *Numismatic Chronicle*. London, 1989, 1990, 1994; HACKL, U. et al. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 2003)**

ZUSAMMENFASSUNG

Nabatejské náboženství v proměnách

Verwandlungen der nabatäischen Religion

Mgr. Miroslava Stupková

Die Nabatäer, ursprünglich ein arabisches Volk oder eine Gruppe der beduinischen arabischen Stämme, kamen im 6. Jh. v. Chr. ins Gebiet biblischen Edoms und gründeten hier ein umfangreiches Königsreich, das sich am Politik- und Kulturleben des Vorderen Orients in der Jahrhunderten vor und nach der Zeitwende beteiligte. Im Kontakt mit aramäischer Bevölkerung, mit Griechen und Römern und durch Wechsel vom nomadischen zum sesshaften Leben entwickelten sie einen mächtigen Staat mit einzigartiger Kultur und spezifischer Religion.

Die Religionsvorstellungen und Kulthandlungen der Nabatäer stammten aus polytheistischer Tradition der vorislamischen Araber und wurden durch den Einfluß der aramäischen, ägyptischen und hellenistischen Religionstradition verwandelt. In der Frühgeschichte der nabatäischen Religion spielten die Hauptrolle Stammesgötter, die tradiert wurden und vor allem den astralen, vegetativen oder Schutzcharakter hatten. Die arabischen Wurzeln sind bei den nabatäischen Gottheiten Duschara, al-'Uzza, Allat, Manat, Shai al-Qaum und Alkutba gut sichtbar, wie ihre Namen beweisen, die eher als Epithet zu verstehen sind.

Im klassischen Zeitraum der nabatäischen Geschichte wurden die Gottheiten der großen Territorialexpansion des Nabatäischen Königstums wegen mit anderen Göttern des alten Vorderen Orients konfrontiert. Die Nabatäer nahmen die fremden Religionsvorstellungen mit einer Leichtigkeit an und integrierten sie in das eigene Religionssystem. Die nabatäischen Hauptgottheiten wurden verschiedenen hellenistischen Göttern angeglichen und übernahmen ihre Funktionen und Atributen. Man kann vom Synkretismus auf Element-Ebene sprechen (nach U. Berner, *Synkretismus. Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Bd. 5, s. 143 – 151), d. h. das nabatäische und das hellenistische Religionssystem wurden zu einem vereinigt, während die einzelnen Elemente dieser Religionen erhalten geblieben sind und zueinander in Beziehung gesetzt wurden. Diese religiöse Toleranz war einerseits ein nabatäischer Charakterzug, andererseits eine politische Absicht nabatäischen Königshofes, der das ursprünglich beduinische Volk als zivilisiert und weltgeöffnet zeigen wollte. Auch die große Gebietsausdehnung des Nabatäischen Königstums in diesem Zeitraum wurde dank der Eingliederung fremder Gottheiten ins nabatäische Pantheon wesentlich erleichtet.

Der starke hellenistische Einfluß auf Religion, Kultur, Staatsordnung und Wirtschaft erreichte seinen Höhepunkt in der Regierungszeit der letzten nabatäischen Könige, die der Behauptung ihrer Unabhängigkeit wegen viele politische und religiöse Zugeständnisse dem mächtigen Römerreich gegenüber machen mussten. Eine Ausnahme war die Religionspolitik Königs Rabilos II., die es zum Ziel hatte, die nationalen, nabatäischen Elemente gegenüber den erstarkten hellenistischen Komponenten durchzusetzen. So wurde dem Zeus-Ba'alschamin der nabatäische

Duschara-A'ra gegenübergestellt, Verehrung der Hochgöttin Allat programmatisch unterstützt und verbreitet usw. Nach dem Tod Rabilos II. wurde das Nabatäische Königstum vom Römerreich anektiert und das nabatäische Religionssystem verschmelzte mit der Mehrheitsreligion der römischen Ostprovinz. Laut Berner handelt es sich um den Synkretismus auf System-Ebene, d. h. ins nabatäische Religionssystem wurden einzelne Elemente des hellenistischen Religionssystems angenommen und wurden mit eigenen Elementen unlösbar verbunden.

Trotz der dominanten Umgebung wurden die Nabatäer immer in der Lage, ihre eigenen Religionsvorstellungen und Kulthandlungen zu behalten. Der nabatäische Staatsgott Duschara oder die Göttin Allat wurden in den Inschriften aus aller Zeit der nabatäischen Geschichte erwähnt und noch lange nach dem Untergang des Nabatäischen Reiches verehrt. Die große Gebietsausdehnung des Nabatäischen Königstums hat verursacht, dass der nabatäische Staat sehr dezentralisiert wurde und viele lokale Götterkulte umfasste. Nur ein einziger Gott, der Hauptgott Duschara, wurde auf dem ganzen Gebiet des Nabatäischen Königstums verehrt und die Inschriften mit seinem Namen wurden auch weit außerhalb der Staatsgrenze gefunden. Die Kulthandlungen wiesen die ganze Zeit über die traditionell arabischen Elemente auf, obwohl auch hellenistische Kultpraxis integriert wurde. Als Beispiel kann die Verehrung der nabatäischen Götter in Form von anikonischen Betylen dienen, die bis Römerzeit erhalten geblieben ist und simultan mit anthropomorphen Darstellungen praktiziert wurde.

Auf die nabatäische Fähigkeit, die fremden Kultur- und Religionselemente leicht anzunehmen und ins eigene System einzugliedern, knüpften die christlichen Missionäre an und Nabatäer

wurde schnell christianisiert. Im Gegensatz zu monophysitischem Mehrheitsglauben hatte die ehemalige nabatäische Metropole Petra lange Zeit Status der orthodoxen Stadt. Bischöfe aus Bostra und Petra beteiligten sich an ersten ökumenischen Konzilen und wurden in dogmatische Streite angeschlossen. Die alten nabatäischen Städte erlebten als christliche Pilgerstätte eine neue Blütezeit. Trotzdem blieben noch Berichte erhalten, die aus 4. Jh. stammen und ein „heidnisches“ Fest von Wiedergeburt Dusares erwähnen. Erst mit der Muslimexpansion verschwindet völlig die Kenntnis von nabatäischer Religion und Nabatäer selbst.

ZUSAMMENFASSUNG

Nabatejské náboženství v proměnách Verwandlungen der nabatäischen Religion

Mgr. Miroslava Stupková

Die Nabatäer, ursprünglich ein arabisches Volk oder eine Gruppe der beduinischen arabischen Stämme, kamen im 6. Jh. v. Chr. ins Gebiet biblischen Edoms und gründeten hier ein umfangreiches Königsreich, das sich am Politik- und Kulturleben des Vorderen Orients in der Jahrhunderten vor und nach der Zeitwende beteiligte. Im Kontakt mit aramäischer Bevölkerung, mit Griechen und Römern und durch Wechsel vom nomadischen zum sesshaften Leben entwickelten sie einen mächtigen Staat mit einzigartiger Kultur und spezifischer Religion. Die Religionsvorstellungen und Kulthandlungen der Nabatäer stammten aus polytheistischer Tradition der vorislamischen Araber und wurden durch den Einfluß der aramäischen, ägyptischen und hellenistischen Religionstradition verwandelt. In der Frühgeschichte der nabatäischen Religion spielten die Hauptrolle Stammesgötter, die tradiert wurden und vor allem den astralen, vegetativen oder Schutzcharakter hatten. Die arabischen Wurzeln sind bei den nabatäischen Gottheiten Duschara, al-'Uzza, Allat, Manat, Shai al-Qaum und Alkutba gut sichtbar, wie ihre Namen beweisen, die eher als Epithet zu verstehen sind.

Im klassischen Zeitraum der nabatäischen Geschichte wurden die Gottheiten der großen Territorialexpansion des Nabatäischen Königstums wegen mit anderen Göttern des alten Vorderen Orients

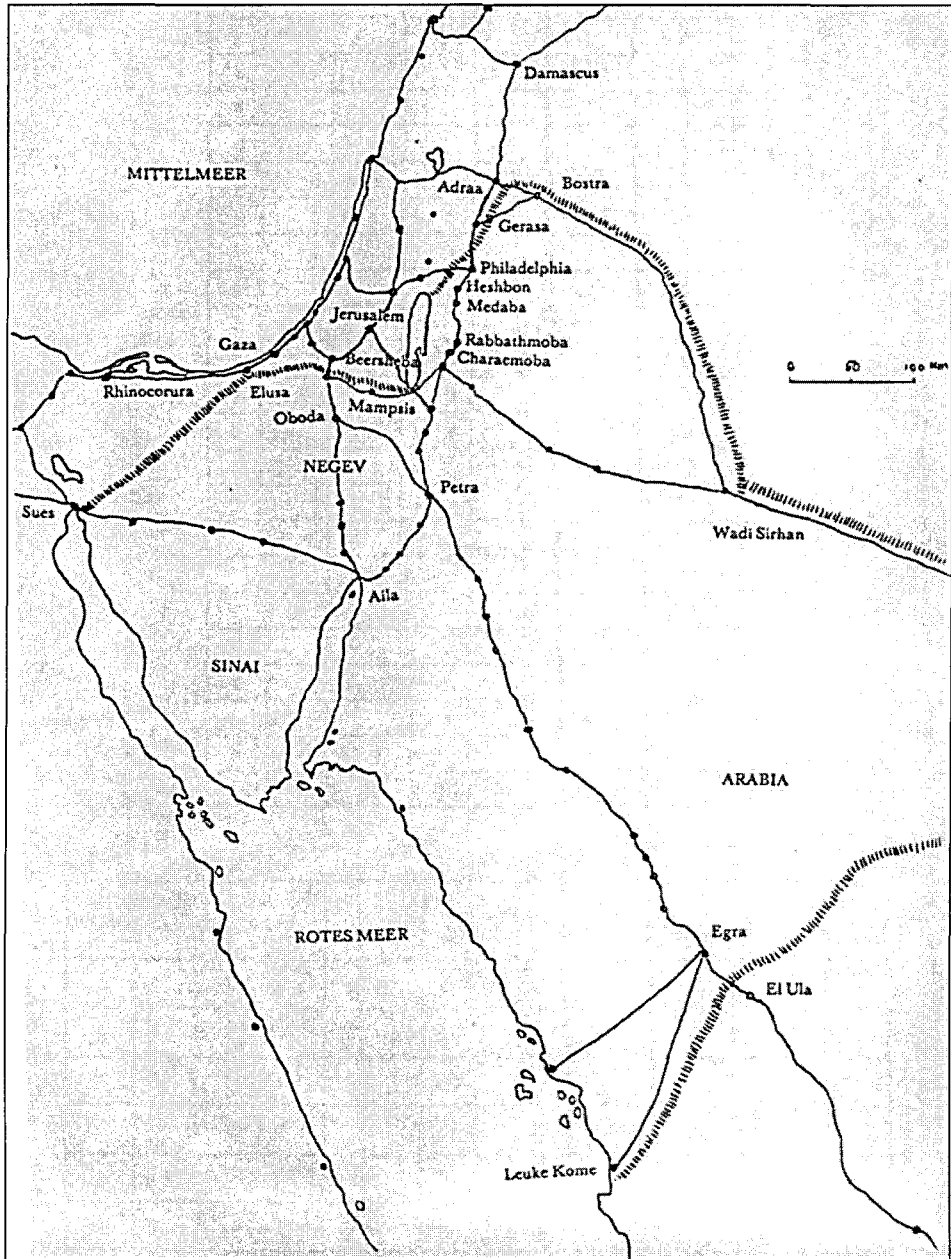
konfrontiert. Die Nabatäer nahmen die fremden Religionsvorstellungen mit einer Leichtigkeit an und integrierten sie in das eigene Religionssystem. Die nabatäischen Hauptgottheiten wurden verschiedenen hellenistischen Göttern angeglichen und übernahmen ihre Funktionen und Atributen. Man kann vom Synkretismus auf Element-Ebene sprechen (nach U. Berner, Synkretismus. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Bd. 5, s. 143 – 151), d. h. das nabatäische und das hellenistische Religionssystem wurden zu einem vereinigt, während die einzelnen Elemente dieser Religionen erhalten geblieben sind und zueinander in Beziehung gesetzt wurden. Diese religiöse Toleranz war einerseits ein nabatäischer Charakterzug, andererseits eine politische Absicht nabatäischen Königshofes, der das ursprünglich beduinische Volk als zivilisiert und weltgeöffnet zeigen wollte. Auch die große Gebietsausdehnung des Nabatäischen Königstums in diesem Zeitraum wurde dank der Eingliederung fremder Gottheiten ins nabatäische Pantheon wesentlich erleichtert.

Der starke hellenistische Einfluß auf Religion, Kultur, Staatsordnung und Wirtschaft erreichte seinen Höhepunkt in der Regierungszeit der letzten nabatäischen Könige, die der Behauptung ihrer Unabhängigkeit wegen viele politische und religiöse Zugeständnisse dem mächtigen Römerreich gegenüber machen mussten. Eine Ausnahme war die Religionspolitik Königs Rabilos II., die es zum Ziel hatte, die nationalen, nabatäischen Elemente gegenüber den erstarkten hellenistischen Komponenten durchzusetzen. Nach dem Tod Rabilos II. wurde das Nabatäische Königstum vom Römerreich anektiert und das nabatäische Religionssystem verschmelzte mit der Mehrheitsreligion der römischen Ostprovinz. Laut Berner handelt es sich um der Synkretismus auf System-Ebene, d. h. ins nabatäische Religionssystem wurden einzelne Elemente des hellenistischen

Religionssystems angenommen und wurden mit eigenen Elementen unlösbar verbunden.

Trotz der dominanten Umgebung wurden die Nabatäer immer in der Lage, ihre eigenen Religionsvorstellungen und Kulthandlungen zu behalten. Der nabatäische Staatsgott Duschara oder die Göttin Allat wurden in der Inschriften aus aller Zeit der nabatäischen Geschichte erwähnt und noch lange nach dem Untergang des Nabatäischen Reiches verehrt. Die große Gebietsausdehnung des Nabatäischen Königstums hat verursacht, dass der nabatäische Staat sehr dezentralisiert wurde und viele lokale Götterkulte umfasste. Nur ein einziger Gott, der Hauptgott Duschara, wurde auf dem ganzen Gebiet des Nabatäischen Königstums verehrt und die Inschriften mit seinem Namen wurden auch weit außerhalb der Staatsgrenze gefunden. Die Kulthandlungen wiesen die ganze Zeit über die traditionell arabischen Elemente auf, obwohl auch hellenistische Kultpraxis integriert wurde. Als Beispiel kann die Verehrung der nabatäischen Götter in Form von anikonischen Betylen dienen, die bis Römerzeit erhalten geblieben ist und simultan mit anthropomorphen Darstellungen praktiziert wurde.

Auf die nabatäische Fähigkeit, die fremden Kultur- und Religionselemente leicht anzunehmen und ins eigene System einzugliedern, knüpften die christlichen Missionäre an und Nabatäa wurde schnell christianisiert. Im Gegensatz zu monophysitischem Mehrheitsglauben hatte die ehemalige nabatäische Metropole Petra lange Zeit Status der orthodoxen Stadt. Die alten nabatäischen Städte erlebten als christliche Pilgerstätte eine neue Blütezeit. Trotzdem blieben noch Berichte erhalten, die aus 4. Jh. stammen und ein „heidnisches“ Fest von Wiedergeburt Dusares erwähnen. Erst mit der Muslimexpansion verschwindet völlig die Kenntnis von nabatäischer Religion und Nabatäer selbst.

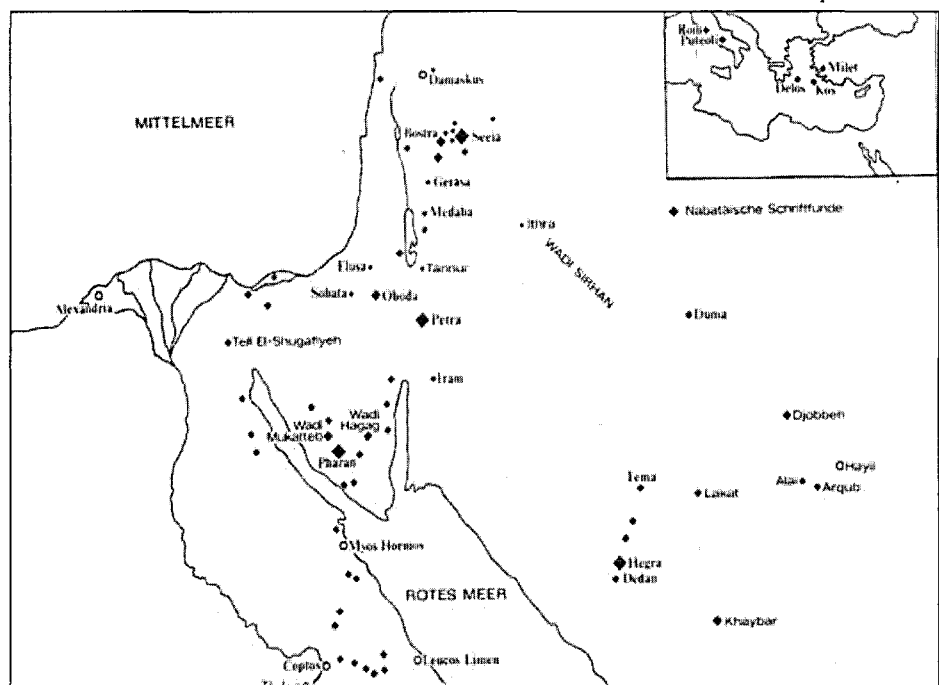

Příloha 1: Teritoriální rozsah nabatejského státu v 1. stol. př. n. l. – 1. stol. n. l.

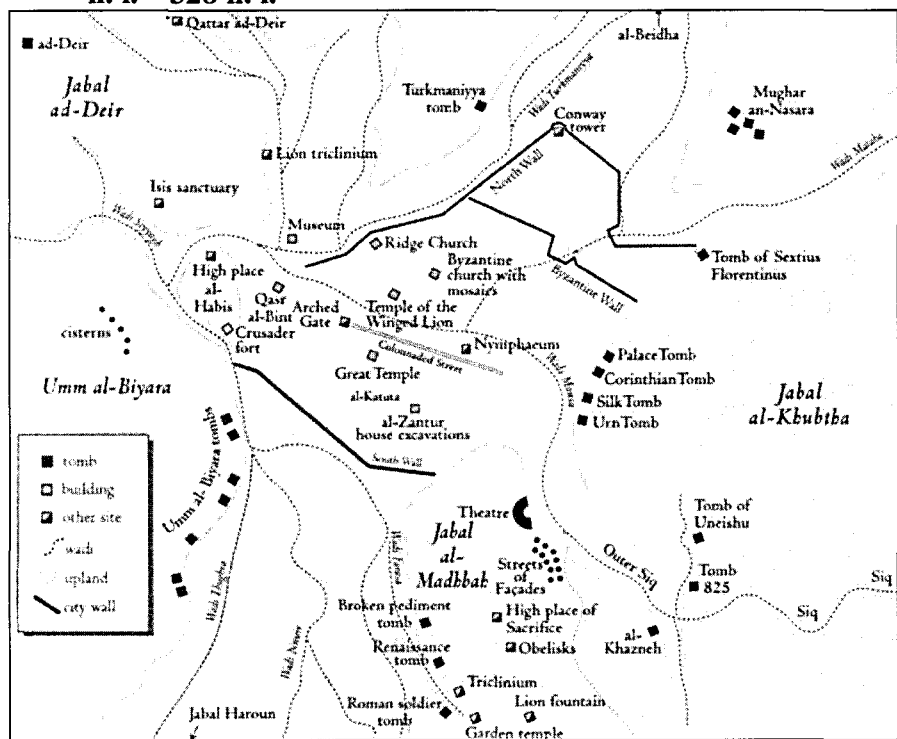
Datum (n. Chr.)	4/5	72/3	90/100	125		146/7	
a	ⲁ Ⲃⲗ	ⲁ Ⲃ	ⲁ Ⲃ	ⲁ Ⲃ		ⲁ Ⲃ	
b	ⲃ Ⲅ	ⲃ Ⲅ	ⲃ Ⲅ	ⲃ Ⲅ		ⲃ Ⲅ	
g	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ		
d	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	
h	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	
w	Ⲑ ⲑ	Ⲑ ⲑ	Ⲑ ⲑ	Ⲑ ⲑ	Ⲑ ⲑ	Ⲑ ⲑ	Ⲑ ⲑ
z	ⲓ	ⲓ	ⲓ				
b	ⲕ	ⲕ	ⲕ	ⲕ		ⲕ	
r	ⲗ	ⲗ	ⲗ		ⲗ		
y	ⲙ Ⲏ	ⲙ Ⲏ	ⲙ Ⲏ	ⲙ Ⲏ		ⲙ Ⲏ	
k	ⲏ Ⲑ	ⲏ Ⲑ	ⲏ Ⲑ	ⲏ Ⲑ		ⲏ Ⲑ	
l	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ		ⲑ Ⲓ	
m	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ		ⲓ Ⲕ	
n	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ		ⲕ Ⲍ	
s	ⲏ Ⲑ	ⲏ Ⲑ	ⲏ Ⲑ		ⲏ Ⲑ		
·	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ		ⲑ Ⲓ	
p	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ		ⲓ Ⲕ		
š		ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ				
q	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ		ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ
r	ⲏ Ⲑ	ⲏ Ⲑ	ⲏ Ⲑ	ⲏ Ⲑ		ⲏ Ⲑ	ⲏ Ⲑ
s	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ		ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ
t	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ

Datum (n. Chr.)	1. Jh. n. Chr.	1./2. Jh. n. Chr.	211/2	265/6	266/8	305/7	328/9	Arabic
a	ⲁ Ⲃⲗ	ⲁ Ⲃ	ⲁ Ⲃ	ⲁ Ⲃ	ⲁ	ⲁ	ⲁ	ا
h	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	Ⲉ Ⲩ	هـ
w	Ⲑ ⲑ	Ⲑ ⲑ		Ⲑ ⲑ		Ⲑ ⲑ	Ⲑ ⲑ	و
r	ⲗ	ⲗ			ⲗ			ر
y	ⲙ Ⲏ	ⲙ Ⲏ	ⲙ Ⲏ	ⲙ Ⲏ	ⲙ Ⲏ	ⲙ Ⲏ	ⲙ Ⲏ	ي
m	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	م
·	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	·
p	ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ		ⲓ Ⲕ		ⲓ Ⲕ	ⲓ Ⲕ	پ
š	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ⲑ Ⲓ	ش
t	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ⲕ Ⲍ	ت

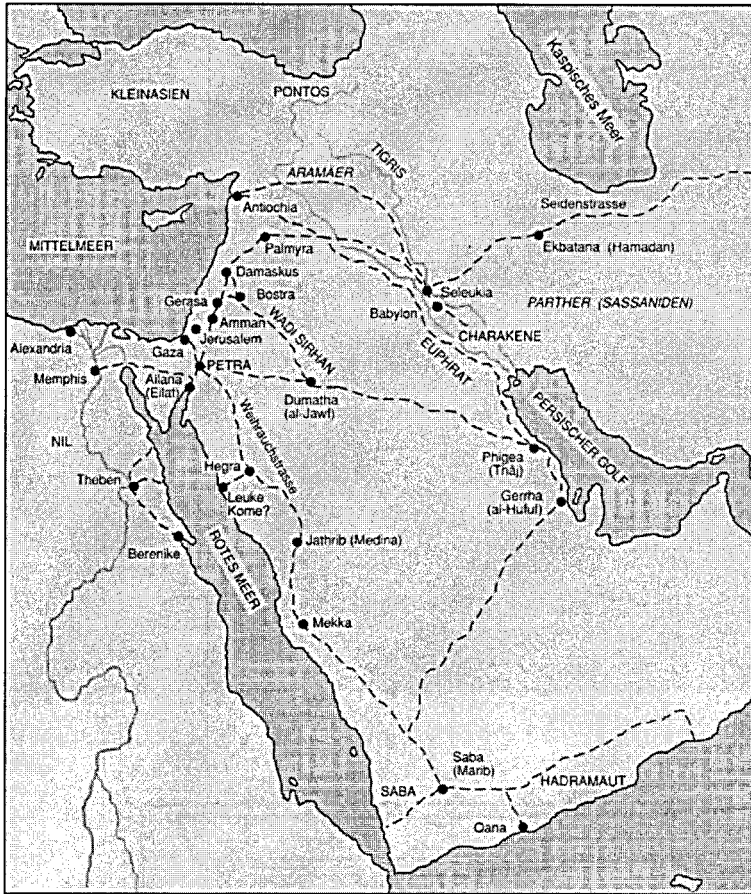
Příloha 2: Nabatejská abeceda

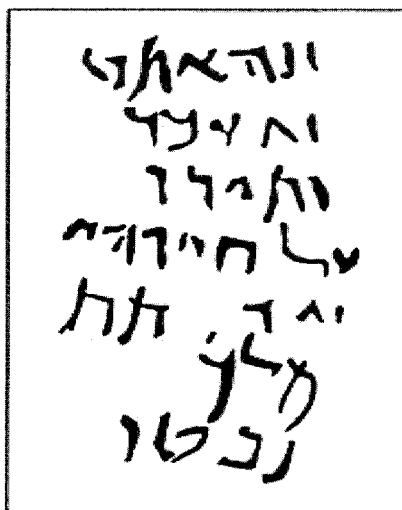
Příloha 3: Místa nálezů nabatejských nápísů z časového období ca. 170 př. n. l. – 328 n. l.

Příloha 4: Plán hlavního nabatejského města Petry

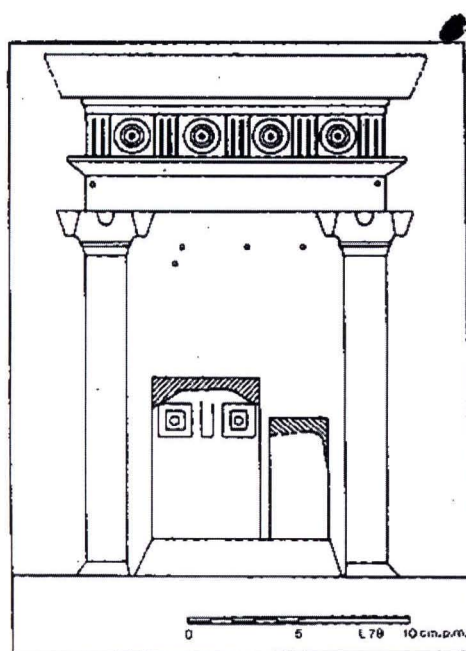

Příloha 5: Antické karavanní cesty

זנה אתרא
 זי עב
 נתירו
 על חיוהי
 זי הרתת
 מלך
 נבטו

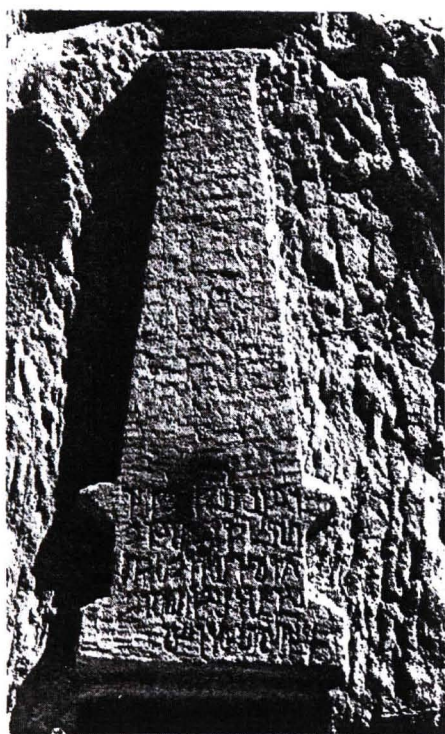
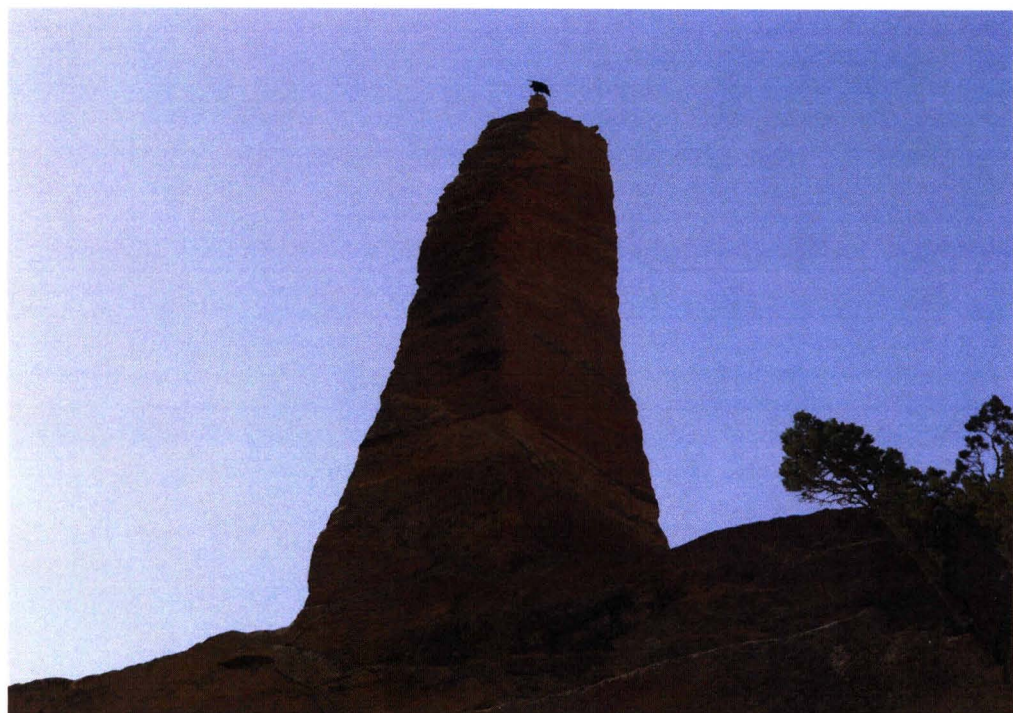
Příloha 6: Nejstarší nabatejský nápis

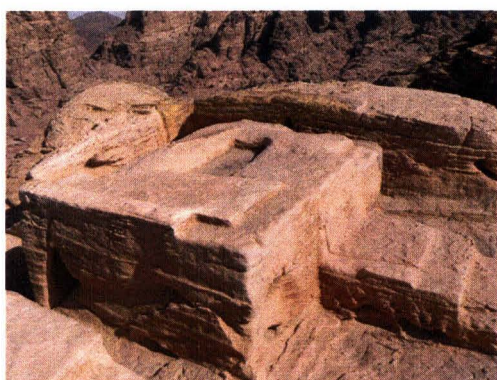
Příloha 7: Kultický výklenek ze soutěsky Siq v Petře se stélou al-‘Uzzy a Dúšary

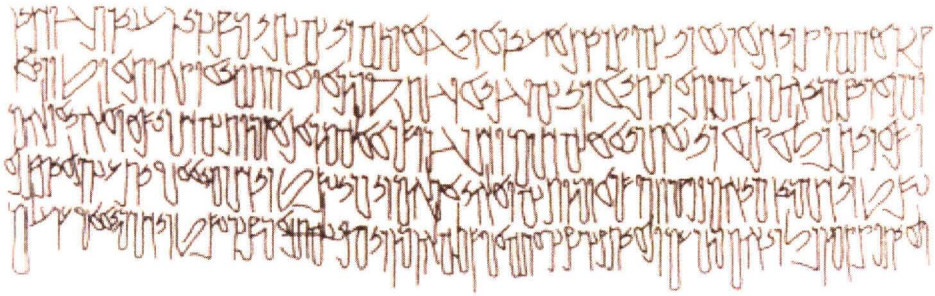
Příloha 8: Příklady nabatejských bétylů a stél

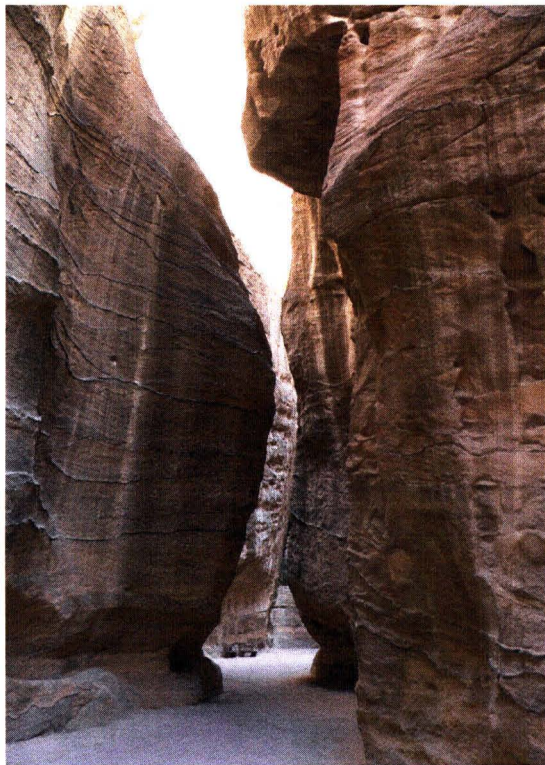
Příloha 9: Nabatejský *nefeš*

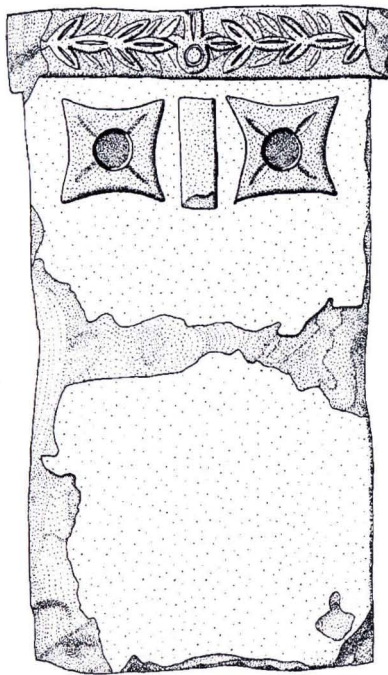
Příloha 10: Přírodní svatyně v Petře na vrcholku Džebel Tannúr

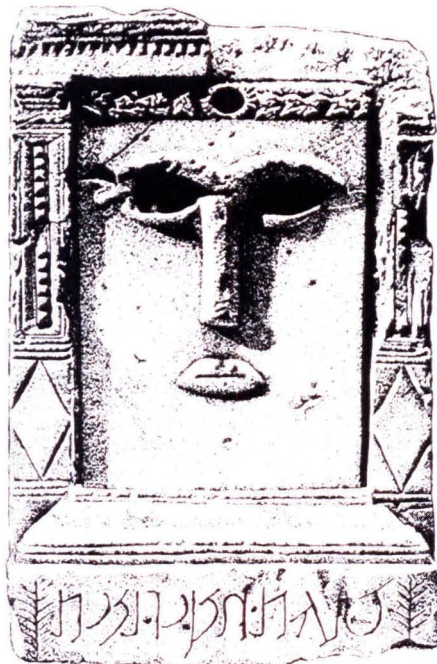
Příloha 11: Nápis z hrobky at-Turkmánija v Petře

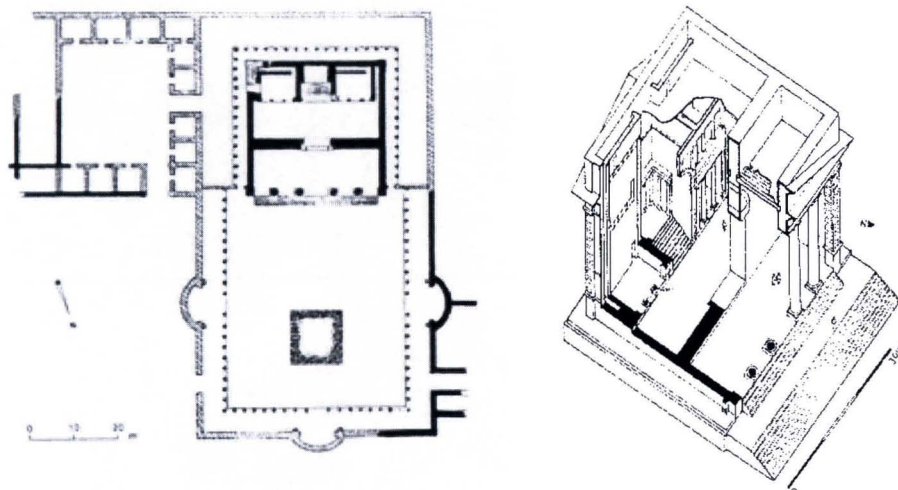
Příloha 12: Soutěska Siq

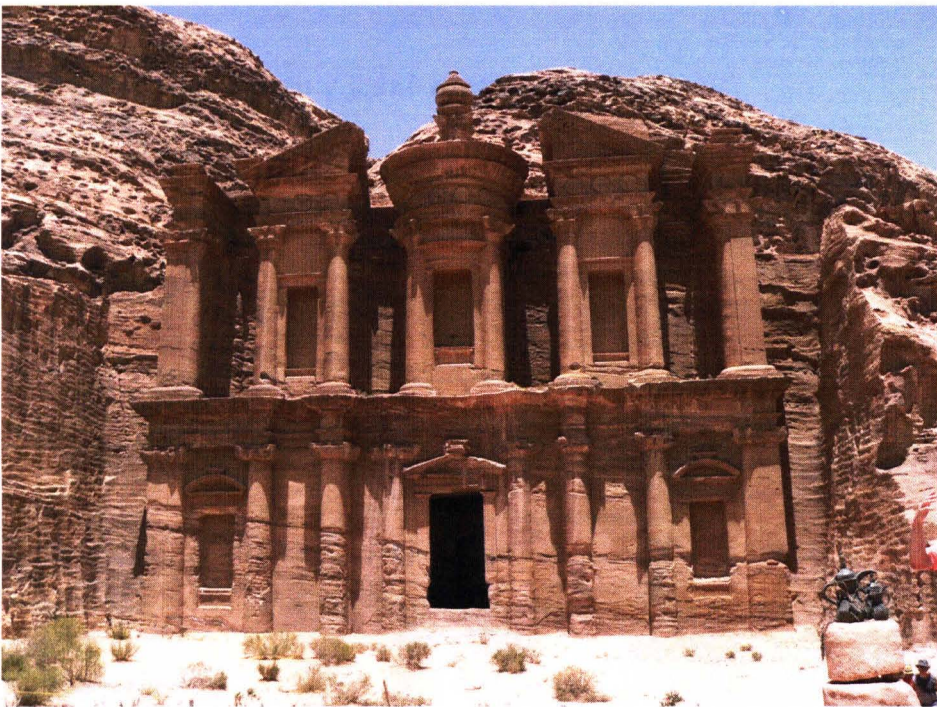
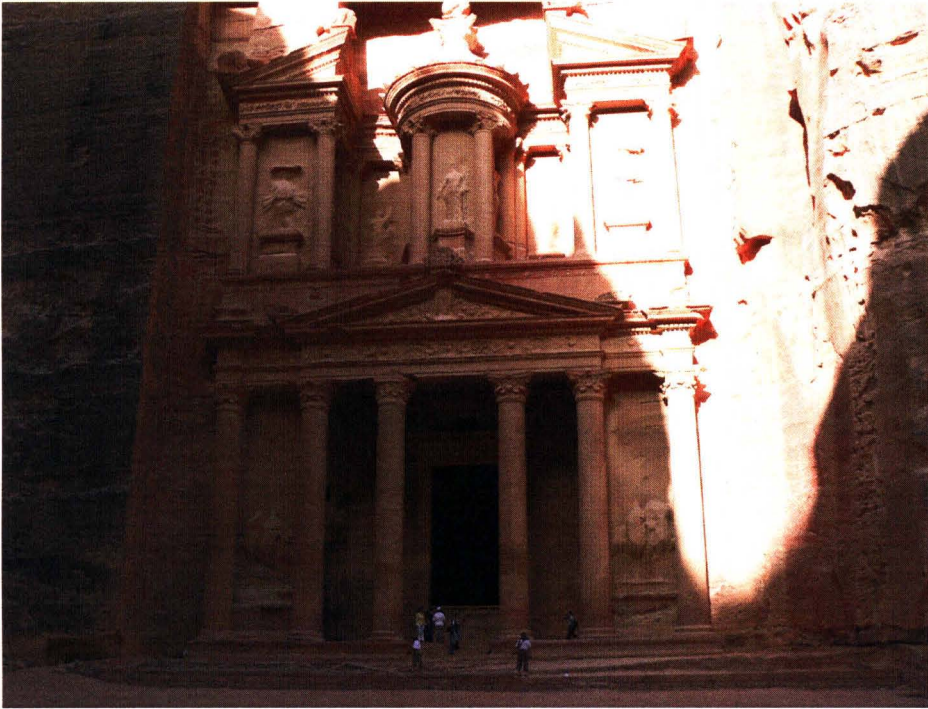
Příloha 13 a)

Příloha 13 b) : Bétyly bohyně al-'Uzzy

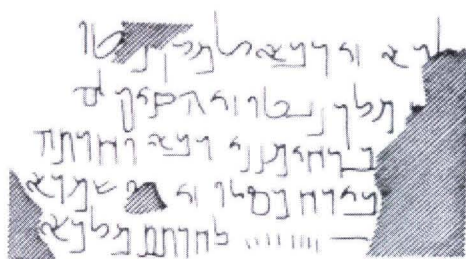
Příloha 14: Chrám Kasr al-Bint Fir'aun v Petře

Příloha 15: Hrobky v Petře (al-Chazne Fara'un, ad-Dejr)

Příloha 16: Triklinium v jedné z hrobek v Petře

Příloha 17: Nápís ze soutěsky Siq v Petře

Mince Aemilia Saura se zobrazením nabatejského krále Aréa III. (klečící postava s ratolestí v ruce) z r. 54 př. n. l. Na zadní straně je vyobrazen Jupiter jedoucí na čtyřspreží a před ním štír.

Mince krále Oboda III. (II.) (30 – 9 př. n. l.) vykazují silný helénistický vliv.

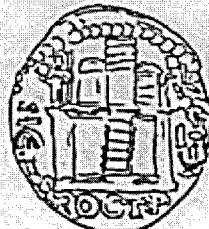
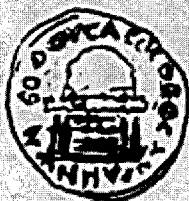

Mince krále Aréa IV. (9 př. n. l. – 40 n. l.). Na zadní straně je vyobrazena královna Huldu.

Příloha 18: Nabatejské mince

Mince Traiana z r. 111 – 114 n.l. Na zadní straně je zobrazena personifikovaná Arábie v doprovodu velblouda.

Mince z Bostry s antropomorfním zobrazením Dúšary. Pocházejí z doby vlády Commoda (180 – 192 n. l.).

Mince z města Adraa s bétylem představujícím Dúšaru. Byly raženy od r. 138 do r. 257 n. l.

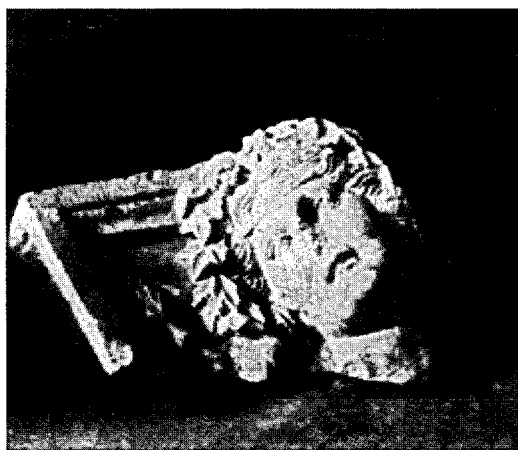
Mince z Bostry z r. 209/210. Zobrazují tři bétely Dúšary.

Mince se zobrazením bohyně Tyché. Tyto mince byly raženy v metropoli Petře od r. 131 n. l.

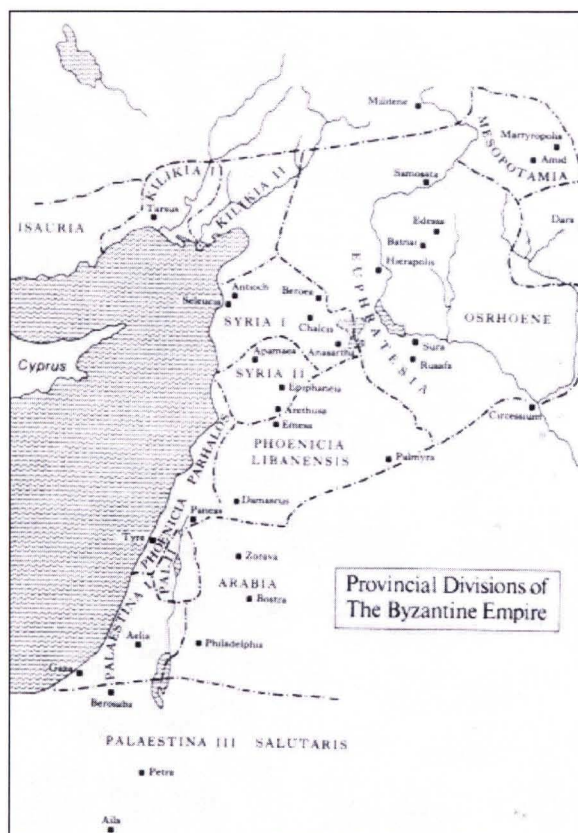
Příloha 19 a): Dúšará vyobrazen jako Zeus – Hadad

Příloha 19 b): Dúšará vyobrazen jako Dionýsos

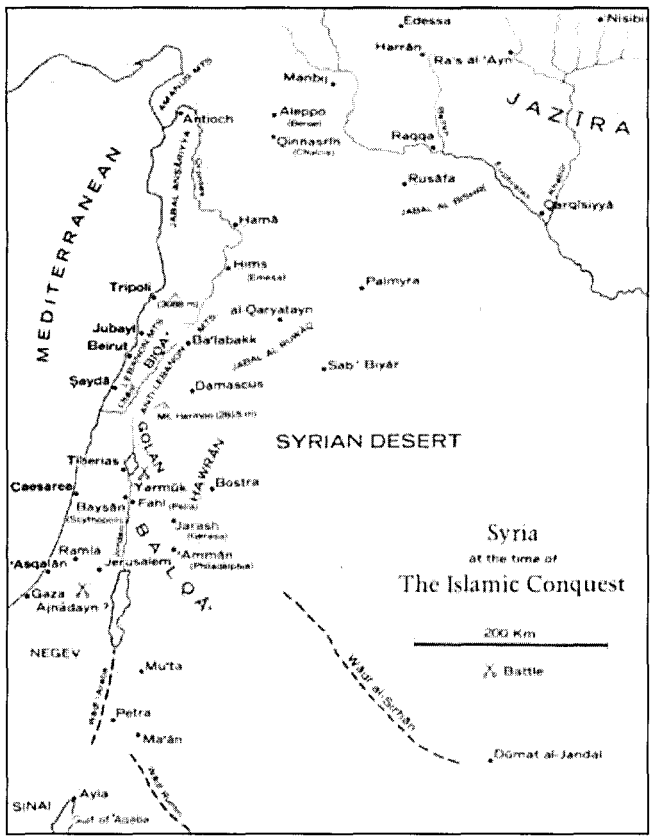
Příloha 20: Antropomorfní zobrazení bohyně Atargatis

Příloha 21: Územní rozdělení Byzantské říše

Příloha 22: Urnová hrobka v Petře, od r. 446 zasvěcena křesťanskému ritu

Příloha 23: Oblast Nabatei v době islámské expanze

Nabatejští králové

ca. 168 př. n. l.	Arétas I. (ãaretat, nabatejsky ^a rtt)
ca. 115 – 96 př. n. l.	Arétas II. (ãaretat nebo Herotymos)
96 – 87 př. n. l.	Obodas I. (Abodat/'Ubdat, nabatejsky 'bdt)
87 př. n. l.	Rabilos I. (Rabb'el, nabatejsky rb'l)
85 – 62 př. n. l.	Arétas III. (Filhellénos)
62 – 60 př. n. l.	Obodas II. (?)
60 – 30 př. n. l.	Malichos I. (Maliku, nabatejsky mlkw)
30 – 9 př. n. l.	Obodas III. (II.) Syllaeus (Syllaios) – epitropos
9 př. n. l. – 40 n.l.	Arétas IV. (Filodémos, Filopatris) 1. královna Huldu 2. královna: Šuqailat I.
40 – 70 n. l.	Malichos II. královna Šuqailat II.
70 – 106 n. l.	Rabilos II. (Sótér) 1. královna Gamilath 2. královna Hagaru
106 n. l. - ?	Malichos III.

Příloha 24: Časový přehled vlády nabatejských králů

